

11

КИЇВ-1974

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

■ Здобутки і перспективи розвитку архівної справи в Українській РСР

■ Порівняння КПРС розвитком науки на сучасному етапі

■ Складання партійного ядра в

■ Української війни і посилення боротьби на Україні

■ Роль прогресивних істориків у боротьбі з буржуазно-нацистською історією України

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. А. Г. Митюков. Достижения и перспективы развития архивного дела в Украинской ССР. В. К. Василенко. Руководство КПСС развитием науки на современном этапе. В. К. Криворученко. Из истории становления партийного ядра в комсомоле. К созданию многотомной «Исторії Української РСР». Ю. П. Лавров. Начало русско-японской войны и усиление революционного движения на Украине. Методология и методика исторических исследований. В. Г. Сарбей. Место творческого наследия прогрессивных историков XIX в. в разоблачении буржуазно-националистической концепции истории Украины. Сообщения. М. В. Трафьяк. Повышение общеобразовательного и культурно-технического уровня сельской молодежи (1966—1970 гг.). Н. В. Тимчук. Совершенствование структуры сельских партийных организаций Украины (1945—1953 гг.). Л. М. Цымбал. О подготовке кадров в вузах Украины в завершающий период Великой Отечественной войны. О. Г. Щегленко. Восстановление Черноморско-Азовского торгового флота в 1921—1925 гг. Н. Н. Лещенко. Борьба классов и партий вокруг вопросов народного образования на Украине накануне Великого Октября. Заметки. В помощь преподавателю истории. Документы и материалы. Документальные очерки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. A. G. Mityukov. Achievements and Prospects of Development of the Archives Affair in the Ukrainian SSR. V. K. Vasilenko. The CPSU Leadership in the Development of Science at the Modern Stage. V. K. Krivoruchenko. From the History of Formation of the Main Party Body in the Komsomol. On Formation of "History of the Ukrainian SSR" in Many Volumes. Yu. P. Lavrov. Beginning of the Russian-Japan War and Heightening of the Revolutionary Movement in the Ukraine. Methodology and Methods of the Historical Researches. V. G. Sarbei. The Place of the Creative Legacy of the Progressive Historians of the 19th Century in Unmasking of Bourgeois-nationalist Conception of the History of the Ukraine. Communications. M. V. Trafiyak. Rise in General-education and Cultural-Engineering Level of the Rural Youth (1966—1970). N. V. Timchuk. Perfection of the Structure of the Rural Party Organizations of the Ukraine (1945—1953). L. M. Tsybal. On Training of Specialists in Higher Educational Establishments of the Ukraine in the Completing Period of the Great Patriotic War. O. G. Shcheglenko. Reconstruction of the Black-Sea-Azov-Sea Navy in 1921—1925. N. N. Leshchenko. Struggle of Classes and Parties concerning the Problems of People's Education in the Ukraine on the Eve of the Great October. Notes. Aid to the Teacher of History. Documents and Materials. Documentary Essays. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (164)

ЛИСТОПАД

1974

РІК ВИДАННЯ
ВІСІМНАДЦЯТИИ
Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ --
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНИЗМУ ПРИ ЦК КІРС

ЗМІСТ

- О. Г. Мітюков — Здобутки і перспективи розвитку архівної справи в Українській РСР 3
В. К. Василенко — Керівництво КІРС розвитком науки на сучасному етапі 11
В. К. Криворученко (Москва) — З історії становлення партійного ядра в комсомолі 21

До створення багатотомної «Історії Української РСР»

- Ю. П. Лавров — Початок російсько-японської війни і посилення революційного руху на Україні 26

Методологія і методика історичних досліджень

- В. Г. Сарбей — Місце творчої спадщини прогресивних істориків ХІХ ст. у критичній буржуазно-націоналістичній концепції історії України 35

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. В. Граф'як (Тернопіль) — Підвищення загальноосвітнього та культурно-технічного рівня сільської молоді (1966—1970 рр.) 42
М. В. Гимчук (Чернігів) — Удосконалення структури сільських партійних організацій України (1945—1953 рр.) 47
Л. М. Цимбал (Миколаїв) — Про підготовку кадрів у вузах України в завершальний період Великої Вітчизняної війни 51
О. Г. Шегельчко (Одеса) — Відродження Чорноморсько-Азовського торгового флоту у 1921—1925 рр. 55
Н. М. Пещенко — Боротьба класів і партії навколо питань народної освіти на Україні напередодні Великого Жовтня 62

ЗАМІТКИ

Суспільно-політичне життя трудящих

- Л. Д. Довшинов (Чернівці) — З історії інтернаціональних зв'язків колгоспного селянства Української РСР 69
В. О. Шайчук — Діяльність трудящих західних областей УРСР у місцевих Радах (1939—1941 рр.) 75
Т. М. Мельник — Про участь громадських організацій в діяльності Рад депутатів трудящих Української РСР (1917—1936 рр.) 78

- А. Ф. Варфоломєєв (Ворошиловград) — Ідейно-політична робота партійних організацій Донбасу серед робітників вугільної промисловості (1959—1965 рр.) 85
П. М. Пещенко — Зміни в кількісному і якісному складі партійних організацій (1952—1956 рр.) 88

- Р. Й. Тхоржевський (*Чернівці*) — До питання про радянську боністику 91
 В. В. Крижанівська — Про вплив класової боротьби селян Правобережної України на зовнішню політику Речі Посполитої (кінець XVII — 60-ті роки XVIII ст.) 93

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- В. М. Пронь (*Дніпропетровськ*) — Про роль викладача історії КПРС в ідеологічному вихованні майбутніх спеціалістів 99

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- І. М. Дажица (*Москва*) — Про щоденник депутата-більшовика Г. І. Петровського 103

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДІ

- А. С. Ключенко (*Запоріжжя*) — Тут блися тільки герої 111

НАШ КАЛЕНДАР

- В. П. Пастухов — Відомий радянський діяч (100-річчя з дня народження Д. І. Курського) 117
 М. В. Троян (*Мукачеве*) — До 30-річчя І з'їзду Народних комітетів Закарпатської України 118
 О. М. Близняк (*Севастополь*) — Повстання матросів Чорноморського флоту (листопад 1904 р.) 123

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Я. С. Калакура, В. П. Хижняк — Ідейно-виховна робота парторганізацій України в умовах будівництва комунізму (1959—1974 рр.) 125

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Ф. Х. Джос (*Вінниця*), Я. М. Серішев — І. М. Михайловський, В. І. Ленін про роль і місце молоді в революційному перетворенні суспільства 132
 В. М. Довгопол (*Харків*) — С. Д. Сенявський. Изменения в социальной структуре советского общества. 1938—1970 133
 І. М. Гранчак (*Ужгород*) — Г. Д. Алексєєнко, М. І. Бабидорнч. Вогні у міжгір'ях 135
 І. К. Рибалка (*Харків*) — Є. М. Складенко. Нариси історії профспілкового руху на Україні. 1917—1920 136
 М. Г. Гончаренко (*Ворошиловград*), О. О. Кучер (*Харків*) — Ю. І. Терещенко. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції 138
 М. Ф. Котляр — Грамоти XIV ст. 140
 Б. М. Забарко — Солидарность народов с Испанской Республикой. 1936—1939 141
 М. О. Корольова, І. М. Кулинич, А. С. Харченко — Історичний атлас у двох томах. Том І. Від початку людського суспільства до переддня Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. 143

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- В. П. Булкіна — Республіканська наукова конференція, присвячена 30-річчю визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників 146
 Д. З. Коров'яковський — Про республіканський семінар завідуючих кафедр вузів України 151
 Б. В. Гордєєв (*Запоріжжя*) — Про V Всесоюзний конкурс студентських праць з суспільних наук 152
 В. Д. Баран — Нові археологічні відкриття на території Української РСР 155
 Нові книги 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, В. М. Нем'яний, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар В. І. Кузнецов.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
 Телефон: 24-2

Статті

О. Г. МІТЮКОВ

ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Радянська влада з перших днів свого існування розглядала архівну справу як складову частину радянського будівництва, розробляла і здійснювала заходи, спрямовані на організацію охорони, зберігання і використання архівних матеріалів. Відправним пунктом для вироблення основ радянського архівознавства, організації уніфікованої системи архівних установ став підписаний В. І. Леніним 1 червня 1918 р. декрет «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР»¹.

Ленінські ідеї централізації і націоналізації архівної справи мали вирішальне значення й для радянського архівного будівництва на Україні. За роки, що минули після Великої Жовтневої соціалістичної революції, в республіці створено розгалужену систему державних, партійних і відомчих архівів. Уперше за всю багатовікову історію України її історичні джерела зібрані в державних архівосховищах. Джерельна база лише державних архівів республіки становить нині понад 31 млн. справ, 521 тис. фото-, 25 тис. фоно-, більше 25 тис. одиниць зберігання кінодокументів та 20 тис. одиниць зберігання науково-технічної документації. Нині в республіці діють 6 центральних, 25 обласних та 7 їх філіалів, 112 міських і 476 районних державних архівів. Поряд з ними функціонують понад 54 тис. відомчих архівів. Науково-організаційне керівництво їх роботою здійснюють Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР та архівні відділи облвиконкомів. Збереженням, упорядкуванням, науковою розробкою і використанням документальних матеріалів державних архівів займається більше 2700 архівних працівників, третина з яких має вищу освіту і значний досвід практичної роботи. Республіка має центр підготовки кадрів архівістів у Київському ордені Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка.

Після XXIV з'їзду КПРС особливо посилилася увага до перспективного і поточного планування роботи архівних установ. Ще 9 червня 1970 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по поліпшенню архівної справи у міністерствах, відомствах і державних архівах республіки»², якою зобов'язала Архівне управління та облвиконкоми розробити і здійснити 5-річний план розвитку архівної справи в Українській РСР на 1971—1975 рр. Крім того, були намічені й більш деталізовані довгострокові плани по окремих ділянках роботи, зокрема

 Законений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства
й, 1918, № 40, ст. 514.

и», 1970, № 5, стор. 3—5.

науково-видавничій, у галузі будівництва архівосховищ тощо. Більше уваги стало приділятися й поточному плануванню. Починаючи з 1971 р., річні плани центральних державних архівів УРСР та звіти про їх виконання розглядаються на засіданнях колегії Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Посилився контроль за виконанням піврічних планів архівних відділів облвиконкомів та річних планів обласних державних архівів. Щороку підбиваються підсумки діяльності архівних установ республіки в цілому.

Організація виконання п'ятирічного та поточних планів дала можливість у 1971—1973 рр. досягти помітних успіхів по всіх основних напрямках роботи архівних установ. Зокрема, здійснено ряд важливих заходів, спрямованих на поліпшення умов зберігання документів у центральних, обласних, міських і районних державних архівах.

У 1971 р. розпочалося будівництво Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР та реконструкція приміщення Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР. Завершені роботи по проектуванню нових приміщень ряду облдержархівів. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 9 червня 1970 р. протягом останніх років здійснено чимало важливих заходів щодо поліпшення технічного оснащення державних архівів республіки. Нині в них налічується понад 700 одиниць технологічного обладнання, в тому числі 28 установок для мікрофільмування, 11 проявних машин, 10 кінокопіювальних апаратів, 35 електрографічних розмножувальних апаратів, 1 ламінатор та багато іншого обладнання. Все це дало можливість за перші три роки дев'ятої п'ятирічки виготовити 9 360 тис. кадрів мікрофотокопій, реставрувати та відремонтувати 12 792 тис. аркушів документів та закартонувати 2 677 тис. справ, що має важливе значення для довготривалого зберігання Державного архівного фонду.

Будівництво нових та розширення існуючих площ архівосховищ забезпечує планомірне комплектування центральних, обласних, міських та районних державних архівів документами вищих органів державної влади і управління, міністерств і відомств, установ і організацій республіки. В 1971—1973 рр. від них на державне зберігання прийнято 2 495 тис. справ документів на паперовій основі. Важливим щодо цього було переведення в 1970—1971 рр. з Харкова до Києва Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Наближення його до джерел комплектування забезпечило тільки в 1972—1973 рр. прийом документів від 80 міністерств і відомств республіки, в тому числі від Ради Міністрів УРСР (за 1944—1961 рр.), Центрального статистичного управління республіки (за 1944—1965 рр.), Держплану УРСР (за 1961—1965 рр.) та ін.

На 1 січня 1973 р. в Центральному державному архіві кінофотофонодокументів УРСР (ЦДАКФФД) та обласних державних архівах зберігалось 450 тис. фотодокументів. Багато робиться для прийому на державне зберігання фонодокументів. Якщо в 1970 р. у ЦДАКФФД УРСР зберігалось 22 488 звукозаписів, то за 3 роки дев'ятої п'ятирічки на державне зберігання було прийнято 20,5 тис. таких матеріалів.

На початку 70-х років у республіці розпочався прийом на державне зберігання науково-технічної документації. У 1972 р. Центральний державний архів науково-технічної документації УРСР прийняв ряд унікальних технічних проектів, що висвітлюють стан і розвиток технічної думки в Українській РСР.

Здійснені в 1971—1973 рр. заходи по комплектуванню архівів позитивно позначилися на поповненні і якійсн[?] кументальної бази з історії соціалістичного та комуністичного будівництва

цтва в республіці. Про це, зокрема, свідчать зміни, що відбулися протягом останнього десятиріччя у складі документів Державного архівного фонду СРСР, які зберігаються в архівах республіки. Якщо на 1 січня 1964 р. документи дореволюційного періоду становили 56%, а радянського — 44%, то на 1 січня 1974 р. ці показники становили вже, відповідно, 45 і 55%. Згадувана вже постанова Ради Міністрів УРСР від 9 червня 1970 р. відіграла важливу роль у поліпшенні архівної справи та діловодства у міністерствах і відомствах республіки. Протягом останніх років проведено значну роботу по забезпеченню відомчих архівів приміщеннями та кваліфікованими кадрами, упорядкуванню документів постійного зберігання і передачі їх у державні архіви. В 1971—1973 рр. міністерства, відомства, установи і організації республіки упорядкували понад 4 млн. справ документів.

Триває робота по створенню і вдосконаленню науково-довідкового апарату про склад і зміст архівних фондів. У 1971—1973 рр. удосконалено описи на 1,7 млн. справ, закаталоговано 668 тис. справ, на які складено 971,1 тис. карток. За станом на 1 січня 1974 р., систематичні, іменні та географічні каталоги центральних і обласних державних архівів налічують 2,9 млн. карток. Найбільші систематичні каталоги (понад 100 тис. карток) створені у ЦДАЖР УРСР, ЦДІА УРСР, ЦДІА УРСР у Львові, Київському, Львівському та Одеському обласних державних архівах. Систематичні каталоги на документи радянського періоду організовані на підставі єдиної схеми-класифікації, розробленої Головархівом СРСР, основні положення якої конкретизовані у схемах державних архівів республіки.

Суттєвим доповненням до науково-довідкового апарату державних архівів УРСР стала підготовка і видання ряду довідників. Уперше в історії архівного будівництва на Україні вийшов у світ довідник, який у стислій формі характеризує склад документів усіх державних архівів республіки³. Важливе інформаційно-довідкове та наукове значення мають видані Центральним державним історичним архівом УРСР у Києві та Центральним державним історичним архівом УРСР у Львові каталоги документів XIII—XVIII ст.⁴

Виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС, архівні установи посилили увагу до видання історичних документів, насамперед тих, що стосуються історії радянського суспільства. Архівне управління при Раді Міністрів УРСР вивчило стан науково-видавничої роботи архівних установ республіки і провело у березні 1972 р. республіканську нараду-семінар істориків-архівістів, на якій ішлося про підвищення ідейно-політичного та наукового рівня документальних публікацій і праць науково-довідкового характеру⁵. За останні 15 років у республіці підготовлено і видано 166 збірників документів, обсяг яких перевищує 4 тис. друкованих аркушів. Основним напрямком у публікаційній роботі стало видання документів з історії радянського суспільства. Ці публікації становили 76% їх загальної кількості. Провідне місце зайняли збірники документів, присвячені ленінській тематиці, Великій Жовтневій соціалістичній революції і громадянській війні, боротьбі трудящих за владу Рад в окремих областях республіки, історії промисловості і робітничого класу, колективізації сільського господарства республіки, Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Чимало уваги у виданнях архівних ус-

³ Державні архіви Української РСР. Короткий довідник, К., 1972.

⁴ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1365—1899, К., каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву у Львові 1233—1799, К., 1972.

⁵ «Україні», 1972, № 3, стор. 23—35.

танов було приділено історії міст і сіл, фабрик і заводів, радгоспів і колгоспів.

Разом з тим аналіз тематики публікацій показав, що вона не завжди впливала з потреб розвитку історичної науки і завдань комуністичного будівництва в СРСР. У видавничих планах ряду обласних державних архівів частина збірників дублювала раніше видані або ж присвячувалася темам, що не мали великого наукового значення. Траплялися факти, коли навіть центральні державні архіви республіки допускали помилки при виборі тем публікацій. Істотним недоліком ряду документальних видань було недостатнє дослідження упорядниками і редколегіями джерельної бази, порушення ленінського принципу відбору документів, який передбачає вивчення всієї сукупності фактів, що стосуються певної проблеми, всебічний аналіз фактичного матеріалу.

Негативно впливали на науковий рівень збірників документів, підготовлених обласними архівами, недостатнє використання, а в ряді випадків і цілковита відсутність у них документів центральних республіканських і союзних державних архівів, недоліки в археографічному оформленні документів, недосконалий, якщо він взагалі був, науково-довідковий апарат. Крім того, не всі державні архіви своєчасно виконували плани видання документів, а деякі з них протягом ряду років не планували й не вели публікаторської роботи.

Щоб докорінно поліпшити видання історичних документів, на обговорення учасників республіканської наради-семінару був представлений проєкт перспективного 15-річного плану документальних публікацій на 1971—1985 рр., в основу якого були покладені завдання, що впливали з постанови ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві»⁶, а також постанови ЦК Компартії України від 16 лютого 1971 р. «Про дальший розвиток досліджень в галузі історико-партійної науки та поліпшення її викладання у вузах республіки»⁷.

Відповідно до цього плану вся робота, пов'язана з підготовкою документальних публікацій, сконцентрована нині навколо таких серій збірників документів: «Промисловість і робітничий клас Української РСР. 1917—1975 рр.» у семи томах, «Історія колективізації сільського господарства Української РСР» у чотирьох томах, «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Союзу РСР 1941—1945 рр.» у трьох томах, «Культурне будівництво в Українській РСР (1917—1975 рр.)» в 6 томах. Історія дожовтневого періоду висвітлюватиметься в двох серіях збірників документів: «Робітничий рух на Україні з середини XVIII століття до початку першої російської революції 1905—1907 рр.» та «Селянський рух на Україні з середини XVIII століття до початку першої російської революції 1905—1907 рр.». З метою координації та об'єднання зусиль обласних державних і партійних архівів складено план їх спільної роботи над підготовкою і виданням збірників документів на наступні роки. Здійснення цих заходів сприятиме поліпшенню публікації історичних документів.

На використання матеріалів, що зберігаються в державних архівах УРСР, позитивний вплив мало відзначення 50-річчя утворення Союзу РСР. Готуючись до цієї знаменної події, архівісти республіки виявили ряд документів про об'єднавчий рух українського народу за утворення СРСР, про втілення в життя ленінської національної політики і розвиток соціалістичної економіки та культури Української РСР у складі

⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, М., 1972, стор. 353.

⁷ «Комуніст України», 1971, № 6, стор. 50.

Радянського Союзу. Серед них були матеріали делегатів Сьомого Всеукраїнського з'їзду Рад, який завершив об'єднавчий рух трудящих республіки за утворення Союзу РСР, та документи делегатів від Української РСР на Першому Всесоюзному з'їзді Рад.

Широке виявлення цих та інших пов'язаних з ювілеєм документів активізувало всі форми їх використання. Зокрема, в 1972 р. у періодичній пресі було вміщено 631 написану на їх основі статтю, проведено 49 теле- і 141 радіопередачу, організовано 91 документальну виставку. Розширилося й використання кіно- та фотоматеріалів. Тільки Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР видав для створення кіно- і телефільмів, організації фотовиставок та ілюстрації ювілейних видань більше 250 тис. м. копій кіноплівки та виготовив 6 тис. фотовідбитків. 50-річчю утворення Союзу РСР було присвячено ряд документальних публікацій. Особливо важливе значення мав збірник документів про керівництво Комуністичної партії об'єднавчим рухом на Україні, куди ввійшло 573 документи, з яких 250 уперше вводилися до наукового обігу⁸.

В ході підготовки до ювілею Радянського Союзу розширилися творчі контакти працівників архівних установ України з архівістами РРФСР, Білорусії, Молдавії, Узбекистану та інших союзних республік в розробці такої важливої проблеми, як ленінська дружба і братерство народів. Одним з виявів співдружності російських, українських і білоруських архівістів стала, наприклад, підготовка і видання документальних збірників «Дружба шахтерів Донбасса і Кузбасса. 1917—1972 гг.» (Донецьк, 1972), «Плечом к плечу. Сборник документов о боевом содружестве трудящихся Брянской, Гомельской и Черниговской областей в годы гражданской и Великой Отечественной войн» (Тула, 1972). Непорушна дружба і братерські взаємозв'язки наших народів відбилися й у спільній підготовці архівістами Молдавської та Української РСР документальних збірників «Советское строительство в Молдавии в годы гражданской войны и восстановительного периода (1919—1924 гг.)», «Хотинское восстание 1919 г.» та ін.

Важливим заходом у відзначенні 50-річчя утворення СРСР була П'ята республіканська наукова конференція істориків-архівістів, яка відбулася в листопаді 1972 р. в Києві⁹. В її роботі, крім працівників архівних установ, взяли участь учені Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Інституту історії АН УРСР, співробітники історичних кафедр і факультетів вузів республіки, представники столичних музеїв, бібліотек — всього близько 400 чол. Конференції і науково-теоретичні семінари, присвячені ювілею, відбулися в усіх центральних та більшості обласних державних архівів республіки. Відзначення 50-річчя Союзу РСР, а також 70-річчя II з'їзду РСДРП, 30-річчя визволення від німецько-фашистських загарбників Києва та інших міст України сприяло розширенню використання архівних документів дослідниками.

У січні 1974 р. виходом у світ тому «Кримська область» завершилися підготовка і видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», здійснені за рішенням ЦК Компартії України від 29 травня 1962 року¹⁰. Однією з найхарактерніших особливостей цього видання є широке використання в ньому архівних матеріалів. У 1341 статті і

⁸ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов. К., 1972.

⁹ «Архіви України», 1973, № 1, стор. 22—29.

¹⁰ П. Т. Тронько. Літопис героїчної боротьби (Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»). — «Комуніст України», 1972, № 11, стор. 63—71.

8319 історичних довідках з історії міст та інших населених пунктів використані документи більш як 9 тис. архівних фондів, понад 10 тис. фотодокументів. Якщо до написання історії міст і сіл у державних архівах республіки в середньому працювало до 2,5 тис. дослідників щорічно, то в період роботи над цим виданням читальні зали державних архівів щороку відвідувало більше 6 тис. чол. За всю історію радянського архівного будівництва в республіці документальна база державних архівів ніколи не використовувалася в наукових цілях так інтенсивно. Протягом 1962—1973 рр. співробітниками архівних установ республіки було переглянуто 1,5 млн. справ документів, понад 60 тис. томів книг, комплектів газет і журналів та інших друкованих видань, виявлено і тематично розроблено сотні тисяч документів з історії населених пунктів, створено тематичні й географічні каталоги, що налічують понад 600 тис. карток. Працівники державних архівів самі написали більше 500 статей та історичних довідок про населені пункти, прорецензували понад 2700 і відредагували 3000 статей і довідок, перевірили посилання на архівні джерела в більшості статей. Без перебільшення можна сказати, що це унікальне науково-довідкове видання стало можливим завдяки активній участі в ньому працівників архівних установ республіки*.

За перші роки дев'ятої п'ятирічки на Україні здійснено ряд заходів, спрямованих на поліпшення науково-дослідної роботи з архівознавства. Важливим фактором, що забезпечує вдосконалення планування і проведення наукових досліджень та методичних розробок, став координаційний план науково-дослідної роботи на 1971—1975 рр. До нього включено 5 наукових проблем з основних напрямків діяльності архівів республіки.

Важлива роль у науково-дослідній роботі архівних установ належить науково-інформаційному бюлетеню Архівного управління при Раді Міністрів УРСР «Архіви України», який з 1960 р. став передплатним виданням і виходить 6 разів на рік тиражем понад 19 тис. примірників. На початку 70-х років у ньому введено рубрику «Діловодство», посилено увагу до публікації документів з історії радянського суспільства, а також до використання кінодокументів. Тільки протягом 1971—1973 рр. у бюлетені опубліковано 116 статей і повідомлень з архівознавства; 69 статей, присвячених обміну досвідом роботи, 41 добірку документів, 61 огляд джерел, 26 статей з діловодства, 15 консультацій, 54 рецензії, 185 інформаційних матеріалів.

Як у державних, так і у відомчих архівах постійна увага приділяється питанням підвищення кваліфікації працівників. Цьому сприяє проведення в центральних і обласних державних архівах науково-теоретичних семінарів з питань архівознавства, організація постійно діючого лекторію для працівників архівних установ м. Києва. Продовжують роботу створені ще 1964 р. Архівним управлінням та Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР тримісячні постійно діючі курси підвищення кваліфікації працівників діловодства міністерств і відомств УРСР при Київському державному університеті. В 1964—1974 рр. ці курси закінчило близько 900 слухачів. Аналогічні курси діяли в Донецькій, Львівській, Дніпропетровській, Кримській, Одеській, Ровенській, Харківській, Херсонській і Черкаській областях.

Міцніють і розширюються започатковані ще в середині 50-х років міжнародні зв'язки архівних установ Української РСР. Представники республіки брали участь у роботі III, IV та VII міжнародних конгресів

* Про участь архівних установ у підготовці 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» див. також «Архіви України», 1972, № 4, стор. 26—31; 1974, № 4, стор. 1—10.

архівів, VI, XI, XIII та XV міжнародних конференцій «Круглого стола архівів». Зокрема, на VII Міжнародному конгресі архівів, який відбувся в 1972 р. у Москві, Українська РСР була представлена делегацією з 26 чол. Її члени виступили з доповідями на пленарному і секційних засіданнях при обговоренні питань «Нова техніка в архівах», «Кіно-фотоархіви» та «Архіви літератури і мистецтва».

Однією з важливих форм міжнародного співробітництва архівних установ УРСР і зарубіжних країн є обмін делегаціями або окремими представниками з метою вивчення досвіду організації архівної справи, а також для виявлення документів з історії республіки у зарубіжних архівах. В 1961—1973 рр. з роботою архівів України ознайомилися архівісти всіх європейських соціалістичних країн. У вересні 1972 р. гостями українських архівістів були учасники VII Міжнародного конгресу архівів з Бельгії, Венесуели, Італії, Канади, США, Франції, ФРН. Їм була надана можливість ознайомитися з діяльністю Архівного управління, ЦДАЖР УРСР, ЦДАКФД УРСР, Центральної реставраційної майстерні. У свою чергу, працівники архівних установ Української РСР вивчали досвід роботи своїх колег з європейських соціалістичних країн та ряду держав Західної Європи.

Прикладом наукового співробітництва архівістів України з їх колегами із соціалістичних країн є спільна підготовка ряду документальних публікацій. Тільки в 1971—1973 рр. архівістами республіки проводилося виявлення документів з таких актуальних тем, як: «Росія та болгарський національно-визвольний рух (1856—1876 рр.)», «Радянсько-болгарські відносини і зв'язки (1917—1967 рр.)», «Про радянсько-болгарські відносини в 1948—1970 рр.», «Про радянсько-угорські відносини в 1948—1970 рр.», «Радянсько-чехословацькі відносини 1961—1971 рр.», «Радянсько-польські відносини (1945—1972 рр.)» та ін.

Наслідком міцніючих зв'язків архівних установ Української РСР із зарубіжними архівами стало виявлення в останніх документів з історії України і поповнення за цей рахунок Державного архівного фонду. За станом на 1 січня 1974 р., в державних архівах республіки зберігається 351 тис. кадрів мікрофотокопій документів, одержаних із зарубіжних архівів. У них висвітлюється історія України з XV ст. по 1945 р. Зокрема, з Польської Народної Республіки отримано 82 тис. кадрів мікрофотокопій документів, з Чехословацької Соціалістичної Республіки — 300, з Угорської Народної Республіки — 39 тис., із Соціалістичної Республіки Румунії — 33 тис., з Народної Республіки Болгарії — 300, із Сполучених Штатів Америки — 196 800.

З свого боку, архівні установи республіки передали братнім соціалістичним країнам важливі для них документи і друковані видання. Зокрема, в 1960 р. уряд Соціалістичної Республіки Румунії одержав від Чернівецького обласного державного архіву близько 14 тис. справ документів. у 1961 і 1963 рр. з Української РСР у Польську Народну Республіку були надіслані матеріали колишніх польських установ, підпорядкованих міністерствам внутрішніх справ, юстиції, промисловості і торгівлі, пошт і телеграфів, воеводських та повітових органів адміністративного управління, залізничних округів, громадських організацій та навчальних закладів. У квітні 1967 р. Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, Міністерство культури УРСР та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти республіки передали в дар Міністерству культури ПНР понад 1,5 тис. примірників цінних друкованих видань¹¹.

Свідченням дедалі зростаючого авторитету архівних установ республіки є пропозиція Міжнародної ради архівів та Головного архівного

управління при Раді Міністрів СРСР провести у вересні 1975 р. XVI Міжнародну конференцію «Круглого стола архівів» у м. Києві.

Основним у роботі архівних установ республіки, згідно з перспективним планом на 1976—1990 рр., буде дальше вдосконалення системи державних архівів; поліпшення науково-організаційного керівництва їх діяльністю; забезпечення умов для гарантованого зберігання і оптимізації Державного архівного фонду; ширше використання документів в ідеологічній, народногосподарській і політико-виховній сферах суспільного життя; створення й удосконалення науково-довідкового апарату архівних фондів; посилення науково-дослідної роботи в галузі архівознавства. Впорядковуватиметься мережа низової і найчисленнішої ланки державних архівів республіки — міських і районних архівів з перемінним складом документів.

У зв'язку з дедалі зростаючою кількістю хронікально-документальних та хронікально-художніх звукозаписів, що надходять до архівів, а також специфікою їх зберігання, обробки та використання намічається створити Центральний державний архів звукозаписів УРСР.

Найактуальнішим завданням, що стоїть перед архівними установами, залишається надійне зберігання Державного архівного фонду. В 1976—1990 рр. намічається збудувати нові приміщення Ворошиловградського, Кіровоградського, Київського, Чернігівського, Закарпатського, Хмельницького та Житомирського обласних державних архівів, здати в експлуатацію другу чергу комплексу споруд центральних державних архівів УРСР у м. Києві тощо.

Сучасний етап комуністичного будівництва в нашій країні ставить перед архівними установами як одне з найважливіших завдань поповнення Державного архівного фонду документами, що відбивають поступальний процес розвитку суспільства на шляху до комунізму. У зв'язку з цим на державне зберігання в 1976—1990 рр. планується прийняти понад 11 млн. справ документів загального діловодства, більше 100 тис. справ науково-технічної документації, близько 20 тис. одиниць зберігання кінодокументів, понад 400 тис. фото- і 17 тис. фонодокументів та понад 40 тис. справ особового походження. Особливістю комплектування державних архівів УРСР у цей період буде значне збільшення прийому науково-технічної документації, кінофотофонодокументів, документів особового походження.

Використання документів буде й надалі тісно пов'язуватися з потребами розвитку радянського суспільства. Загальна кількість документальних видань державних архівів УРСР у 1976—1990 рр. становитиме близько 150 найменувань обсягом понад 4 тис. друкованих аркушів, з них 50 найменувань обсягом більше 1300 друкованих аркушів будуть підготовлені у наступному п'ятиріччі.

«Архіви можна назвати багатівіковою пам'яттю людства, в них зосереджені неоціненні матеріали, що відображають поступальний хід подій, розвитку світової цивілізації. У наш час величезних соціальних змін і науково-технічної революції зростає значення архівів у справі ефективного використання документальних матеріалів в інтересах розвитку виробництва, науки і культури»,¹² — говорилося у привітанні Ради Міністрів Союзу РСР учасникам VII Міжнародного конгресу архівів, що відбувся в 1972 р. у Москві.

Немає сумніву, що працівники архівних установ будуть і далі поліпшувати стан архівної справи в республіці, підвищувати роль державних архівів у вирішенні завдань комуністичного будівництва.

¹² «Правда», 23 серпня 1972 р.

КЕРІВНИЦТВО КПРС РОЗВИТКОМ НАУКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Комуністична партія — політичний вождь радянського народу — здійснює ідейне і організаційне керівництво всіма ділянками і сферами багатогранного життя нашої країни. Головним в діяльності партії є вироблення генеральної політичної лінії розвитку суспільства і організація трудящих з метою втілення її в життя. КПРС керує економічними та соціально-політичними процесами з допомогою своїх специфічних форм і методів, а саме: шляхом розробки керівних директив, які визначають планомірний розвиток народного господарства, науки і культури; добором й розстановкою кадрів, перевірки того, як вони виконують лінію партії, рішення КПРС та уряду; шляхом організаторської та ідейно-виховної роботи з масами.

Важливим напрямом діяльності КПРС є керівництво духовним життям радянського народу і зокрема наукою, що виступає основою і могутнім фактором економічного, соціально-політичного та культурного розвитку країни. Ще В. І. Ленін висловив думку, що комунізм і наука невіддільні один від одного, що без нових наукових відкриттів комунізм побудувати неможливо¹. Він підкреслював, що соціалізм немислимий без опори на найновіші досягнення науки й техніки і тому настійно вимагав, «щоб наука справді входила в плоть і кров, перетворювалась у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому»². У своїх працях Володимир Ілліч всебічно обґрунтував положення про те, що з перемогою соціалістичного ладу докорінно змінюється соціальна функція науки, її суспільне призначення, що на відміну від капіталізму соціалізм відкриває широкий простір для всебічного і планомірного розвитку науки, для використання досягнень науки й техніки в інтересах трудящих³.

Історичний досвід довів це ленінське положення. Соціалістична держава стала господарем розгалуженої системи науково-дослідних установ. В нашій країні турбота про розвиток науки вперше в історії людства перетворилася в загальнонародну, загальнопартійну справу. На початок 1974 р. в СРСР працювало 2 726 науково-дослідних інститутів (включаючи філіали та відділення), що на 271 інститут більше, ніж їх було у 1969 р.⁴

В сучасних умовах відбувається непинний процес дальшого зростання значення і ролі науки як безпосередньої продуктивної сили. «Ще зовсім недавно,— зазначав Л. І. Брежнєв,— ми говорили про те, що наука **стане** безпосередньою продуктивною силою. Ми навіть записали відповідну тезу в своїй партійній програмі. Сьогодні ми можемо, очевидно, сказати, що наука вже на ділі **стала** безпосередньою продуктивною силою, причому такою продуктивною силою, значення якої зростає день у день»⁵.

¹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 283.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 370.

³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 358—359.

⁴ «Правда», 28 травня 1974 р.

⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 206.

У міру розвитку радянського суспільства, розгортання комуністичного будівництва, науково-технічної революції дедалі зростає роль партійного керівництва наукою. Предметом постійного піклування партії є визначення головних завдань в усіх провідних галузях науки, розробка методологічних основ її розвитку, планування і контроль за їх здійсненням, удосконалення мережі наукових установ, турбота про постійне зміцнення зв'язків теорії і практики, про підготовку і виховання наукових кадрів. Здійснюючи повсякденне керівництво наукою, Комуністична партія розробляє конкретні заходи, спрямовані на поглиблення і розвиток науково-технічної революції, природничих та суспільних наук. В Програмі КПРС, в рішеннях XXIII з'їзду партії перед радянськими вченими поставлене завдання: закріпити за радянською наукою завойовані передові позиції у найважливіших галузях знання, зайняти провідне становище у світовій науці по всіх основних напрямках⁶. В матеріалах і рішеннях XXIV з'їзду партії підкреслена зростаюча роль науки в сучасну епоху, відзначені досягнення радянських вчених, визначені головні напрями дальшого розвитку вітчизняної науки, вказані конкретні шляхи ефективного використання наукових досягнень у практиці комуністичного будівництва. З'їзд підкреслив, що тепер головним стають не окремі досягнення науки, а високий науково-технічний рівень усього виробництва, і вказав на необхідність концентрації зусиль вчених на вирішенні найважливіших наукових проблем, прискоренні застосування досягнень науки в народному господарстві. З'їзд поставив завдання історичної ваги: органічно поєднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання, ширше розвивати свої, характерні лише для соціалізму, форми з'єднання науки з виробництвом⁷. Розв'язання цього завдання зобов'язує партію, її місцеві партійні організації постійно дбати про підвищення ефективності наукових розробок, сприяти розгортанню фундаментальних досліджень, концентрувати сили та увагу вчених на найбільш важливих і перспективних напрямках науково-технічного прогресу, забезпечувати значніший поворот наукових організацій до потреб виробництва, домагатися швидкого впровадження досягнень науки в матеріальну та духовну сферу життя.

Важливим завданням, поставленим партією перед вченими країни, є підвищення ефективності науки. Успішне його виконання залежить від багатьох факторів. Один з них — це органічне поєднання фундаментальних і прикладних досліджень, доведення кожного наукового пошуку до логічного завершення — одержання теоретичних висновків і практичних рекомендацій, спрямованих на розв'язання тих чи інших народногосподарських проблем, створення нової техніки і технології. Свою роль наука успішно виконує тоді, відзначається у рішеннях XXIV з'їзду КПРС, коли забезпечується швидке здійснення всього комплексу робіт — від наукових досліджень і технічних вирішень до впровадження результатів їх у виробництво⁸. Центральним завданням радянської науки, сформульованим з'їздом, є розгортання широкого фронту наукових досліджень і зміцнення взаємодії вчених в галузі природничих, технічних та суспільних наук. Все це зобов'язує колективи науково-дослідних інститутів, проектних та конструкторських організацій і насамперед комуністів-вчених зосередити свої сили і знання на вирішенні основних науково-технічних проблем, що стоять перед тією галуззю матеріального

⁶ Див. XXII з'їзд КПРС. Стенографічний звіт, т. III, К., 1962, стор. 306.

⁷ Див. XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1972, стор. 77—78.

⁸ Див. XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, т. II, К., 1972, стор. 20.

виробництва, з якою вони пов'язані. Звідси і випливає необхідність посилення партійного керівництва всіма сторонами життя наукових колективів, дальшим розвитком вітчизняної науки.

Комуністична партія нагромадила великий досвід керівництва наукою. За останні роки ЦК КПРС обговорив питання і прийняв постанови «Про роботу партійного комітету Фізичного інституту імені П. М. Лебедева Академії наук СРСР» (1970 р.), «Про роботу партійної організації Інституту економіки Академії наук СРСР по виконанню постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1971 р.)⁹ та ін. В цих постановках наголошується, що від підвищення рівня організаторської і політичної роботи парторганізацій в значній мірі залежить ефективність наукових досліджень та створення творчої атмосфери в колективі.

Велике значення в справі забезпечення та повного використання нових наукових ідей, передової техніки та прогресивної технології мають рішення грудневих (1969 та 1973 рр.) Пленумів ЦК КПРС, постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо підвищення ефективності роботи наукових організацій та прискоренню використання в народному господарстві досягнень науки і техніки» (1968 р.)¹⁰. В цих документах викладена програма покращання планування і організації наукових досліджень, підвищення їх ефективності, визначені шляхи поєднання науки з виробництвом. Про всемірну турботу партії про дальший розвиток вітчизняної науки свідчить постанови ЦК КПРС «Про 250-річний ювілей Академії наук СРСР» (1973 р.). В ній підкреслюється зростаюче значення Академії як провідного центру фундаментальних досліджень, плануючого та координуючого органу, який визначає стратегію наукового пошуку, виявляє найбільш перспективні, необхідні для розвитку суспільства напрями та форми дослідницьких робіт, об'єднує зусилля вчених країни¹¹. За роки Радянської влади Академія наук СРСР стала головним науковим штабом нашої країни, справляла і справляє величезний вплив на становлення і розвитку науки в усіх братніх союзних республіках. В країні діє 14 республіканських Академій наук, що створені за роки Радянської влади¹².

Бурхливий розвиток науки настійно вимагає збільшення наукових кадрів, їх якісної підготовки. Комуністична партія постійно дбає про зростання цієї категорії спеціалістів. Партійні організації ведуть систематичну роботу по добору, розстановці та вихованню наукових кадрів, проявляють турботу про поєднання вчених старшого покоління з науковою молоддю, про підвищення їхньої творчої ініціативи та відповідальності.

Завдяки турботам партії лише в УРСР за останнє десятиріччя (1965—1974 рр.) кількість наукових працівників зросла майже втричі. На початок 1974 р. в науково-дослідних та проектно-конструкторських організаціях республіки (їх налічується близько тисячі) працювало більше 140 тис. науковців, серед яких понад 40 тис. мають учені ступені доктора і кандидата наук. Тільки за роки восьмої п'ятирічки кількість наукових співробітників АН УРСР збільшилась на 3 214 чол. і в 1971 р. становила понад 10 тис., а за перші три роки дев'ятої п'ятирічки зросла майже до 12 тис. Якщо на кінець 1970 р. в АН УРСР працювало 588

⁹ Справочник партійного работника. Вып. 11, М., 1971, стор. 275—278; «Коммунист», 1972, № 1, стор. 3—5.

¹⁰ Справочник партійного работника. Вып. 9, М., 1968, стор. 257—283.

¹¹ «Правда», 1 листопада 1973 р.

¹² «Правда», 28 травня 1974 р.

докторів і близько 4 тис. кандидатів наук, то в 1972 р.— відповідно,— 658 та 4 345. 1974 р. в 80 науково-дослідних установах АН УРСР працювало близько 800 докторів та понад 5 тис. кандидатів наук, серед них — 123 академіки, 182 члени-кореспонденти, більше 40 лауреатів Ленінської премії, понад 150 лауреатів Державних премій СРСР та УРСР, 34 вчених удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці¹³.

Основну увагу в керівництві наукою партія звертає на концентрацію наукових сил та засобів, на організацію науки та управління нею. КПРС настійно вимагає, щоб міжнаукові зв'язки, з одного боку, та зв'язки між науковими дослідженнями і технічними розробками, з другого, тісно перепліталися. Один з магістральних напрямів у розв'язанні цієї проблеми представлений новими структурними одиницями та організаційними формами наукової діяльності. До них насамперед належить комплексний науковий центр. Ще В. І. Леніним у квітні 1918 р. у «Начерку плану науково-технічних робіт» була висунута ідея комплексного підходу до організації науки. Володимир Ілліч відводив науці вирішальну роль у вивченні продуктивних сил країни, принципів раціонального їх розміщення, освоєння та використання; у розвитку промисловості на найбільш економічній основі.

В умовах науково-технічної революції роль комплексних наукових центрів особливо зростає. Така форма організації наукової діяльності сприяє реалізації поставлених партією завдань в галузі науки, успішному вирішенню величезних завдань комуністичного будівництва. Цінний досвід комплексних розробок наукових проблем нагороджено установами АН УРСР. Наприклад, широкий комплексний характер носять дослідження харчових та сировинних ресурсів Світового океану, які проводяться спільними зусиллями океанологів, геологів, геофізиків АН УРСР. Вони сприяють примноженню матеріальних ресурсів нашого суспільства. Так, вже розвідані запаси нафти під морським дном в 1,5 рази збільшують її запаси, знайдені на суші¹⁴.

Дальшому розвитку комплексних досліджень в нашій республіці, посиленню координації роботи різних за належністю наукових установ сприяла постанова ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР про створення Харківського, Донецького, Дніпропетровського, Південного і Західного наукових центрів АН УРСР (1971 р.)¹⁵. Основними завданнями новостворених наукових центрів визначено: розвиток фундаментальних досліджень в галузі природничих і суспільних наук, розробка проблем, зв'язаних з прискореним розвитком економіки відповідних економічних районів, організація комплексних досліджень в галузі природничих і суспільних наук силами Інститутів АН УРСР, вищих учбових закладів та галузевих науково-дослідних організацій, розташованих у відповідному економічному районі. На виконання цієї постанови Президією АН УРСР було розроблене і затверджене «Положення про науковий центр АН УРСР».

Партійні комітети республіки, керуючись даною постановою, провели значну організаторську роботу по налагодженню діяльності наукових центрів. Так, робота науковців Харківського наукового центру спрямовується партійними організаціями на розв'язання наукових проблем таких провідних для області галузей промисловості, як машинобудування, металообробка, приладобудування. У Харкові 1972 р. функціонувало 44 науково-дослідних і 40 проектних інститутів, в яких

¹³ «Вісник АН УРСР», 1971, № 9, стор. 3; 1972, № 6, стор. 5; «Під прапором ленінізму», 1974, № 6, стор. 54; «Радянська Україна», 21 березня 1974 р.

¹⁴ «Политическое самообразование», 1972, № 11, стор. 21.

¹⁵ «Вісник АН УРСР» 1972, № 6, стор. 15.

працювало понад 80 тис. науковців. В 5 установах АН УРСР, розташованих у місті, наукові пошуки вели 25 академіків і членів-кореспондентів, 35 докторів і 240 кандидатів наук¹⁶.

Комуністична партія виходить з того, що наука впливає на практику не тільки своєю теоретичною творчістю, а й активною участю вчених у розв'язанні прикладних, економічних та технічних проблем соціалістичного виробництва. В результаті такої політики партії останнім часом почав складатися своєрідний комплекс «наука — виробництво». В цьому відношенні заслуговує на увагу досвід роботи партійної організації Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона АН УРСР на чолі з Героем Соціалістичної Праці академіком Б. Є. Патonom, діяльність якого була високо оцінена XXIV з'їздом КПРС. Характерними рисами роботи цього закладу є тісний зв'язок з виробництвом, вмiле поєднання морального і матеріального стимулювання роботи науковців, комплексне планування, яке передбачає всі етапи — дослідження, проектування, експериментування, впровадження. Внаслідок цього більшість досліджень науковців інституту знаходить застосування у виробництві. Колектив інституту на чолі з партійною організацією домогся того, що на кожний карбованець, вкладений у дослідження, державі повертається 6 крб.¹⁷. Широко застосовуються у народному господарстві результати досліджень і інших наукових установ. Тільки 1973 р. загальний економічний ефект від впровадження наукових розробок вчених АН УРСР у виробництво становив понад 170 млн. крб.¹⁸.

В сучасних умовах основну увагу вчених партія зосереджує на проведенні дослідних робіт по створенню якісно нових знарядь праці, конструктивних матеріалів і досконалішої технології виробництва з метою прискорення темпів оновлення і заміни застарілої техніки, істотного піднесення рівня технічної оснащеності і продуктивності праці. Лише в третьому, вирішальному році дев'ятої п'ятирічки науковцями країни створено близько 4 тис. зразків машин, устаткування, апаратів та приладів, освоєно серійний випуск 3,7 тис. найменувань нових видів промислової продукції, переведено на комплексну механізацію та автоматизацію 5 тис. дільниць та цехів¹⁹.

Одним з магістральних напрямів наукових досліджень у дев'ятій п'ятирічці партія визначила створення нових матеріалів із спеціальними властивостями, що дасть змогу задовольнити потреби багатьох галузей народного господарства, підвищити довговічність машин і механізмів. Значну роботу по здійсненню цього завдання проводять партійні організації АН УРСР, зокрема Інституту фізики високих тисків та Інституту надтвердих матеріалів. Завдяки спільним дослідженням науковців, впровадженню їх результатів у виробництво в нашій країні налагоджено виробництво штучних алмазів, практичне застосування яких значно прискорює прогрес у різних галузях промисловості, дає можливість створювати принципово нові, високоекономічні конструкції машин, значно підвищувати продуктивність праці. Від впровадження, наприклад, у народне господарство результатів наукових пошуків вчених-матеріалознавців республіки зекономлено лише 1973 р. понад 95 млн. крб.²⁰.

Значна увага партії в умовах науково-технічної революції приділяється розвитку кібернетики, створенню новітніх електронно-обчислюваль-

¹⁶ І. Старовойтенко, Л. Старовойтенко. Україна в дев'ятій п'ятирічці, К., 1973, стор. 53.

¹⁷ Г. М. Алексеев. Партія во главе научно-технического прогресса, М., 1972, стор. 23.

¹⁸ «Під прапором ленінізму», 1974, № 6, стор. 55.

¹⁹ «Правда», 16 лютого 1974 р.

²⁰ «Радянська Україна», 21 березня 1974 р.

них машин і систем. Науковці УРСР посідають почесне місце у розвитку вітчизняної обчислювальної техніки. В республіці створена нова галузь промисловості по виробництву електронно-обчислювальних машин. Виходячи з завдань, поставлених XXIV з'їздом партії, науковці Інституту кібернетики АН УРСР створюють комп'ютери четвертого покоління, здійснюють велику роботу по створенню загальнодержавної мережі автоматизованих систем управління (АСУ), яка відіграє важливу історичну роль. Якщо на окремому підприємстві АСУ підвищує ефективність виробництва на 10—15%, у галузях — на 50—60%, то по всій країні — на 100%, тобто досягається подвоєння зростання економіки за тих самих ресурсів²¹. Відповідно до Директив XXIV з'їзду КПРС протягом дев'ятої п'ятирічки передбачено впровадити на підприємствах і в установах країни не менше як 1 600 автоматизованих систем управління підприємствами та організаціями промисловості і сільського господарства, зв'язку, торгівлі і транспорту²².

Вчені УРСР розв'язують важливі наукові проблеми, що мають велике народногосподарське значення, в багатьох галузях фундаментальних наук — математиці, фізиці, хімії, біології, загальній механіці тощо.

Особливо велику роль у розв'язанні соціально-політичних та економічних завдань комуністичного будівництва партія відводить марксистсько-ленінській теорії, її дальшому творчому розвитку. Ленінське положення про те, що *«роль передового борця може виконати тільки партія, керована передовою теорією»*²³, було і залишається основою діяльності КПРС. У своїй практичній роботі партія приділяє виняткову увагу збагаченню і розвитку революційної теорії, творчому розв'язанню назрілих теоретичних проблем, всебічному аналізу та теоретичному узагальненню суспільних явищ сучасності.

Теоретичне обґрунтування актуальних проблем сучасного етапу розвитку країни дістало свій вираз у Програмі КПРС, рішеннях XXIII та XXIV з'їздів партії, Пленумів ЦК КПРС, у документах партії, присвячених 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчю з дня народження Володимира Ілліча Леніна, 50-річчю утворення СРСР. Ці документи — підсумок розвитку теоретичної думки партії, результат колективної роботи Центрального Комітету, партійних і наукових кадрів. В них узагальнені та всебічно розкриті соціально-економічні здобутки радянського суспільства, визначені та науково обґрунтовані завдання сучасного етапу комуністичного будівництва, розкриті головні закономірності переходу від соціалізму до комунізму і на цій основі зроблені відповідні наукові висновки. В них акумульоване все те, чим збагатилася партія марксистсько-ленінську науку на сучасному етапі історичного розвитку, а також узагальнені найважливіші результати практичної та ідейно-політичної діяльності КПРС, визначені перспективи розвитку марксистсько-ленінської теорії. XXIV з'їзд партії поставив завдання дальшого творчого розвитку марксистсько-ленінського вчення як неодмінної умови успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Визначне місце в дальшому творчому розвитку революційної теорії, в духовному житті радянського народу КПРС відводить суспільним наукам. Партія націлила їх на розробку найважливіших проблем сучасності і насамперед проблем комуністичного будівництва,

²¹ І. Старовойтенко, Л. Старовойтенко. Назв. праця, стор. 56—57.

²² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 196.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 24.

сивши, що розвиток суспільних наук і впровадження їх рекомендацій в практику відіграє не менш важливу роль у справі успішного будівництва комунізму, ніж досягнення природничих наук²⁴. Програмним документом для радянських суспільствознавців стала постанова ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві»²⁵, яка зобов'язала їх глибоко розкривати головні тенденції і закономірності суспільного розвитку, творчо осмислювати і узагальнювати практику комуністичного будівництва, значну увагу зосереджувати на питаннях партійного будівництва. Велике значення для дальшого розвитку суспільних наук, покращання їх викладання, підвищення рівня наукових досліджень має постанова ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана та Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук»²⁶.

Серед суспільних наук значне місце відводиться історичній науці. КПРС завжди надавала і надає серйозного значення правильному, об'єктивному висвітленню історії нашої держави і партії, піддаючи гострій критиці, з одного боку, окремі спроби з непартійних, позакласових позицій оцінювати історичний шлях радянського народу, применшити значення його соціалістичних завоювань, а, з другого,— проти догматичних уявлень, що ігнорують ті великі позитивні зміни, що сталися в житті нашого суспільства за роки Радянської влади.

Наукова розробка історії КПРС — одна з необхідних умов вироблення правильної політики партії, марксистсько-ленінського виховання трудящих, передачі практичного досвіду братнім комуністичним і робітничим партіям. Свідченням великої уваги партії до розвитку історико-партійної науки є постанови ЦК КПРС «Про завдання, структуру і штати інститутів історії партії і партійних архівів» та «Про завдання, структуру і штати Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС», в яких чітко визначено завдання істориків партії, перспективи і напрями розвитку історико-партійних досліджень, їх роль у вихованні людини комуністичного суспільства²⁷. На основі постанов ЦК КПРС були розширені та конкретизовані завдання Інституту марксизму-ленізму та Академії суспільних наук при ЦК КПРС. З метою більш широкій розробки питань партійного будівництва рішенням ЦК КПРС в Інституті марксизму-ленізму при ЦК КПРС був створений відділ партійного будівництва, а в його філіалах — відповідні сектори.

В справі дальшого розвитку історико-партійної науки в республіці велику роль відіграли постанови ЦК Компартії України від 12 вересня 1969 р. «Про завдання Інституту історії партії ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС в зв'язку із змінами його структури та штатів» та від 16 лютого 1971 р. «Про дальший розвиток досліджень в галузі історико-партійної науки та покращання її викладання у вузах республіки»²⁸. В цих документах визначено конкретні шляхи дальшого розвитку історико-партійної науки в республіці.

Постанови ЦК Компартії України з питань активізації розвитку досліджень в галузі філософської та економічної науки, наукового комунізму визначили основні напрями роботи суспільствознавців республіки. Вони полягають в розробці та удосконаленні форм і методів соці-

²⁴ XXIII з'їзд КПРС. Стенографічний звіт, т. 1, К., 1966, стор. 96.

²⁵ «Правда», 22 серпня 1967 р.

²⁶ «Правда», 24 червня 1974 р.

²⁷ Справочник партійного работника. Вып. 9, М., 1969, стор. 251—254.

²⁸ «Комуніст України», 1969, № 12; 1971, № 8.

алістичного господарювання в умовах науково-технічної революції, шляхів формування комуністичних суспільних відносин, змісту і форм комуністичного виховання трудящих, посиленні наступальної ідеологічної боротьби проти ворожих концепцій антикомунізму.

Стан досліджень в галузі історії партії, філософії, економічної теорії та наукового комунізму неодноразово розглядався на засіданнях Політбюро та Секретаріату ЦК Компартії України, на республіканських нарадах ідеологічних працівників. Значна увага цій проблемі була приділена травневим (1974 р.) Пленумом ЦК Компартії України, який розглянув питання «Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню ідеологічної роботи в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС»²⁹. У постанові Пленуму зазначалось, що партійним організаціям необхідно підвищувати вимоги до кадрів суспільствознавців, ідейно загартовувати їх, виховувати в них класовий підхід до аналізу сучасних суспільних процесів, непримиренність до проявів безприщипності та безідейності, догматизму та начотництва. Пленум наголосив, що для успішного розвитку суспільних наук парторганізаціям необхідно створити в кожному науковому колективі обстановку творчого пошуку та високої відповідальності.

Керуючись постановами ЦК КПРС і ЦК Компартії України, рішеннями партійних з'їздів, вчені-суспільствознавці республіки посилили увагу до розробки актуальних проблем сучасності, постійно підвищують спрямованість та теоретичний рівень наукових розробок, їх практичну результативність. Їх зусилля спрямовані на глибоке дослідження соціально-економічних і політичних проблем розвинутого соціалізму, нової історичної спільності — радянського народу, дальшого зростання керівної ролі КПРС в період комуністичного будівництва. Вчені-суспільствознавці дають об'єктивний аналіз реальних процесів суспільного життя, вивчають досвід революційної боротьби, закономірності розвитку соціалістичного суспільства і переростання його в комуністичне, активно працюють над проблемами комуністичного виховання трудящих, міжнародного революційного руху.

Комуністична партія виходить з того, що суспільні науки покликані активно сприяти формуванню матеріалістичного світогляду радянських людей, стверджувати і відстоювати торжество ідей марксизму-ленінізму, виступати гострою зброєю у боротьбі проти буржуазної ідеології. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії підкреслено, що переконливість критики буржуазних і ревізіоністських наскоків на нашу теорію і практику величезною мірою посилюється тоді, коли вона спирається на активний і творчий розвиток суспільних наук, марксистсько-ленінської теорії³⁰. Виходячи з цього, вчені-суспільствознавці ведуть наступальну боротьбу проти антикомунізму, піддають ґрунтовній критиці сучасну буржуазну філософію, соціологію, історіографію, економічні теорії апологетів капіталізму, викривають фальсифікаторів ідей марксизму-ленінізму, історії розвитку радянського суспільства, міжнародного комуністичного і робітничого руху; дають рішучу відсіч проявам правого і «лівого» ревізіонізму, національної обмеженості як в теорії, так і в політиці.

Інтенсивний розвиток наукових досліджень і практичне забезпечення застосування їх результатів вимагають висококваліфікованого, повсякденного керівництва партійних організацій на місцях науково-дослідними установами. Комуністична партія виробила конкретні форми керівництва наукою. Питання діяльності науково-дослідних інститутів і

²⁹ «Радянська Україна», 17 травня 1974 р.

³⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 117—118.

конструкторських бюро, роботи з науковими кадрами регулярно обговорюються на пленумах і засіданнях бюро партійних комітетів, на зборах партійних активів. Обкоми, міськкоми і райкоми партії постійно домагаються піднесення відповідальності кожної первинної організації і кожного комуніста за стан справ у своїх установах, перевіряють діяльність наукових інститутів, удосконалюють їх структуру та зміцнюють кадрами, дбають про розширення співдружності працівників науки і виробництва, про підвищення ефективності наукових розробок. Останнім часом значного поширення набула така форма партійного керівництва науково-дослідницькою роботою, як позаштатні відділи науки при обкомах, міськкомах і райкомах партії, в роботі яких поруч з партійними і господарськими працівниками активну участь беруть видатні вчені, досвідчені інженери і техніки. При більшості партійних комітетів республіки плідотворно працюють координаційні комісії, техніко-економічні ради, комітети сприяння технічному прогресу, галузеві комісії по прискоренню науково-технічного прогресу.

Позитивний досвід роботи по керівництву науковими установами, постійному зміцненню їх зв'язків з виробництвом нагромаджено Київським міським комітетом партії. У Києві знаходиться близько 100 наукових і навчальних закладів технічного профілю. Міськком Компартії України здійснює постійний контроль за їх діяльністю, за впровадженням розробок науковців у виробництво. З цією метою при міськкомі створено і активно працюють 6 галузевих комісій³¹. Головне їх завдання — зміцнення зв'язків вчених і виробничників, розвиток їх творчої співдружності в розв'язанні актуальних проблем виробництва, в підвищенні ефективності науки та продуктивності праці. Аналіз роботи галузевих комісій дає змогу зробити висновок, що ця форма творчої співдружності науки і виробництва створює найбільш сприятливі можливості для поєднання зусиль науковців, спеціалістів народного господарства у вирішенні найважливіших проблем виробництва. Наприклад, вчені — члени комісії міськкому партії по прискоренню науково-технічного прогресу у ливарному виробництві на запрошення спеціалістів київського заводу «Ленінська кузня» розробили новий технологічний процес. Після його впровадження значно зменшились витрати часу на переобладнання та простої, скоротились витрати металу³².

Однією з нових форм роботи парторганізацій по зміцненню зв'язку науки з виробництвом є соціалістичні договори на творчу співдружність між виробничими та науковими колективами. Прикладом може служити Інститут проблем лиття АН УРСР. Якщо перший такий договір був укладений з 7 підприємствами м. Києва, то в 1974 р. — з 15 заводами та 2 науково-дослідними інститутами. Основними напрямками договору є допомога науковців виробничникам у зниженні собівартості продукції, поліпшенні її якості, підвищенні продуктивності праці. Так, впровадження розробок науковців, передбачених у договорі на 1974 р., дасть не менше як 1,5 млн. крб. економії. Партійні організації підприємств та Інституту проблем лиття АН УРСР систематично контролюють хід виконання цього договору. Бюро міськкому партії всебічно вивчило досвід роботи Інституту проблем лиття АН УРСР, схвалило його і рекомендувало для поширення в інших наукових і виробничих колективах. Протягом 1973—1974 рр. працівники 30 київських науково-дослідних інститутів уклали близько 200 договорів про соціалістичну співдружність з підприємствами міста³³.

³¹ «Правда», 17 серпня 1974 р.

³² «Вечірній Київ», 13 лютого 1974 р.

³³ «Правда», 17 серпня 1974 р.; «Вечірній Київ», 26 січня 1974 р.

Партійні комітети республіки, здійснюючи повсякденне керівництво наукою, систематично проводять паради-семінари керівників науково-дослідних установ і виробничих підприємств з участю секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії, на яких узагальнюється досвід роботи галузевих комісій, творчої співдружності науковців і виробничників.

Одним із засобів посилення партійного керівництва роботою науково-дослідних установ є підвищення боєздатності їх первинних парторганізацій, здійснення права контролю за діяльністю адміністрації. За рішеннями ХХІV з'їзду КПРС цим правом стали користуватися не тільки парторганізації, безпосередньо зв'язані з виробництвом, але й первинні організації всіх наукових закладів, проектних організацій і конструкторських бюро. Розширення кола парторганізацій із правом контролю за діяльністю адміністрації значно активізувало участь комуністів в управлінні науковими закладами, посилило відповідальність наукових працівників, сприяло створенню в колективах обстановки діловитості.

Надання такого права наповнило роботу парторганізацій наукових закладів новим змістом. На партійних зборах, засіданнях партбюро систематично обговорюються науково-виробнича діяльність колективів, результати впровадження їх розробок у виробництво, питання добору, підготовки, розстановки та виховання наукових кадрів. В центрі уваги парторганізацій перебувають проблеми раціонального використання праці наукових співробітників, активізації їх участі в наукових дослідженнях. Право контролю парторганізацій за діяльністю адміністрації в наукових установах передбачає насамперед посилення партійного впливу на діяльність Вчених рад, які є головними колективними органами керівництва науковою роботою в інститутах.

Певний досвід в здійсненні права контролю за діяльністю адміністрації нагромаджено, наприклад, в Інституті фізичної хімії АН УРСР. Тут створено три комісії, які систематично контролюють хід виконання тематичних планів та професійне навчання кадрів, аналізують роботу наукових відділів інституту. Так, партійна комісія по контролю за виконанням тематичних планів ретельно перевірила п'ять відділів. Другою комісією було ґрунтовно проаналізовано стан добору, розстановки та виховання кадрів у чотирьох відділах. На основі даних перевірки рекомендовано адміністрації перевести на посади старших наукових співробітників ряд здібних молодих вчених. Така система контролю за діяльністю адміністрації підвищила активність всієї парторганізації у вирішенні наукових проблем³⁴.

Практична діяльність КПРС доводить, що мобілізуючи радянський народ на успішне розв'язання величних планів комуністичного будівництва, партія вживає по-справжньому революційних заходів, спрямованих на інтенсивний розвиток вітчизняної науки, на створення міцного сплаву науки і виробництва, на підвищення її ролі у створенні матеріально-технічної бази комунізму і вихованні нової людини. «Корінні питання науково-технічної революції, прискореного розвитку науки і техніки і далі стоять у центрі уваги партії і уряду,— зазначав Л. І. Брежнев.— Це найважливіше завдання нашої економічної стратегії не тільки на поточний рік, але і на весь доступний для огляду період розвитку країни»³⁵.

³⁴ «Вечірній Київ», 8 липня 1974 р.

³⁵ Л. І. Брежнев, Ленінським курсом. Промови : статті, т. 2, К., 1971, стор. 497.

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ПАРТІЙНОГО ЯДРА В КОМСОМОЛІ

Історія молодіжного революційного руху в нашій країні нерозривно зв'язана з діяльністю Комуністичної партії, з ім'ям В. І. Леніна.

Наша партія з дня свого виникнення приділяла велику увагу згуртуванню, революційному вихованню і загартуванню молоді. При цьому вона виходила з положення К. Маркса і Ф. Енгельса про те, що майбутнє пролетаріату і «значить, людства, цілком залежить від виховання підростаючого робітничого покоління»¹.

Питання про роботу серед юнацтва постійно перебувало в центрі уваги партії. Вже на II з'їзді РСДРП (1903 р.) були визначені принципи позиції політики партії щодо підростаючого покоління: організація молоді; виховання у неї цільного і послідовного революційного світогляду; налагодження тісних зв'язків партії з молодіжними організаціями.

Визначаючи вихідні принципи відносин між партією і молоддю, Володимир Ілліч висунув ідею створення самостійних організацій юнацтва. Він писав: «за організаційну самостійність союзу молоді ми повинні стояти безумовно і не тільки внаслідок того, що цієї самостійності бояться опортуністи, а й по суті справи. Бо без повної самостійності молодь не зможе ні виробити з себе хороших соціалістів, ні підготуватися до того, щоб вести соціалізм вперед»².

Виходячи з ленінських настанов, партія спрямовувала пролетарський юнацький рух, допомагала молоді об'єднатися в самостійну, класову, революційну організацію. Під керівництвом В. І. Леніна партія розробила основні положення про діяльність масових соціалістичних організацій пролетарської молоді, їх революційну програму, принципи політичного й організаційного будівництва.

В. І. Ленін, Центральний Комітет партії надавали великого значення роботі комуністів в молодіжних організаціях. В проекті резолюції II з'їзду РСДРП «Про ставлення до шкільної молоді» сформульовано положення про партійне керівництво їх діяльністю. «З'їзд РСДРП,— сказано в резолюції,— вітає пошвавлення революційної самодіяльності серед шкільної молоді, пропонує всім організаціям партії всіляко сприяти цій молоді в її прагненнях організуватися і рекомендує всім групам і гурткам шкільної молоді... старатися при переході до практичної діяльності задалегідь заводити зв'язки з соціал-демократичними організаціями, щоб скористатися їх вказівками і уникати, по можливості, великих помилок на самому початку роботи»³.

Висуваючи партійне керівництво як необхідну умову успішної діяльності молодіжних пролетарських організацій В. І. Ленін в той час ще не ставив питання про посилку комуністів для роботи в них. Це пояснювалося умовами розвитку революційного руху в Росії, зокрема,

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 193.

² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 145.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 52.

нелегальним становищем партії, відсутністю революційних спілок молоді, недостатньою кількістю досвідчених, теоретично загартованих партійних кадрів. Однак партія і В. І. Ленін всіляко спрямовували і підтримували роботу комуністів серед молоді, використовуючи для цього будь-яку можливість.

Особливу увагу партія приділила революційному рухові молоді, коли з'явилась можливість створення молодіжних спілок в легальних умовах. Вперше в нашій країні масові спілки робітничої молоді, соціалістичні за своєю метою, були створені після Лютневої буржуазно-демократичної революції. Партійні комітети направляли комуністів для роботи серед юнацтва, об'єднували його в організаційно самостійні спілки і самі ставали їх членами. Молоді робітники, як правило, обирали посланців партії своїми вожаками. Ця форма партійного керівництва (хоча вона була не єдина) молодіжним рухом відбита в історії як ініціативні групи комуністів по створенню спілок молоді.

В той період існувала ще одна форма об'єднання революційного юнацтва — спілки молоді при партійних комітетах, до складу яких входили молоді комуністи і співчуваючі їм. Проте вони не одержали широкого розповсюдження в силу свого вузького складу, недостатнього зв'язку з масовими спілками робітничої молоді.

Керівництво молодіжним рухом в той час партії доводилося здійснювати в жорсткій боротьбі з меншовиками, есерами та іншими опортуністичними елементами, які намагалися протиставити молодь партії і в такий спосіб взяти її під свій вплив. Більшовики зуміли об'єднати молодь в самостійну революційну організацію.

На VI з'їзді партії (VII—VIII 1917 р.) серед найважливіших резолюцій, які визначали безпосередні завдання і шляхи перемоги пролетарської революції в нашій країні, було прийнято резолюцію «Про Спілки молоді». «Тепер, коли боротьба робітничого класу переходить у фазу безпосередньої боротьби за соціалізм,— сказано в резолюції,— з'їзд вважає сприяння [створенню] класових соціалістичних організацій робітничої молоді одним з невідкладних завдань моменту і ставить партійним організаціям в обов'язок приділити цій роботі можливий максимум уваги»⁴. З'їзд визначив характер відносин між партією і молодіжними організаціями, вказав, що «втручання партії в організаційне будівництво робітничої молоді не повинно мати характеру опіки над нею»⁵.

Після перемоги соціалістичної революції партійні комітети всебічно сприяли розвитку молодіжного революційного руху, створенню спілок робітничої, селянської та учнівської молоді. В жовтні 1918 р. була створена Комуністична Спілка Молоді. Розроблені В. І. Леніним, партією принципи партійного керівництва революційними молодіжними організаціями були покладені в основу взаємовідносин партії і комсомолу.

VIII з'їзд партії (березень 1919 р.) у спеціальній резолюції «Про роботу серед молоді» наголосив, що комсомол є бойовим резервом партії, звідки вона поповнюється свідомими, наснаженими революційним ентузіазмом молодими комуністами. У серпні на основі цього рішення було вироблено спільний документ ЦК РКП(б) та ЦК РКСМ, в якому підкреслювалось, що комсомол є самостійною організацією, визнає програму й тактику Комуністичної партії і працює під керівництвом партійних організацій. Для створення нових комсомольських організацій

⁴ Там же, стор. 360.

⁵ Там же.

ЦК РКП(б) та ЦК РКСМ рекомендували партійним комітетам виділяти «окремих товаришів чи ініціативні групи з числа молоді або членів партії до 20 років»⁶.

Партія всіляко розвивала й удосконалювала керівництво комсомолом і зміцнювала керівні комсомольські органи випробуваними і стійкими кадрами, збільшувала партійний прошарок.

На початку 20-х років було запроваджено інститут прикріплення партійців до комсомольських організацій — від первинної організації до ЦК РКСМ. Посланці партії провадили певну роботу по комуністичному вихованню молоді, брали активну участь у внутріспілковому житті комсомольських організацій.

В діяльності комуністів, прикріплених до КСМ організацій, мали місце недоліки, на які неодноразово вказував Центральний Комітет партії. В доборі цих кадрів з боку парторганізацій інколи припускався формалізм, окремі комуністи не справлялися з дорученням, не завжди враховували в своїй діяльності специфіку молодіжної організації⁷.

Більш ефективною формою партійного керівництва було партійне ядро. Суть цієї форми партійного керівництва діяльністю комсомолу викладена в листі ЦК РКП(б) «Про роботу РКСМ» (1920 р.), в якому сказано: «Вливанням нових членів партії в юнацький рух ми зміцнюємо основне комуністичне ядро, яке виробляє комуністичну свідомість широких мас членів спілки, яке зміцнює керівні органи її, що вносять в її ряди залізну партійну дисципліну, посилює вплив партії в її рядах, зміцнює зв'язок між партією і спілкою»⁸.

З перших днів створення Російської Комуністичної Спілки Молоді Комуністична партія проявляла турботу про формування партядра в її рядах. Так, у листопаді 1918 р. в Циркулярному листі ЦК РКП(б) до всіх членів партії сповіщалося про створення РКСМ і вказувалося, що «всім членам партії, які за віком відповідають нормам, прийнятим Р(осійською) К(омуністичною) Спілкою Молоді, рекомендується вступати в її ряди і брати активну участь в її роботі»⁹. Згідно цієї постанови всі члени партії у віці до 23 років повинні були вступити до комсомолу. Згодом ЦК РКП(б) змінив віковий ценз. Так, в серпні 1919 р. у листі ЦК РКП(б) і ЦК РКСМ про взаємовідносини партії і комсомолу вказувалося, що члени партії до 20 років включно повинні бути в рядах Спілки молоді¹⁰. Це положення було закріплено в резолюції Х з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.), в якій записано: «Всі члени партії до 20 років включно повинні бути фактичними членами РКСМ і брати активну участь в її роботі»¹¹. Партійці, направлені в комсомольські організації, стояли на обліку в них. Через них партія практично організовувала роботу по проведенню її політики, директив і рішень серед молоді.

Питання регулювання партійного ядра в комсомолі відбито в численних документах партії. В них Центральний Комітет РКП(б) ставив перед партійними і комсомольськими організаціями завдання: постійно турбуватися про чисельний і якісний склад ядра; не допускати його зменшення в зв'язку з бурхливим ростом рядів комсомолу; зміцнювати партійне ядро за рахунок новоприйнятих в партію членів РКСМ і активістів; переводити в комсомол молодих комуністів з партійної, радян-

⁶ Наследникам революции. Документы партии о комсомоле и молодежи (далі — Наследникам революции...), М., 1969, стор. 55.

⁷ Там же, 189, 260, 325.

⁸ Там же, стор. 64.

⁹ Там же, стор. 35.

¹⁰ Там же, стор. 55.

¹¹ КПРС з резолюціях..., ч. I, стор. 494.

ської та іншої роботи; підбирати найкращих партійних товаришів для роботи в спілці¹².

У грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б) в резолюції «Про роботу комсомолу» відзначив кількісне зростання лав комсомолу, ускладнення завдань і труднощів у його роботі, відносну слабкість і неписьменність спілкового активу і наголосив на посиленні парткерівництва Спілкою. Серед заходів, спрямованих на розв'язання цього завдання, з'їзд вказав на необхідність «закріплення партядра комсомолу переважно на роботі в комсомолі..., при чому... добиватися підвищення відповідальності партійних комсомольців перед парторганізацією...»¹³. Таким чином, партія ставила вже питання не про взяття на комсомольській облік молодих комуністів, а про висування членів ВКП(б) на керівну виборчу роботу в комсомолі. Це відбулося на партійному прошарку в лавах ВЛКСМ. Так, 1919 р. серед комсомольців він складав більше 11%, 1925 р.— 8,2, 1928 р.— 9,4, 1932 р.— 7,4%, 1938 — 3,8%¹⁴.

XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939 р.) встановив, що на обліку у ВЛКСМ залишаються лише комуністи, обрані до керівних комсомольських органів. У червні 1939 р. ЦК ВКП(б) постановою «Про членів і кандидатів партії, які є членами ВЛКСМ», визначив категорії комсомольського активу, де могли працювати комуністи. На Україні на той час працювало в ЛКСМУ 55 553 комуніста¹⁵.

У роки Великої Вітчизняної війни партія не випускала з поля зору питання парткерівництва комсомолом. Так, на початку 1941 р. в комсомолі працювало 226 тис. комуністів (2,2% загальної кількості членів партії), 1942 р.— 87 тис. (1,6%), 1943 р.— 175 тис. (3,4%), 1944 р.— 252,3 тис. (4,2%), 1945 р.— 293,4 тис. (4,2%). В армійських організаціях ВЛКСМ партійний прошарок збільшився з 1941 по 1945 рр. з 2,4% до 7,3%, у флотських — з 4 до 6,5%.

У післявоєнні роки число комуністів, які працювали в комсомолі, зменшилося. На початку 1946 р. вони складали 2,9%, 1948 р.— 2, 1949 р.— 1,4, а на початку 50-х років — 0,7%¹⁶.

В історії партії радянського періоду немає жодного з'їзду, на порядку денному якого не стояло б питання про комсомол. Комуністична партія завжди розглядала комсомол як свій резерв і найближчого помічника в комуністичному вихованні підростаючого покоління і будівництві нового суспільства.

Розвиток комсомолу, значне зростання його рядів і ролі молодого покоління в комуністичному будівництві ставили більш високі вимоги до керівних комсомольських кадрів і активістів. Комуністична партія приділяла неослабну увагу діяльності, особливо зміцненню КСМ органів досвідченими, ідейно загартованими кадрами. «Треба зміцнити партійне ядро в комсомольських організаціях,— сказано в резолюції XXIII з'їзду КПРС,— ширше використовувати на роботі в них комуністів комсомольського віку, для яких це повинно бути найважливішим партійним дорученням»¹⁷.

¹² Наследникам революції..., стор. 65, 107, 108, 121, 138 та ін.

¹³ КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 226.

¹⁴ ЦА ВЛКСМ. ВЛКСМ в цифрах, 1949, р., стор. 160; В. А. Сулемов. Союз молодых бойцов, М., 1971, стор. 281.

¹⁵ ЛКСМ України в цифрах і фактах, К., 1974, стор. 26.

¹⁶ ЦА ВЛКСМ. ВЛКСМ в цифрах, стор. 160; Научная конференция «Ленинский комсомол — боевой помощник КПСС в годы Великой Отечественной войны», М., 1973, стор. 8.

¹⁷ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. II, К., 1966, стор. 298.

Виконуючи рішення XXIII з'їзду партії, партійні організації стали активніше висувати на комсомольську роботу молодих комуністів-активістів, колишніх вихованців комсомолу. На важливі ділянки комсомольської роботи направлялися і працівники партійних апаратів. Центральний Комітет КПРС добивався втілення в життя настанов з'їзду, що знайшло відбиття в наступних документах партії¹⁸. XXIV з'їзд КПРС ще раз наголосив на посиленні партійного керівництва комсомолом. «Варто було б взяти за правило, щоб члени ВЛКСМ, прийняті в партію, продовжували активно працювати в комсомолі, поки не дістануть іншого доручення партійної організації»¹⁹.

Про це йшлося і в постанові ЦК КПРС «Про організаторську і політичну роботу Тбіліського міськкому Компартії Грузії по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС» (1972 р.)²⁰.

Керуючись цими документами, партійні організації провели значну роботу по зміцненню партядра в комсомолі. На початку 1972 р., наприклад, на комсомольському обліку стояло 648 830 комуністів (2,2% до загальної кількості членів ВЛКСМ), на 1 січня 1973 р.— 717 488 (2,3%), 1974 р.— 790 768 членів КПРС (2,4%)²¹.

Таким чином, партійне ядро в комсомолі збільшилося в роки комуністичного будівництва з 192 965 чол. на початку 1959 р. до 790 768 комуністів у 1974 р., тобто в 4 рази. Партійний прошарок за той час збільшився з 1,1% до 2,4% — більше ніж в 2 рази. Партійні організації зосередили увагу на зміцненні складу секретарів первинних комсомольських організацій. Так, партійний прошарок серед них становив (на січень відповідного року): 1966 р.— 14,7%, 1967 — 18,3, 1968—20,6, 1969—26,8, 1970 — 31,2, 1971 — 36,9, 1972 — 42,7, 1973 — 43,1, 1974 — 41,1%²².

Зростання лав партії, зміна і спадкоємність її поколінь іде за рахунок членів ВЛКСМ. В цьому найяскравіше виявляється керівництво партії комсомолом, органічна спорідненість комсомолу з партією. Знаменно, що нині дві третини поповнення партії — більше, ніж будь-коли, — дає комсомол. Після XVI з'їзду ВЛКСМ понад 1,2 млн. вихованців комсомолу стали комуністами²³.

В партійному керівництві невичерпне джерело сили, міцності і творчої активності комсомолу. Партія передає ВЛКСМ величезний політичний і організаційний досвід, ростить і виховує кадри, зміцнює партійне ядро в комсомолі, ініціативу і самодіяльність молоді. «Вся історія ВЛКСМ,— говорив на XVII з'їзді комсомолу перший секретар Центрального Комітету ВЛКСМ Є. М. Тяжельников,— неспростовно підтверджує, що в партійному керівництві невичерпне джерело сили, міцності і творчої активності комсомолу»²⁴.

¹⁸ Вопросы организационно-партийной работы КПСС. Сборник документов, М., 1973, стор. 92, 128, 140, 182.

¹⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 91.

²⁰ Див. Вопросы идеологической работы КПСС. Сборник важнейших решений КПСС, М., 1971, стор. 336.

²¹ От съезда к съезду. XVI—XVII съезды ВЛКСМ, М., 1974, стор. 22.

²² Н. Ф. Рубцов. Партия и комсомол, М., 1971, стор. 29; От съезда к съезду, стор. 29.

²³ «Молодь України», 24 квітня 1974 р.

²⁴ Там же.

До створення багатотомної „Історії Української РСР“

Ю. П. ЛАВРОВ

ПОЧАТОК РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКОЇ ВІЙНИ І ПОСИЛЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ

На рубежі XIX і XX століть капіталізм вступив у свою вищу й останню стадію розвитку — імперіалізм. На цей час вже в основному завершився розподіл світу між великими державами. В результаті нерівномірності розвитку капіталістичних відносин, властивої імперіалізму, на міжнародній арені з'явився ряд країн (США, Німеччина, Японія), які бурхливо розвивалися у промисловому відношенні й вимагали своєї частки в імперіалістичному пограбуванні колоній і слаборозвинутих країн. Час від часу в різних районах земної кулі виникали гострі суперечки, які нерідко призводили до міжнародних криз та імперіалістичних воєн. Один з таких воєнних конфліктів виник у лютому 1904 р. на Далекому Сході між Росією і Японією.

В даній статті автор не торкається причин, характеру і викладу воєнних дій, а, обмежившись лише кількома зауваженнями щодо підготовленості Росії і Японії до війни, розглядає питання, пов'язані з мобілізацією до армії й посиленням революційного руху на Україні у зв'язку з війною.

Нерівномірний розвиток продуктивних сил країни призвів до того, що на російському Далекому Сході зовсім не було промисловості, яка б забезпечувала потреби армії. Все військове спорядження вивозилося на Схід (близько 10 тис. км) з Центральної Росії. Напередодні війни далекодні російська армія дислокувалася окремими підрозділами у Забайкаллі, Примор'ї, Маньчжурії, на Квантунському півострові й складалася з 98 тис. солдатів і офіцерів та 24 тис. стражників на КСЗ (Китайсько-Східній залізниці). Укріплення найважливіших військово-морських баз Владивостока і Порт-Артура в інженерному відношенні не було завершено, не вистачало гармат і кулеметів, Тихоокеанська ескадра мала всього декілька швидкісних кораблів — крейсерів і міноносців, не були повністю укомплектовані й корабельні екіпажі¹. Підготовка солдатів і матросів спрямовувалася на те, щоб зробити з них сліпих виконавців царських наказів. Характеризуючи військову відсталість царської Росії того часу, В. І. Ленін відзначав, що «генерали і полководці виявилися бездарностями і нікчемами... Бюрократія цивільна і військова виявилася такою ж дармоїдствующою і продажною, як і в часи кріпосного права. Офіцерство виявилось нсосвіченим, перозвиненим, не підготовленим, позбавленим тісного зв'язку з солдатами і таким, що не користується їх довір'ям. Темнота, неучтво, безграмотність, забитість селянської маси виступили з жахливою відвертістю...»².

На відміну від Росії Японія краще підготувалася до війни. Японське командування вчасно завершило переозброєння армії і військово-

¹ Е. Д. Черменский. Русско-японская война 1904—1905 годов. М., 1954, стор. 15—16.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 147.

морського флоту. 150 тис. солдатів і офіцерів були готові до початку воєнних дій. Переважаючи російську тихоокеанську ескадру за кількістю крейсерів і міноносців найновіших типів, японський флот напередодні війни провів успішні маневри й практичні стрільби.

Напад японців на російську ескадру 9 лютого 1904 р., яка стояла на рейді Порт-Артура, виявився цілком несподіваним для російського вищого командування. Не вірячи у можливість війни, цар все ще сподівався, що далекосхідний конфлікт буде швидко врегульовано. Саме цим, а також неповоротністю російської бюрократичної машини і, зокрема, військового відомства можна пояснити той факт, що на початок війни російські збройні сили не тільки не були стягнуті на Далекий Схід, але й навіть відмобілізовані. Лише 14 лютого начальник штабу Київського військового округу видав наказ про нову дислокацію військ і шляхи їх пересування на Далекий Схід³.

На території Київського військового округу 1-а часткова мобілізація розпочалася 25 квітня 1904 р. й проводилася в 14 повітах: у 3 — Полтавській, 7 — Харківській і в 4 Курської губерній. До армії було мобілізовано 40 660 чол., зокрема 34 141 — з Полтавської і Харківської губерній. Водночас для потреб армії було вилучено 10 281 коней, у тому числі в Полтавській і Харківській губерніях — 5866⁴. Вже під час 1-ї часткової мобілізації запасні висловлювали невдоволення тим, що їх посилають на війну, а 3870 з них взагалі не з'явилися на призовні пункти⁵. В результаті 1-ї, 2-ї (1 червня), 3-ї (20 червня), 4-ї (7 серпня), 5-ї (1 вересня), 6-ї (10 жовтня) та 7-ї (8 грудня) часткових мобілізацій лише в Київському військовому окрузі до армії було призвано 153 709 чол. й вилучено 21 095 коней.

Не бажаючи йти на війну за чужі їм інтереси, запасні нерідко брали участь у виступах, спрямованих проти мобілізації. Зокрема, під час проведення 6-ї часткової мобілізації подібні заворушення мали місце на території Київського військового округу — в Костянтиноградському, Канівському, Уманському й Балтському повітах.

В Одеському військовому окрузі мали місце лише 5-а, 6-а і 7-а часткові мобілізації, в результаті яких до армії було призвано 97 511 запасних й вилучено 863 коней. На призовні пункти не з'явилось 17 285 чол.⁶. Як і в Київському, часткові мобілізації в Одеському військовому окрузі супроводжувалися виступами запасних. Однак на відміну від Київського, де головними учасниками антивоєнних виступів були селяни, в Одеському військовому окрузі проти війни активно виступали робітники фабрик, заводів і шахт Донбасу⁷.

В цілому протягом 1904 р. з Київського й Одеського військових округів, до складу яких, крім дев'яти українських, входили Курська і Бессарабська губернії, до армії було мобілізовано 251 220 резервістів й вилучено 21 958 коней.

Масові неявки запасних на призовні пункти та їх виступи проти мобілізації і війни занепокоїли царя. У зв'язку з цим на час проведення часткових мобілізацій у губернії й повіти прибували флігель-ад'ютанти царської свити з особливими повноваженнями. Спеціально розроблена інструкція зобов'язувала їх вживати найрішучіших заходів для запобі-

³ ЦДВІА СРСР, кол. ВУА № 487, спр. 420, арк. 1—21.

⁴ Там же, ф. 1759, оп. 3, 1904, спр. 541, арк. 3.

⁵ Там же, кол. ВУА № 487, спр. 420, арк. 5.

⁶ ЦДВІА СРСР, ф. 1759, оп. 2, 1904, спр. 581, арк. 5.

⁷ Там же, спр. 579, арк. 41. До Одеського військового округу входила й Катеринославська губернія.

гання народних антивоєнних виступів⁸. У губернських центрах флігель-ад'ютанти проводили наради, на яких розроблялися детальні плани мобілізації й зверталася особлива увага на участь військ в охороні призовних пунктів і придушенні можливих виступів запасних. Для цього виділялися військові підрозділи. За розпорядженнями губернаторів вживала так званих «профілактичних» заходів і поліція. Зокрема, напередодні 7-ї часткової мобілізації масові арешти були проведені в Єлисаветграді та інших містах Херсонської губернії⁹.

Як видно з доповідної записки про проведення 6-ї і 7-ї часткових мобілізацій, у Київському військовому окрузі багато повітових призовних пунктів були зовсім не обладнані для перебування запасних. Харчували їх дуже погано, а самі харчі нерідко виявлялися зовсім непридатними для вживання¹⁰. У зв'язку з незадовільною організацією харчування відбулися великі заворушення запасних на станціях Мелітополь¹¹, Знам'янка, Шестаковка, Голта і Бірзула¹². Траплялися випадки, коли відстрочки від призову до армії надавалися багатим і малосім'йним, а не бідним і багатосім'йним запасним, як того вимагали особливі інструкції¹³.

Безперервні поразки царських військ у далекій Маньчжурії, безліч поранених, які поверталися у рідні села, і звістки про загиблих односельчан справляли гнітюче враження на запасних, змушували їх замислюватися над тим, кому потрібна ця війна і за чий інтереси вона ведеться. У спеціальних листівках, зверненнях до запасних соціал-демократичні організації України вказували на грабницький характер війни, роз'яснювали, що вона ведеться за інтереси поміщиків і капіталістів, які наживаються на військових поставках, закликали солдатів боротися проти війни. За свідченням царських флігель-ад'ютантів, перед проведенням 7-ї часткової мобілізації соціал-демократична пропаганда й розповсюдження листівок значно посилилися у Житомирському повіті й особливо у самому Житомирі¹⁴, на Васильківському¹⁵ і Черкаському¹⁶ повітових призовних пунктах Київської губернії. У Таврійській губернії в цей же час політична пропаганда проводилася серед запасних Севастопольського призовного пункту й місцеві власті навіть побоювалися, що у зв'язку з цим у місті виникнуть заворушення. Велику кількість листівок було розповсюджено серед запасних Мелітопольського пункту, а в Сімферополі під час відправлення одного з ешелонів на Далекий Схід запасним під виглядом подарунків роздавалися цигаркові коробки з сотнями листівок¹⁷.

В 1905 р. у країні були проведені 8-ма (1 липня) і 9-та (16 липня) часткові мобілізації, за якими з Київського військового округу на Далекий Схід було відправлено 7 тис., а з Одеської — 7478 запасних і 2534 коней¹⁸. Таким чином, у ході проведених дев'яти часткових мобілізацій з Київського й Одеського військових округів до армії було мобілізовано 265 698 запасних й вилучено 24 494 коней, що становило відповідно 21,3 і 13% від загальноросійської кількості.

⁸ ЦДВІА СРСР, ф. 970, оп. 3, 1904, спр. 867, арк. 6.

⁹ Там же, арк. 290.

¹⁰ Там же, ф. 1759, оп. 3, 1904, спр. 544, арк. 73.

¹¹ Там же, ф. 970, оп. 3, 1904, спр. 867, арк. 247.

¹² Там же, арк. 288.

¹³ Там же, ф. 1759, оп. 3, 1904, спр. 544, арк. 47.

¹⁴ Там же, ф. 970, оп. 3, спр. 867, арк. 147.

¹⁵ Там же, арк. 143.

¹⁶ Там же, арк. 146.

¹⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 970, оп. 3, 1904, спр. 867, арк. 239—241.

¹⁸ Там же, ф. 1, оп. 2, 1905, спр. 583, арк. 2.

Напередодні конфлікту між Росією і Японією російсько-японські відносини широко обговорювалися в різних колах російського суспільства. Проти можливої війни на Далекому Сході висловлювалася не тільки ліберальна буржуазія, але й ті представники великої буржуазії, які раніше були дуже зацікавлені в захопленні нових ринків у Китаї й Маньчжурії. Навіть газета «Киевлянин», яка відбивала політичні погляди великої буржуазії та поміщиків, виступала проти авантюристичної політики царизму на Далекому Сході¹⁹. 27 листопада 1903 р. військовий міністр О. Куропаткін у спеціальній доповідній записці «з цілковитою відвертістю» попереджав царя, що на Далекому Сході, проводячи «наступальну політику, ми не тільки будемо мати війну з Японією й Китаєм, але будемо мати проти себе весь світ...», що війна з Японією буде дуже непопулярна в Росії, що протирядова партія скористається з цієї війни, щоб збільшити смуту»²⁰.

Проте переважна більшість російського дворянства і буржуазії підтримувала політику царя й уряду. З патріотичними адресами звернулися до царя й ряд земств та буржуазних організацій. У багатьох містах влаштовувалися церковні молебні й збирання пожертвувань. Лише за перші півтора місяці війни земства 15 губерній країни асигнували на військові потреби 4,7 млн. крб., у тому числі Харківське земство — 500 тис., Полтавське — 200 тис. крб.

Меншовицькі лідери на чолі з Мартовим і Троцьким з перших днів війни висунули лозунг «мир щоб то не було». Виходячи з помилкової оцінки рушійних сил у буржуазно-демократичній революції, вони виробляли свою тактику відповідно до поведінки ліберальної буржуазії, не пов'язували свої політичні гасла з безпосередньою боротьбою проти царизму. Меншовицька «Искра» в цей час закликала робітників вимагати припинення війни і скликання Установчих зборів. Характеризуючи позицію меншовиків, В. І. Ленін зазначав: «Тепер дійсність показала, що «мир щоб то не було» став лозунгом європейських біржовиків і російських реакціонерів... Спекуляція на мирі з метою придушення революції виступила перед нами наочно, як спекуляція реакціонера»²¹.

На відміну від меншовиків більшовики вважали, що поразка царського уряду в імперіалістичній війні сприятиме перемозі революції в Росії. На початку лютого 1904 р. В. І. Ленін від імені ЦК РСДРП підготував звернення «До російського пролетаріату», в якому відзначав, що «у відповідь на шалені воєнні заклики, у відповідь на «патріотичні» маніфестації холопів грошового мішка і лакеїв поліцейського нагая свідомий соціал-демократичний пролетаріат повинен виступити з подесятерою енергією з вимогою: «Геть самодержавство!»²². На заклик В. І. Леніна комітети РСДРП і всі більшовицькі організації Петербурга, Москви, Сибіру, Закавказзя й України розгорнули широку антивоєнну пропаганду, вказували на те, що в ході війни царизм сподівався зміцнити своє політичне становище. Так, у листівці Луганського комітету РСДРП зазначалося, що царський уряд «з цинічним зухвальством затіяв війну з Японією, щоб відвернути увагу і сили народу від внутрішньої боротьби і тим самим продовжити своє ненависне існування»²³.

Висвітлюючи події на Далекому Сході й викриваючи імперіалістичний характер війни, одеські більшовики вказували на єдність інтересів

¹⁹ «Киевлянин», 4 січня 1904 р.

²⁰ Дневник А. Н. Куропаткина.— «Красный архив», 1922, т. 2, стор. 90.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 359.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 8, стор. 164.

²³ П. М. Шморгул. Большевицские организации Украины в годы первой русской революции, М., 1955, стор. 47.

російських і японських робітників, закликали до боротьби проти царизму. Справжні вороги російських робітників — «не японці, не німці, французи чи які-небудь інші народи, а наша ж буржуазія і самодержавний уряд. Ось проти цих ворогів ми повинні постійно й нещадно воювати, боротися доти, поки остаточно не переможемо... Хай живе пролетаріат усіх країн!»²⁴.

Більшовицькі організації України проводили велику антивоєнну роботу як серед робітників, так і серед солдатів царської армії, матросів, запасних і новобранців. В одній з своїх листівок, викриваючи загарбницький характер війни і вказуючи на наростання революційної кризи в країні, Миколаївський комітет РСДРП закликав солдатів і матросів зі зброєю в руках приєднуватися до робітників для спільної боротьби проти царизму і буржуазії. «Переходьте ж під червоні прапори нашої робітничої соціал-демократичної партії. Звіт ваших товаришів й сміливо і дружно підемо на визволення нашої батьківщини. Геть самодержавство! Хай живе революція!»²⁵.

Особливо широкую пропагандистську роботу на Україні розгорнули Катеринославський і Одеський комітети РСДРП. Лише протягом 1904 р. катеринославські більшовики видали близько 80 тис. листівок²⁶ й розповсюдили їх у самому Катеринославі та робітничих околицях, в Олександрівську, Маріуполі, на заводах і шахтах Донбасу, рудниках Криворіжжя.

Обладнавши дві підпільні друкарні, Одеський комітет РСДРП за 10 місяців 1904 р. видав 12 назв антивоєнних листівок загальним тиражем 105 тис. примірників²⁷ й розповсюдив їх серед робітників Одеси та ряду міст Молдавії. В листівках «Війна і робітники», «Останній козир самодержавства», «Хто наш ворог?», «До всіх громадян», «До новобранців», «До козаків» та ін. висвітлювалися події на Далекому Сході, вказувалися шляхи боротьби проти самодержавства, поміщиків і буржуазії. Враховуючи дедалі зростаючий вплив робітничого руху на селянство, Одеська більшовицька організація посилала в окремі села агітаторів, розповсюджувала там листівки тощо²⁸.

Одночасно з друкованою пропагандою більшовики України розгорнули масову агітаційну роботу серед робітників. 6 червня 1904 р. Одеський комітет провів збори, в роботі яких взяли участь 286 робітників міста. На них було прийнято резолюцію, що вимагала негайного припинення війни й скликання представницьких зборів для управління країною та визначення її зовнішньополітичного курсу²⁹. За далеко неповними даними, в червні й на початку липня в Одесі відбулися ще 7 робітничих зборів, на яких обговорювалася резолюція, прийнята робітниками 6 червня³⁰. Влітку 1904 р. чернігівські соціал-демократи організували антивоєнні збори робітників. Прийнята на них резолюція була пройнята духом пролетарського інтернаціоналізму та міжнародної солідарності й закінчувалася закликами: «Геть мілітаризм!», «Хай живе

²⁴ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1907. К., 1963, стор. 640.

²⁵ П. М. Шморгуна. Назв. праця, стор. 47—48.

²⁶ Отчет Российской социал-демократической рабочей партии Международному социалистическому конгрессу в Копенгагене, М., 1923, стор. 15.

²⁷ До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.), К., 1955, стор. 67.

²⁸ З історії Одеської партійної організації. Нариси, Одеса, 1962, стор. 51.

²⁹ П. М. Шморгуна. Назв. праця, стор. 49.

³⁰ В. Г. Мотренко. З історії робітничого руху на Україні в 1904 році.— Наукові записки Луганського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка, т. X. вип. 2, серія історико-філологічна, Луганськ, 1959, стор. 14.

братерство народів!», «Геть російське самодержавство!»³¹. «Ми вважаємо,— говорилося в резолюції зборів робітників Харкова 29 серпня 1904 р.,— наш самодержавний уряд ворогом російського народу. Ми вимагаємо негайного припинення війни, але разом з тим ми вимагаємо також і знищення винуватця цієї війни — самодержавства»³².

Проводячи серед робітників і селян антивоєнну агітацію і пропаганду, більшовики України боролися проти шовінізму, поширюваного буржуазною пресою. Катеринославський комітет РСДРП підготував і видав спеціальну листівку «Самодержавство і «честь Росії», в якій переконливо довів, що честь Росії полягає не в захисті загарбницької політики царизму, а в знищенні ганебного самодержавства. «Життя ставить перед російським народом рішучий вибір: загибель самодержавства або загибель Росії! Від російського народу залежить тепер, чому віддати перевагу: або самодержавство потягне за собою до загибелі Росію, або народ повинен знищити самодержавство!» В листівці містився заклик до рішучої боротьби з царизмом: «Революція тепер неминуха. Від нас, товариші, від нашої самовідданої діяльності залежить тепер її повнота і близькість народного визволення. Готуйтеся до боротьби! Геть самодержавство! Хай живе політична свобода! Хай живе могутня, благодатна, неминуха революція!»³³. Восени 1904 р. більшовики організували й провели у Петербурзі, Москві, Батумі, Ризі, Саратові, Одесі, Катеринославі та інших містах країни політичні демонстрації робітників, які пройшли під лозунгами «Геть війну», «Геть самодержавство!»

Під впливом безперервно наростаючого революційного руху й військових поразок царизму російська буржуазія й ліберальні поміщики почали виступати з вимогою проведення внутрішніх реформ і прийняття конституції. Заграючи з лібералами, царський уряд дозволив скликати земські збори, дещо пом'якшив цензурні обмеження тощо. В листопаді 1904 р. в Росії пройшла ціла смуга політичних «банкетів», під час яких буржуазна інтелігенція і земські діячі несміливо висловлювали побажання політичних свобод, скликання парламенту і якнайшвидшого укладення мирного договору з Японією.

Викриваючи обмеженість програми лібералів, вказуючи, що тільки робітничий клас здатний вести рішучу боротьбу проти самодержавства, і пропагуючи серед робітників ідею збройного повстання, керовані В. І. Леніним більшовицькі організації України в той же час вважали за необхідне використовувати ліберальний рух для посилення боротьби проти царизму і війни, для проведення антиурядових демонстрацій. «Пролетаріат,— писав В. І. Ленін,— повинен скористатися надзвичайно вигідним для нього політичним становищем. Пролетаріат повинен підтримати конституційний рух буржуазії, сколихнути і згуртувати навколо себе якомога ширші верстви експлуатованих народних мас, зібрати всі свої сили і підняти повстання в момент найбільшого урядового відчаю, в момент найбільшого народного заворушення»³⁴. Використовуючи той факт, що на ліберальні збори запрошувалися різні верстви населення, 6 листопада 1904 р. на засідання Харківського юридичного товариства соціал-демократи запросили робітників, від імені яких представник більшовицького комітету виголосив палку промову, яку закінчив закликами: «Геть самодержавство!», «Геть війну!», «Ми вимагаємо миру!».

³¹ «Летопись революции», 1925, № 4 (13), стор. 9.

³² В. Г. Мотренко. Назв. праця, стор. 14.

³³ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904, стор. 682—683.

³⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 127—128.

Після цього понад 500 учасників зборів з революційними піснями пройшли вулицями міста. 18 листопада така ж демонстрація відбулася в Одесі після засідання місцевого товариства охорони народного здоров'я, в роботі якого взяло участь близько 1500 робітників. 10 грудня 6 тис. демонстрантів з червоними прапорами і транспарантами «Геть самодержавство!», «Геть війну!», «Хай живуть Установчі збори!» знову вийшли на вулиці міста. В результаті сутички з поліцією 50 з них було заарештовано й 26 поранено³⁵.

15 грудня близько 2500 робітників та учнів пройшли вулицями Катеринослава, співаючи «Варшав'янку». Більшовицький комітет розповсюдив серед демонстрантів 5 тис. листівок. Поліція заарештувала понад 50 чол.³⁶. Подібні демонстрації відбулися в Миколаєві та інших містах України. Оцінюючи їх значення, В. І. Ленін у статті «Про хороші демонстрації пролетарів і погані міркування деяких інтелігентів» вважав дуже важливим той факт, що в них взяв участь пролетаріат. Це свідчило про вирішальну роль робітничого класу в загальному революційному русі країни³⁷.

В кінці 1904 р. у зв'язку з падінням Порт-Артура більшовицькі організації України посилили агітацію проти війни, друкували листівки, в яких викривали наскрізь прогнилий поліцейсько-самодержавний режим Росії, закликали робітників готуватися до збройного повстання.

В результаті російсько-японської війни економічне становище Росії у тому числі й України, значно погіршилося: народне господарство занепало, транспорт був дезорганізований, державна скарбниці опустіла. Викликане війною незначне поживлення виробництва у гірничій і металургійній промисловості України, які в основному виконували державні замовлення, з другої половини 1904 р. змінилося депресією. На багатьох металургійних і машинобудівних підприємствах України відбулося скорочення виробництва. Лише протягом листопада—грудня Новоросійський завод зменшив випуск чавуну на 7,2%, напівфабрикатів — на 37,1% і готової продукції — на 43%. Луганський завод Гартмана, виконавши урядове замовлення на поставку паровозів, у другій половині 1904 р. скоротив виробництво напівфабрикатів на 56,6%, а готової продукції — на 61,9%³⁸.

У ще важчому становищі перебували ті галузі виробництва, які безпосередньо не виконували військових замовлень. Вже в травні 1904 р. у Київській губернії припинили своє існування 26 промислових підприємств, 3 тютюнові фабрики у Кременчуку і 2 скляні заводи на Волині. У Херсонській губернії виробництво скоротилося на 140 фабриках і заводах, 25% з яких було закрито. Помітно скоротилося виробництво на Дебальцевському машинобудівному, Костянтинівському скляному, Нижньодніпровському листопрокатному, Катеринославському сталеливарному й залізопрокатному та багатьох інших промислових підприємствах України. Це призвело до звільнення тисяч робітників, значного погіршення їх матеріального становища. Посилаючись на війну, підприємці збільшували тривалість робочого дня, вводили понадурочні роботи, нещадно штрафували робітників. У Харкові на заводі Шимайського та інших підприємствах міста робочий день тривав до 12,5 годин на добу. Таке ж становище створилося на заводах Одеси, Миколаєва, Катеринослава. На підприємствах Київського фабричного округу в 1904 р. на 100 урочних годин припадало близько 12 понадурочних³⁹. На паровозобудівному

³⁵ «Вперед», № 2, вип. 1, 1924, стор. 30—31.

³⁶ П. М. Шморгул. Назв. праця, стор. 50.

³⁷ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 130.

³⁸ Железная промышленность Южной России в 1904 г., Харків, 1906, стор. 15.

³⁹ В. Г. Мотренко. Назв. праця, стор. 7.

заводі Гартмана в Луганську в 1903—1904 рр. було відроблено 172 529 понаднормових днів, або по 50,6 днів кожним з 3 413 робітників. Протягом 1904—1905 рр. 1 535 робітників заводу були оштрафовані підприємцями на 1 042 крб. 84 коп.⁴⁰

На початку 1904 р. на промислових підприємствах України розгорнулася страйкова боротьба. Першими наприкінці січня застрайкували робітники паровозобудівного заводу в Харкові. Протягом тижня вони вимагали припинення війни й підвищення заробітної плати. Адміністрації вдалося зірвати страйк й примусити робітників стати до роботи. Однак, уже 10 лютого на заводі знову застрайкувало 3 тис. робітників.

У другій половині квітня, готуючись до відзначення пролетарського свята — 1 Травня, більшовицькі організації України розгорнули широку пропагандистську роботу серед робітників. Підготовлені місцевими комітетами прокламації «Війна проти війни», «Хай живе 1 Травня» та ін. були широко розповсюджені у Київській, Катеринославській, Харківській, Полтавській, Херсонській та інших губерніях. Особливою популярністю серед українських робітників користувалася написана В. І. Леніним й видана від імені ЦК прокламація «Перше травня». Засуджуючи грабінницьку війну, В. І. Ленін указував, що вона «викриває все яскравіше, все наочніше всю гнилість самодержавного ладу, всю злочинність поліцейської і двірської зграї, яка править Росією... Усяка війна вимагає напруження народних сил, а важка війна з культурною і вільною Японією вимагає від Росії гігантського напруження. І це напруження припадає на такий момент, коли будова поліцейського самовладдя почала вже хитатися під ударами пролетаріату, що пробуджується»⁴¹.

Незважаючи на посилення поліцейських репресій, робітники Юзівки і навколишніх рудників 1 Травня провели мітинг у Скоморощенській балці, а 8 травня тут же відбулася велика сходка, на якій виголошувалися промови проти війни. Значний вплив на розвиток антивоєнних виступів робітників Донбасу, особливо Юзівського району, справив Г. І. Петровський, який за завданням Катеринославського комітету РСДРП проводив тут роз'яснювальну роботу⁴².

Восени 1904 р. у ряді міст України під керівництвом більшовиків прокотилася хвиля антивоєнних демонстрацій. Причому відбувалися вони не лише в губернських центрах, а й у провінції. Зокрема, 26 вересня у м. Романівка Новоград-Волинського повіту демонстранти вимагали знищення самодержавства й встановлення 8-годинного робочого дня. 9 жовтня така ж демонстрація відбулася у Бердичеві⁴³, 14 листопада — у Миколаєві⁴⁴ та інших містах.

Під впливом робітничого руху посилюлися антивоєнні й антицаристські настрої селян. Вони читали й жваво обговорювали листівки місцевих соціал-демократичних організацій. Так, у с. Біличі Київського повіту та ряді інших населених пунктів Правобережної України були розповсюджені листівки Київського комітету «Війна проти війни», «До запасних». Зокрема, 1 тис. примірників останньої було виявлено у Каневі⁴⁵. Значний вплив на селян Катеринославської губернії мала листівка Ка-

⁴⁰ Ю. П. Лавров. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895—1904), К., 1970, стор. 47, 60.

⁴¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 8, стор. 176—177.

⁴² Социал-демократические организации Донбасса в 1901—1904 гг., 1954, стор. 24—25.

⁴³ В. Г. Мотренко. Назв. праця, стор. 17.

⁴⁴ П. Загорський. Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергеева), К., 1951, стор. 9—10.

⁴⁵ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття, К., 1968, стор. 187.

теринославського комітету «До селян», а Херсонський комітет з метою посилення пропагандистської роботи на селі сформував спеціальний «летючий загін», члени якого розповсюджували листівки та іншу революційну літературу⁴⁶.

Соціал-демократи проводили серед селян бесіди й нелегальні збори, на яких роз'яснювали антинародний, грабіжницький характер війни, закликали їх чинити опір призову до царської армії. В одній з листівок-звернень, яка обговорювалася селянами с. Рахнівки Борзенського повіту Чернігівської губернії, говорилося: «Громадяни, батьки і матері! Схаменіться й не пускайте дітей своїх на неминучу смерть. Шкода дивитися, як ви їх, повних життя і сили, посилаєте з дому, набиваючи ними вагони, як оселедцями бочки, а через деякий час багато з них повертається каліками, нездатними ні до чого. Не пускайте ж їх і наполягайте, щоб вони не йшли...»⁴⁷. В результаті пропагандистської діяльності соціал-демократичних організацій лише протягом 1904 р., за далеко неповними даними, в селах України жандармськими органами було зареєстровано понад 50 висловлювань селян проти війни й самодержавства⁴⁸.

Активна пропаганда на селі антивоєнних і антицаристських настроїв сприяла піднесенню на Україні руху запасних, які в основному були вихідцями з села. Ці виступи набирали найрізноманітніших форм. Об'єднуючись з місцевими селянами, вони нападали на поміщицькі економії й куркульські господарства, рубали поміщицькі ліси, забирали зерно, сіно і дрова, нападали на державні й приватні крамниці тощо. Чимало заворушень запасних відбулося на залізничних станціях під час слідування через них військових ешелонів. Усього протягом 1904 р. на Україні відбулося 94 антивоєнних виступів запасних (25 683 учасники), що охопили 93 населених пункти всіх дев'яти губерній. Найбільше виступів припадало на Київську (54), Подільську (18) і Херсонську (8) губернії. Було розгромлено або пошкоджено 192 поміщицькі економії, куркульські садиби, державні і приватновласницькі крамниці й будівлі (загальною вартістю 166 153 крб.)⁴⁹.

Налякані розмірами руху запасних, українські поміщики і буржуазія неодноразово зверталися до губернських властей за військовою допомогою. Лише протягом 1904 р. в Одеському військовому окрузі для придушення виступів запасних війська посилалися 196 разів⁵⁰, а командуючий Київським військовим округом послав додатково на залізничні станції ще 21,5 роти солдатів на випадок можливих революційних виступів⁵¹. Водночас почалися заворушення і в армії.

Таким чином, внаслідок російсько-японської війни надзвичайно посилилася політична активність усіх верств російського суспільства, особливо робітничого класу й селянства, загострилися протиріччя між пануючими й пригнобленими класами і тим самим створилися умови для першої російської революції, яка була підготовлена усім попереднім ходом соціально-економічного розвитку країни.

Масовий антивоєнний рух на Україні в цей період розвивався під впливом революційної пропаганди більшовицьких організацій і був зв'язаний з антивоєнним рухом по всій Росії.

⁴⁶ В. Г. Мотренко. Назв. праця, стор. 26.

⁴⁷ М. Н. Лещенко. Назв. праця, стор. 187.

⁴⁸ Там же, стор. 188.

⁴⁹ М. Н. Лещенко. Назв. праця, стор. 193.

⁵⁰ До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.), стор. 61—62.

⁵¹ Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст., К., 1955, стор. 304.

Методологія і методика історичних досліджень

В. Г. САРБЕЙ

МІСЦЕ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ПРОГРЕСИВНИХ ІСТОРИКІВ ХІХ ст. У ВИКРИТТІ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Багатий фактичний матеріал, що міститься в численних працях, які успадкувала радянська історична наука від дожовтневої історіографії, ще не повністю переосмислений з точки зору марксистсько-ленінської теорії. Основоположними в його критичному освоєнні є ленінські методологічні принципи партійності та історизму. У своїх працях В. І. Ленін дав класичні зразки всебічної, справді наукової і глибоко партійної критики всіляких антимарксистських теорій. Водночас він неодноразово застерігав від зарозумілості і верхоглядства в науці, різко засуджував зневажливо-нігілістичне ставлення до надбань минулого, вимагав дбайливого збереження і використання всього найкращого з наукової спадщини дорадянської епохи¹.

Великий вождь світового пролетаріату В. І. Ленін вказував, що з кожної національної культури класово-антагоністичного суспільства треба взяти тільки її демократичні і соціалістичні елементи, рішуче відкинувши культуру експлуататорів, зокрема буржуазний націоналізм кожної нації². Усе краще в культурній спадщині минулого Володимир Ілліч розглядав як вихідний пункт для розвитку нової, соціалістичної культури³. Вивчаючи суспільно-політичну та історичну спадщину минулого, потрібно пов'язувати її положення з актуальними завданнями сучасності, з боротьбою пролетаріату та його партії за соціалізм і комунізм — таким був заповіт В. І. Леніна. Історик повинен оцінювати спадщину минулого з партійних позицій, наголошуючи на прогресивних ідеях і відкидаючи все реакційне і консервативне, особливо звертати увагу на положення, які звучать злободенно і нині й можуть бути використані Комуністичною партією в ідейно-виховній роботі.

«За останні роки,— зазначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їздові партії,— у нас проведено значну роботу по вихованню у радянських людей почуття гордості за свою Батьківщину, за свій народ, за його великі звершення, почуття поваги до гідних сторінок минулого своєї країни»⁴. Одним з яскравих свідчень цього є завершення нинішнього року в нашій республіці видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» і підготовка до друку 8-томної «Історії Української РСР». Водночас Комуністична партія закликає працівників ідеологічних установ посилювати політичну пильність, давати рішучу відсіч всіляким про-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 251.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 8.

³ В. Иванов. Социализм и культурное наследие.— «Коммунист», 1970, № 17, стор. 90.

⁴ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 96.

явам буржуазної ідеології, яку імперіалістична реакція намагається зробити своєю головною зброєю у боротьбі проти соціалізму і прогресу.

Спростовуючи безпідставні і хибні буржуазно-націоналістичні «теорії» «безкласовості» і «безбуржуазності» українського народу, «єдиного потоку» та «відрубності» його соціально-економічного, політичного і культурного розвитку, які до Великого Жовтня особливо активно поширювалися на Україні Грушевським та його послідовниками, а нині проповідуються у писаннях зарубіжного буржуазно-націоналістичного охвістя і реакційних істориків США, Канади, Західної Німеччини та інших капіталістичних країн, радянські дослідники водночас використовують фактичний матеріал праць дожовтневої історіографії, написаних з прогресивних позицій. Класовий підхід дає змогу всебічно оцінити творчий доробок того чи іншого історика дожовтневої епохи, виявити як сильні, позитивні, так і слабкі, негативні його сторони, визначити провідну тенденцію. Радянські вчені показали, що в історіографічній спадщині відображена гостра ідейна боротьба, яка точилася між різними соціальними групами, станами і класами за феодалізму і капіталізму.

На противагу цьому сучасні зарубіжні буржуазно-націоналістичні історики не тільки ллють бруд на радянську історичну науку, а й відверто відмежовуються від прогресивних і демократичних надбань дожовтневої історіографічної спадщини, що ґрунтувалася на фактичному матеріалі, який об'єктивно спростовував націоналістичні вигадки щодо історії України. Так, автор однієї з статей, опублікованої в зарубіжному націоналістичному виданні «Український самостійник», прямо заявляв, що спадщину «українства» слід визнати «негідною», бо «корифеї української науки від Костомарова і Максимовича до Потебні і Багалія займали кафедри російських університетів і видавали свої твори російською мовою»⁵.

Багато зусиль докладає зарубіжне буржуазно-націоналістичне охвістя, щоб спалювати творчу спадщину одного з найвизначніших представників дожовтневої історіографії України О. М. Лазаревського, 140-річчя з дня народження якого минуло цього року. Ще напередодні другої світової війни ці ділки від історичної науки зняли галас навколо праць Лазаревського, обвинувачуючи його в тому, що він, мовляв, «давав зброю в руки москалів проти української державності». В післявоєнний час Д. Дорошенко, колишній міністр маріонеткового уряду кайзерівського «гетьмана» Скоропадського, в своєму «Огляді української історіографії», перевиданому англійською мовою 1957 р. у Нью-Йорку, продовжував наклепницькі інсинуації на адресу Лазаревського за «однорічне витлумачення історії гетьманщини», за «темні фарби» у змалюванні ним «класового егоїзму козацької старшини, її еґотичної політики і тенденцій». Паплюжить Лазаревського й колишній обер-бургомістр окупованого в 1941—1943 рр. німецько-фашистськими загарбниками Києва О. Оглоблін. Опублікований на кошти міжнародних антикомуністичних організацій його досить товстий опус, присвячений гетьману І. Мазепі, сповнений безпідставних нападок не лише на адресу радянських учених, а й на праці Лазаревського.

Антикріпосницька історична концепція Лазаревського сформувалася не без впливу Т. Г. Шевченка, з яким історик підтримував дружні зв'язки з 1858 р. Цінні відомості, почерпнуті з документів, власних спостережень і спогадів інших осіб, містять шевченкознавчі розвідки Лаза-

⁵ Ю. І. Римаренко. Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих, К., 1970, стор. 88.

ревського, вперше опубліковані за його життя в періодичних виданнях⁶, а в наш час — у збірниках мемуарів⁷. Не без прямого впливу Т. Г. Шевченка формувалися погляди О. М. Лазаревського на роль поміщиків-кріпосників, які підроблювались під «друзів народу». Згадуючи вірш Шевченка «П. С.», в якому нещадно затавровано огидне лицемірство «потомка гетьмана дурного» поміщика-кріпосника Петра Скоропадського, який

У світі ходить між панами,
І п'є горілку з мужиками
І вільнодумствує в шинку⁸,

Лазаревський характеризує цього аристократа таким чином: «Ніякої близькості у Скоропадського з народом не було і не могло бути... Вся відмінність П. П. Скоропадського від інших поміщиків полягала в тому, що він нерідко натягав одяг народного крою і перемішував свою мову малоросійськими фразами»⁹.

Нещадним був Лазаревський у викритті шляхом ґрунтовних досліджень непривабливої генеалогії українських поміщицьких родів, що викликало різке незадоволення представників цих «фамілій». В одній з останніх статей історик писав: «Більше тридцяти років ми друкуємо відомості щодо генеалогії малоросійських старожилних фамілій і не перестаємо відтоді одержувати докори і зауваження на якусь «тенденцію» цих генеалогічних нарисів»¹⁰. У пореформену епоху «респектабельні» українські аристократи, що належали до вищого російського дворянства, намагались уникати публічних згадок про кріпосницьку сваволю своїх предків, інших шокувала неосвіченість багатьох представників козацької старшини ХVІІ—ХVІІІ ст. або генеалогічне походження від ...еврейських крамарів¹¹.

Більше того, наклепницькі нападки на Лазаревського були перенесені у наукову сферу. М. Грушевський навіть у некролозі, присвяченому Лазаревському, упереджено нарікав на його «дещо односторонню і несправедливу критику козацької старшини» і на те, що, мовляв, той не помічав «за економічною експлуатацією й більше ідеальні чинники в діяльності козацьких патріотів»¹². Фактичний матеріал, використаний дослідником при написанні своїх праць, об'єктивно спростовує ряд основних положень буржуазно-націоналістичної концепції історії України доби феодалізму. Це бачимо на прикладі однієї з основних проблем, яку досліджував Лазаревський, — взаємовідносин українських поміщиків (головним чином, вихідців з козацької старшини), з одного боку, і селян та рядових козаків, — з другого, в ХVІІ—ХVІІІ ст. Вперше в українській доживтневій історіографії ця проблема була розкрита у праці Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне». Автор переконливо довів неспроможність поширених у тодішній дворянсько-буржуазній історіографії тверджень про те, що до кінця ХVІІІ ст. се-

⁶ Див. повну бібліографію цих шевченкознавчих розвідок у книзі: В. Г. Сарбей. Історичні погляди О. М. Лазаревського, К., 1961, стор. 32.

⁷ Спогади про Шевченка, К., 1958; Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников, М., 1962; Тарас Шевченко, Документи і матеріали. 1814—1963, К., 1963, та ін.

⁸ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах, т. 2, К., 1963, стор. 108.

⁹ А. Л. Материалы для биографии Г. П. Галагана.— «Киевская старина», 1898, кн. 9, стор. 220.

¹⁰ А. Л. Поминка предков.— «Киевская старина», 1902, кн. 3, стор. 158.

¹¹ А. Л. Лазаревский. Люди Старой Малороссии. Марковичи.— «Киевская старина», 1894, кн. 1, стор. 51.

¹² М. Грушевський. Пам'яті Олександра Лазаревського.— «Записки наукового товариства ім. Шевченка», 1902, кн. ІІІ, стор. 4.

лянство Лівобережної України «мало повну громадянську свободу, яку втратило за одним лише указом (царського уряду.— В. С.) 3 травня 1783 р.», і на великому фактичному матеріалі показав, що кріпацтво було «природним наслідком внутрішнього життя гетьманської Малоросії»¹³. Цей висновок об'єктивно спрямований проти фальшивої буржуазно-націоналістичної концепції, автори якої намагалися довести, що кріпосне право на Лівобережній Україні запровадив виключно російський царизм, підступно ототожнюючи його з російським народом, з Росією в цілому. Лазаревський переконливо показав, як українські феодалі — вихідці з козацької старшини, нещадно експлуатуючи «посполите» селянство, протягом другої половини XVII та у XVIII ст. дедали більше зтягали на його шії тяжке кріпосницьке ярмо.

Тексти численних скарг рядових козаків і селян на насильницьке загарбання їхніх земель поміщиками в XVII—XVIII ст. Лазаревський вмівував у багатьох своїх працях і таким чином розкривав справжні шляхи зростання феодального землеволодіння на Лівобережній Україні в цей період. За його справедливим визначенням, насильство було тоді «найбільш успішним засобом» збільшення земельних багатств козацької старшини¹⁴.

Всупереч твердженням буржуазно-націоналістичних істориків, які прикрашували соціальні взаємини на «гетьманщині», Лазаревський підкреслював, що у XVII—XVIII ст. там розвивалися кріпосницькі відносини: «З одного боку, загарбання маєтностей з селянами, що в них жили, а з другого,— скупівля козацьких земель і обернення їх власників у «підсудків» становлять чи не головний зміст тієї частини історії Малоросії в період гетьманщини, яка залишається ще не написаною»¹⁵. А в енциклопедичній статті «Гетьманщина», опублікованій вже після смерті автора, Лазаревський зазначав, що пам'ять про «гетьманщину» народ пов'язував лише з панщиною:

Ой, горе -- не гетьманщина,—
Надокучила вража панщина...¹⁶

У працях Лазаревського показано цілу галерею українських поміщиків другої половини XVII та XVIII ст., основним сенсом життя яких була нестримна жадоба до наживи і збагачення. Висновки історика, що ґрунтувалися на великому документальному матеріалі, свідчать про те, що серед козацької старшини як жорстокі пригноблювачі народу виділялися родини Кочубеїв, Полуботків, Апостолів, Галаганів, Лизогубів, Скоропадських, які мали тисячі феодально залежних селян. Таке зображення феодалів Лівобережної України XVII—XVIII ст., звичайно, сучеречило намаганням націоналістів представити козацьку старщину провідним й захисником народних мас.

Як відомо, буржуазно-націоналістичні історики затушовують справжню феодально-кріпосницьку суть соціально-економічного ладу, який існував на Україні в період «гетьманщини», ігнорують факти жорстокої експлуатації селянства українськими поміщиками, силкуються не помічати того, що органи гетьманської влади і царське самодержавство спільно захищали інтереси місцевих феодалів. На противагу цьому Ла-

¹³ А. М. Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.), К., 1908, стор. 1—2.

¹⁴ А. Л. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. I, К., 1888, стор. 82.

¹⁵ А. Л. Лазаревский. Из истории сел и селян Левобережной Малороссии.— «Киевская старина», 1891, кн. 1, стор. 3—4.

¹⁶ «Большая Энциклопедия» товарищества «Просвещение», т. 6, СПб., 1909, стор. 629.

заревський гостро критикував кріпосницькі порядки «гетьманщини», зокрема діяльність органів гетьманської влади: «...Представники адміністрації належали виключно до стану, який багаті за рахунок селян»,— таким був висновок історика¹⁷.

Всупереч буржуазним націоналістам Лазаревський не зображав українських гетьманів Брюховецького, Самойловича, Мазепу, Скоропадського, Апостола та інших обранцями народу та виразниками народної волі. За його словами, вони «...взагалі дуже рідко їздили по своїх полках, а ще рідше схиляли вухо до скарг скривджених»¹⁸. Історик негативно оцінював діяльність Мазепи¹⁹. З цілковитою підставою він вважав, що особливо велику роль у розвитку «старшинського самовладдя» відіграла кріпосницька політика гетьмана Мазепи, який роздавав козацькій старшині великі земельні масиви разом з людьми, що жили на них і обробляли їх. Показуючи останнього безсоромним здирином, історик зазначав, що Мазепа брав великі хабарі як за надання старшинських «урядів», так і за «наділення маєтностями»²⁰.

У монографії «Малороссийские посполитые крестьяне» Лазаревський уперше опублікував універсал Мазепи від 1701 р., яким офіційно узаконювалася панщина в розмірі двох днів на тиждень²¹, і цим самим викрив Мазепу як справжнього кріпосника, що захищав інтереси експлуататорів. Лазаревський підкреслював, що Мазепа мріяв перетворити Україну в «...маленьку Польщу з усім її блиском для панів і з усіма тягарями для «мужиків»²². В тому, що український народ не пішов за Мазепою, який «не користувався ніякою популярністю і взагалі далеко стояв від народу»²³, а залишився вірним союзові з братньою Росією, історик справедливо вбачав справжню причину провалу підступних Мазепиних задумів. Отже, у працях Лазаревського Мазепу показано як зрадника інтересів українського та ворога російського народів.

Першим в історичній науці Лазаревський виступив і проти безпідставної ідеалізації націоналістами такого типового представника експлуататорської козацько-старшинської верхівки ХVІІІ ст., як Павло Полуботок. Дослідник ґрунтовно висвітлив соціальну політику Полуботка, спрямовану на захист інтересів козацької старшини (роздача «маєтностей», накази про насильницьке примушування селян до «послушества» тощо). Демагогічні вимоги автономії і «старих вольностей», які висував Полуботок перед Петром І, пояснювалися намаганнями козацької старшини забезпечити собі привілейоване становище і монополію на гноблення та експлуатацію народних мас України. Вся його діяльність, зазначав Лазаревський, свідчила, «що він справді був захисником ста-

¹⁷ А. М. Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.), стор. 75.

¹⁸ А. Л. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. I, стор. 397.

¹⁹ А. Л. Лазаревский. Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа»).— «Киевская старина», 1898, кн. 4, стор. 145—149; його ж. Люди Старой Малороссии. Лизогубы. Миклашевские.— «Киевская старина», 1882, кн. 1, стор. 105; кн. 8, стор. 244, та ін.

²⁰ А. Л. Михайло Борохович, гадацкий полковник.— «Киевская старина», 1890, кн. 3, стор. 549; А. М. Лазаревский. Исторические очерки Полтавской Лубенщины ХVІІ и ХVІІІ вв.— «Чтение в Историческом обществе Нестора-летописца», 1896, кн. ХІ, стор. 48, та ін.

²¹ А. М. Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.), стор. 24—25.

²² А. М. Лазаревский. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малороссийском дворянстве и о статутных судах, Харьков, 1898, стор. 15.

²³ А. Л. Лазаревский. Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа»).— «Киевская старина», 1898, кн. 6, стор. 400.

рих порядків, але тільки тих, з якими пов'язувалися особисті інтереси його стану»²⁴.

Історично правдиво змальовані Лазаревським типи українських феодалів — вихідців з козацької старшини XVII—XVIII ст., які посідали різні «уряди» в системі гетьманського управлінського апарату, особливо полковників і сотників. Останні постають в основному як закоренілі кріпосники в маєтках і як запеклі захисники інтересів поміщиків на «урядах». У працях Лазаревського показано, що адміністративно-політичну владу представники козацької старшини нерідко перетворювали на засіб особистого збагачення — збільшення кількості «маєтностей» і підвладних «підданих».

Всупереч націоналістичній «теорії» про «безкласовість» українського народу Лазаревський довів, що козацька старшина використовувала судові органи «гетьманщини» в своїх класових інтересах. Судді послужили на закон тільки тоді, влучно зауважував історик, якщо він «...узгоджувався з інтересами класу, який завідував судовою владою. Але той самий закон і в руках тієї ж судової влади втрачав свою силу, коли він суперечив інтересам самих суддів»²⁵.

У працях Лазаревського на великому документальному матеріалі розкрито справжню історію українських монастирів та їх земельної власності. Дослідник показав експлуататорську суть феодального духовенства, переконливо доводячи, що істотної різниці між ним і світськими феодалами в їхній соціально-економічній політиці і в засобах її здійснення не було. Це було ще одним свідченням реакційної ролі релігії і церкви в класовому суспільстві. Правильно розглядаючи монастирі XVII—XVIII ст. як «громади далеко більш економічні, ніж релігійні»²⁶, Лазаревський висвітлює брудні, а нерідко й криваві засоби, до яких вдавалися ченці для збільшення своїх земельних багатств і кількості феодально залежного населення²⁷.

Отже, фактичний матеріал праць Лазаревського може прислужитися радянським ученим у критиці буржуазно-націоналістичної концепції історії України. Але слід пам'ятати, що цей матеріал опрацьовано істориком, який не вийшов за межі буржуазно-ліберального світогляду. Класова обмеженість Лазаревського, незважаючи на значні елементи просвітництва (особливо в його поглядах періоду 50—60-х років XIX ст.), була причиною хиб і помилок, яких він припускався. Зокрема, історик недооцінював роль народних мас в історичному процесі, не розумів соціального змісту класової боротьби селянства проти поміщиків, ідеалізував діяльність деяких царських урядовців на Україні у XVIII ст. тощо.

Все це потрібно мати на увазі при вивченні творчої спадщини Лазаревського та її використанні в навчальному процесі на історичних факультетах університетів і педагогічних інститутів.

Вважаємо за наміре знову порушити питання про доцільність перевидання збірки кращих праць Лазаревського²⁸, зокрема надрукувати

²⁴ А. М. Лазаревский. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII ст.—«Русский архив», 1880, кн. 1, стор. 208.

²⁵ А. М. Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.), стор. 21.

²⁶ А. Л. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. II, К., 1893, стор. 399.

²⁷ А. М. Лазаревский. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636—1730).—«Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца». 1891, кн. V, вид. III, стор. 70; його ж. Описание Старой Малороссии, т. III, К., 1901, стор. 402.

²⁸ І. Гуржій, В. Сарбей. Всебічно вивчати і використовувати історіографічну спадщину.—«Комуніст України», 1965, № 6, стор. 25.

ті з них, що зберігаються в рукописах у Центральній науковій бібліотеці Академії наук УРСР. Щоб забезпечити високий ідейно-теоретичний і науковий рівень такого видання, необхідно використати досвід наших російських колег, які останнім часом перевидали багатотомники праць найвизначніших представників вітчизняної дожовтневої дворянсько-буржуазної історіографії — В. М. Татіщева, М. С. Соловйова, В. О. Ключевського.

Можливо, в недалекому майбутньому слід було б порушити питання і про перевидання (з критичним науковим коментарем, спираючись на досягнення радянської історичної науки) кращих творів деяких інших прогресивних діячів дожовтневої історіографії, зокрема фундаторів Академії наук УРСР Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського*, В. П. Бузескула, Д. І. Яворницького, М. Н. Петровського, позитивно згаданих в одній з нових історіографічних розвідок²⁹.

Найширше критичне освоєння історіографічної спадщини, використання кращих її надбань у боротьбі проти буржуазно-націоналістичної концепції історії України — почесний і відповідальний обов'язок радянських учених.

---

²⁹ Валентин Маланчук. Дві концепції минулого і сучасного України.— «Жовтень», 1972, № 3, стор. 107.

* Цього року завершується видання п'ятитомника творів А. Ю. Кримського. До нього включено також ряд праць автора з історії.— В. С.

Повідомлення

ПІДВИЩЕННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО ТА КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ (1966—1970 рр.)

М. В. ТРАФ'ЯК

Успішне розв'язання складних завдань комуністичного будівництва у великій мірі залежить від підвищення культурно-технічного рівня широких мас трудящих. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що розвиток виробництва потребує вищої культури і освіти, що, поряд із створенням великої індустрії, «другою умовою піднесення продуктивності праці є... освітнє і культурнє піднесення маси населення»¹.

Положення В. І. Леніна про тісний взаємозв'язок між економікою і культурно-технічним рівнем трудящих особливо актуальне в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Сучасний етап розвитку характеризується невіддільним науково-технічним прогресом, впровадженням у виробництво комплексної механізації і автоматизації, докорінними змінами в характері праці. XXIV з'їзд КПРС поставив перед партією і радянським народом завдання історичної ваги: «...органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства...»².

В рішеннях XXIII і XXIV з'їздів КПРС, березневого (1965 р.), травневого (1966 р.), жовтневого (1968 р.) і липневого (1970 р.) Пленумів ЦК партії визначена широка програма прискорення темпів піднесення сільського господарства на основі інтенсифікації всіх його галузей, насичення сільськогосподарського виробництва складною технікою, широкої хімізації і меліорації земель, впровадження прогресивної технології і досягнень науки в агротехнічну практику, всебічного використання економічних методів управління виробництвом. Л. І. Брежнев у промові на XVI з'їзді ВЛКСМ вказував, що успішне «розв'язання великих завдань, поставлених партією перед сільським господарством, під силу лише людям технічно грамотним, кваліфікованим, які люблять землю і працю на землі»³.

За останні роки в історико-партійній літературі вже висвітлювалася роль партійних і комсомольських організацій у підвищенні культурно-технічного рівня молоді села⁴. Недостатньо досліджено питання під-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 223.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 65.

³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 30.

⁴ И. М. Слепченко, Б. В. Князев. Молодежь села сегодня, М., 1972; Н. А. Железникова. Участие саратовских комсомольцев в подготовке и воспитании кадров механизаторов и животноводов.— Из истории Ленинского комсомола. Саратов, 1968; В. Д. Бовкун. Діяльність парторганізацій України щодо підвищення культурно-технічного рівня сільської молоді (1961—1966 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 50, К., 1972; Н. П. Красиловець. Діяльність колгоспних парторганізацій по підвищенню загальноосвітнього рівня трудівників села (1959—1965 рр.)—

вищення загальної освіти і професійно-технічних знань в роки восьмої п'ятирічки.

Працююча молодь села складає великий загін в нашій країні. 1970 р. на селі працювало близько 10 млн. юнаків і дівчат⁵. Молодь становила більше 40% всіх працюючих у сільськогосподарському виробництві на Україні.

480 тис. членів ВЛКСМ працювало у колгоспах і радгоспах республіки. Серед них — 128 тис. механізаторів, 27,5 тис. агрономів, зоотехніків, ветлікарів та інших спеціалістів сільського господарства⁶.

Зростання культурно-технічного рівня молодих сільських трудівників відбувалося шляхом підвищення їх загальноосвітньої і професійно-технічної підготовки. У підвищенні їх загальноосвітнього рівня важливу роль відіграє вечірнє і заочне навчання. Згідно з Директивами ХХІІІ з'їзду КПРС число учнів у школах робітничої і сільської молоді протягом восьмої п'ятирічки повинно було збільшитись в 1,4 раза⁷.

У роз'язанні цього завдання велике значення мала постановова ЦК Компартії України «Про стан і заходи щодо поліпшення навчально-виховної роботи у вечірніх (змінних) та заочних школах Української РСР» (травень 1969 р.), яка зобов'язувала комсомольські організації брати активну участь у роз'яснювальній роботі серед молоді про необхідність підвищення її загальноосвітнього рівня, в зміцненні учбово-матеріальної бази шкіл, створенні необхідних умов, контролі за її навчанням⁸.

Навчання працюючої молоді в досліджуваний період було в центрі уваги ЦК ЛКСМУ. Це питання неодноразово розглядалося на засіданнях бюро і секретаріату.

На Херсонщині, наприклад, в червні—липні 1969 р. комітети комсомолу спільно з органами народної освіти провели огляд підготовки вечірніх і заочних шкіл до нового навчального року, переглянули й удосконалили мережу шкіл робітничої і сільської молоді.

Значне піднесення серед юнаків і дівчат викликав Всесоюзний Ленінський залік. Комсомольці і молодь брали особисті зобов'язання щодо підвищення загальноосвітнього рівня, 2255 чол. було направлено на навчання за комсомольськими путівками. У ряді районів області провели рейди загонів «Комсомольського прожектора» по перевірці забезпечення шкіл необхідною літературою⁹.

Комітети комсомолу дбали про створення відповідних умов для тих, хто успішно поєднував роботу в колгоспі і радгоспі з навчанням у школі. В Крижопільському районі Вінницької області, наприклад, при консультативних пунктах заочної середньої школи сільської молоді були створені позастатутні комсомольські організації, діяли штаби всеобучу та комісії сприяння школі, а окремі класи і консультпункти працювали безпосередньо на виробництві. Так, у колгоспі «Третій вирішальний» навчальні класи вечірньої школи були обладнані в будинку тва-

---

Наукові праці з історії КПРС, вип. 63, К., 1973; Р. М. Матейко. Діяльність комсомолу Львівщини по трудовому вихованню учнів сільських шкіл.— «УІЖ», 1973, № 10.

⁵ «Комсомольская правда», 29 вересня 1970 р.

⁶ ХХІ з'їзд ЛКСМ України. Документи і матеріали, К., 1970, стор. 65; Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 53, К., 1972, стор. 141; Архів ЦК ЛКСМУ. Статистичний звіт про склад комсомольської організації Української РСР на 1 січня 1971 р., арк. 2.

⁷ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 246.

⁸ «Радянська школа», 1969, № 7, стор. 2.

⁹ Архів ЦК ЛКСМУ. Протокол № 86 засідання секретаріату ЦК ЛКСМУ від 29 жовтня 1969 р. Додаток до протоколу, арк. 1—2.

ринника. 1967 р. консультпункти вечірніх шкіл працювали при 28 комсомольсько-молодіжних фермах Кіровоградської області¹⁰.

Зросла роль комсомольських організацій у здійсненні переходу до загальної середньої освіти в сільських школах. За рішенням VI пленуму ЦК ВЛКСМ (березень 1969 р.) в 1969—1970 рр. була проведена дворічка «Комсомол — сільській школі». Основним завданням дворічки було здійснення закону про восьмирічний всеобуч і створення умов для переходу до загальної середньої освіти, зміцнення навчально-матеріальної бази і даліше поліпшення навчально-виховної роботи в сільських школах.

Комітети комсомолу, первинні комсомольські організації республіки провели значну роботу в цьому напрямку. Комсомол Полтавщини, наприклад, взяв участь у будівництві 61 школи, 15 інтернатів, 39 майстерень, ремонті 261 шкільного приміщення¹¹.

На початку 1971 р. 84,2% випускників восьмих класів продовжували навчання в середній школі. За 1966—1970 рр. в республіці середню освіту здобули 2,5 млн. юнаків і дівчат — вдвічі більше, ніж за попередні 5 років, з них половина пішла працювати у народне господарство¹².

Великого значення Комуністична партія і комсомол надавали питанням підготовки учнів сільських шкіл до праці та свідомого вибору професії. Ефективною формою роботи комітетів комсомолу разом з органами народної освіти в цій справі стали учнівські виробничі бригади, в яких учні опановували кращі методи господарювання, оволодівали сучасною сільськогосподарською наукою, передовим досвідом, вчилися аналізувати, вести облік господарської діяльності. Перші учнівські виробничі бригади в республіці були створені в 1956 р. у Заруднянській школі Полтавської, Богданівській і Новопразькій Кіровоградської, Грим'яцькій Хмельницької областей¹³. В 1965/66 навчальному році в республіці діяло 3376 бригад, в яких працювало 276 тис. учнів старших класів сільських шкіл. За бригадами було закріплено 113,6 тис. га землі, 1,4 тис. тракторів, 2 тис. автомашин, 437 комбайнів та інша сільськогосподарська техніка. Наприкінці 1970 р. в республіці працювало 5185 бригад і 300 лісництв, якими було охоплено понад 400 тис. юних хліборобів і друзів лісу. Вони обробляли близько 115 тис. га землі і доглядали зелені лісові насадження на площі 20 тис. гектарів. Колгоспи і радгоспи, лісгоспи республіки передали в розпорядження бригад 1900 тракторів, близько 2 тис. вантажних автомашин, 50 комбайнів¹⁴.

У більшості бригад робота, побут і відпочинок будувалися за планом, навчання поєднувалося з сільськогосподарською працею за допомогою системи практичних завдань з рослинництва, тваринництва, електротехніки, математики, фізики. 1969 р. 33 тис. бригад і гуртків юннатів брали активну участь у сільськогосподарському дослідництві¹⁵. Бригади стали надійним джерелом поповнення хліборобських рядів. За час їх існування в них здобули трудовий гарт і влилися в колгоспне виробництво понад 500 тис. юнаків і дівчат¹⁶.

¹⁰ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 372, оп. 4, спр. 138, арк. 9—10; «Комсомольське плем'я», 18 лютого 1966 р.; «Комсомольская жизнь», 1967, № 8, стор. 12.

¹¹ Архів ЦК ЛКСМУ. Протокол № 10 засідання бюро ЦК ЛКСМУ від 15 грудня 1970 р., арк. 14.

¹² XXIV з'їзд Комуністичної партії України 17—20 березня 1971 року. Стенографічний звіт, К., 1972, стор. 50—51.

¹³ «Сільській вісті», 7 червня 1969 р.

¹⁴ Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 1265, арк. 38.

¹⁵ Архів ЦК ЛКСМУ. Стенограма республіканського зльоту активу учнівських виробничих бригад від 30—31 березня 1970 р., стор. 125.

¹⁶ «Радянська освіта», 1 квітня 1970 р.

Значну роль в справі професійної орієнтації сільської молоді і підготовки її до участі у сільськогосподарській праці відіграли рішення Третього Всесоюзного з'їзду колгоспників. У Статуті, прийнятому з'їздом, враховано проблеми, які сприяють орієнтації молоді на сільськогосподарську працю і закріпленню її на селі: гарантована оплата праці, підвищення виробничої кваліфікації, соціальне забезпечення, культурно-побутове обслуговування, розширення прав в управлінні справами колективного господарства, направлення за рахунок колгоспу на навчання у вищі і середні спеціальні навчальні заклади¹⁷.

Враховуючи положення Примірного Статуту колгоспу і виконуючи постанову Президії ВЦРПС, бюро ЦК ВЛКСМ, колегій Міністерства освіти СРСР і Державного комітету Ради Міністрів СРСР по професійно-технічній освіті від 17 грудня 1969 р. «Про професійну орієнтацію учнівської молоді», постанову ЦК Компартії України «Про дальше поліпшення роботи по професійній орієнтації та трудовому вихованню учнів в загальноосвітніх школах Української РСР» (вересень 1969 р.)¹⁸, комсомольські організації республіки посилили цю роботу. Вони взяли участь у створенні рад по професійній орієнтації школярів та обладнанні кабінетів і кутків. Велике значення мало проведення в травні 1970 р. тижня пропаганди робітничих професій. До цього дня в більшості шкіл були обладнані стенди «Краса людини трудової», «Ким бути», «Професії наших батьків», створені куточки трудової слави. В районах відбулися збори випускників шкіл під девізом: «І тобі є місце в трудовому подвигу», гостями школярів були передовики виробництва, Герої Соціалістичної Праці, делегати з'їздів колгоспників.

Ці заходи викликали в учнів цікавість і бажання набути сільськогосподарську спеціальність. У Львівській області стало правилом, коли правління колгоспів спільно з первинними комсомольськими організаціями приймали рішення про підвищення оплати праці випускникам шкіл на 20% та зниження норм виробітку на 10%¹⁹. Ряд комсомольських організацій виступили з ініціативою складання планів соціального розвитку колективів. У колгоспі ім. Леніна Хмельницького району Хмельницької області комітет комсомолу, наприклад, склав «Перспективу десятикласника на колгоспному виробництві». Значну роботу в цьому напрямку проводив комітет комсомолу колгоспу «Дружба» Хмельницького району Вінницької області²⁰.

Важливу роль у підготовці кваліфікованих кадрів механізаторів для сільського господарства відіграють сільські професійно-технічні училища (СПТУ). До початку досліджуваного періоду було завершено перебудову училищ механізації сільського господарства в СПТУ і переведення останніх на підготовку кадрів широкого профілю з дворічним строком навчання. Згідно постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 2 квітня 1969 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки кваліфікованих робітників у навчальних закладах системи професійно-технічної освіти»²¹ почалося поступове перетворення професійно-технічних навчальних закладів в училища з 3—4 річним строком навчання по підготовці кваліфікованих робітників із загальною середньою освітою. Середні профтехучилища, підкреслюється в постанові ЦК КПРС і Ради

¹⁷ Третій Всесоюзний съезд колхозников 25—27 ноября 1969 года. Стенографический отчет, М., 1970, стор. 292—293, 302—303.

¹⁸ Справочник партийного работника. Вып. 10, М., 1970, стор. 408—413; «Радянська школа», 1969, № 12, стор. 1—2.

¹⁹ Архів ЦК ЛКСМУ. Стенограма VII пленуму ЦК ЛКСМУ від 13—14 січня 1969 р., арк. 226.

²⁰ «Корчагінець», 9 січня 1969 р.; «Молодь України», 25 жовтня 1969 р.

²¹ Справочник партийного работника. Вып. 9, М., 1969, стор. 201—210.

Міністрів СРСР «Про дальше удосконалення системи професійно-технічної освіти» — це найперспективніша форма підготовки молодого поповнення робітничого класу і колгоспного селянства, яка покликана забезпечити високий рівень професійної і загальної середньої освіти молоді²².

В 1966—1970 рр. пошавили свою діяльність комсомольські організації в СПТУ, ближче до їх потреб та запитів стали районні, міські і обласні комітету ЛКСМУ. Велику роботу проводили комітети комсомолу по набору в училища учнів. Так, в Богодухівському районі Харківської області питання про набір учнів у СПТУ на 1967 р.— обговорювалося на одному з семінарів секретарів комітетів комсомолу, а в липні—серпні відбулися комсомольські збори, де вирішувалось питання про направлення молоді на навчання в Богодухівське СПТУ № 1 і Лозівське радгоспне училище. Комітети комсомолу рекомендували правлінням колгоспів, дирекціям радгоспів направити на навчання в училища кращих юнаків і дівчат. Комсомольські організації колгоспів і радгоспів району направили на навчання 149 чол. молоді²³.

Проте СПТУ не могли повністю розв'язати проблеми підготовки механізаторських кадрів для сільськогосподарського виробництва. На Третньому Всесоюзному з'їзді колгоспників зазначалося, що треба добитися такого становища, щоб техніка не стояла, чекаючи кадрів, щоб справа хімізації і меліорації земель була в руках підготовлених людей. «У розв'язанні цього загальнодержавного завдання,— говорив на з'їзді Л. І. Брежнев,— важливу роль може і повинен відіграти комсомол... Комсомол подає колгоспам і радгоспам неочіненну допомогу, якщо розгорне рух молоді за оволодіння сільськими технічними професіями»²⁴.

VIII пленум ЦК ВЛКСМ (грудень 1969 р.) розглянув питання «Про роботу комсомольських організацій по розгортанню масового руху сільської молоді за оволодіння технічними професіями». Пленум зобов'язав комсомольські комітети розгорнути масовий технічний всеобуч юнаків і давчат села, добиватися неухильного підвищення їх технічної культури²⁵.

У Донецькій області механізаторський всеобуч молоді проходив під девізом: «Пізнай техніку села, вмій управляти нею!» Відбулися спільні комсомольські збори школярів і молодих колгоспників, де було вирішено організувати курси в господарствах. В січні 1970 р. на курсах навчалося вже 15 600 юнаків і дівчат, у Старобешівському районі цієї ж області — 700 чол. Було створено районний університет всеобучу, для роботи якого виділили 23 класні кімнати і 5 майстерень. Факультети забезпечили досвідченими викладачами, технікою, навчальними посібниками і літературою²⁶.

До механізаторського всеобучу широко залучалися дівчата. Значну роль в цьому напрямку відіграли постанови Ради Міністрів СРСР від 14 січня 1969 р. та Ради Міністрів УРСР від 6 лютого 1969 р. «Про більш широке залучення жінок до участі у кваліфікованій праці в сільському господарстві»²⁷.

²² «Радянська Україна», 29 червня 1972 р.

²³ Архів Харківського обкому Компартії України, ф. 339, оп. 1, спр. 335, арк. 19—20.

²⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Провми і статті, т. 2, К., 1971, стор. 478.

²⁵ Документи ЦК ВЛКСМ, М., 1970, стор. 19—28.

²⁶ «Комсомольское знамя», 9 липня 1970 р.

²⁷ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, т. 7, М., 1970, стор. 251—253; Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки, № 4, К., 1969, стор. 18—20.

Значну роботу у цьому напрямку провели, наприклад, комсомольські організації Полтавської області. Вони спільно з партійними та профспілковими організаціями провели в усіх колгоспах, радгоспах, а також у сільських школах збори жінок і дівчат, де йшлося про широку підтримку бойового заклик «Дівчата, на трактор!», який народився ще в 30-х роках. Підтримуючи патріотичний заклик Героя Соціалістичної Праці трактористки колгоспу «Більшовик» Зінківського району Г. Д. Леонової, а також трактористки-комсомолки з Решетилівського району Ніни Горячко, більше тисячі дівчат області виявили бажання оволодіти професією тракториста-машиніста, механізатора тваринницьких ферм, електромонтера, шофера. В середині 1970 р. в республіці у сільських професійно-технічних училищах і на курсах більше 16 тис. дівчат оволодівали професіями механізаторів²⁸. У тому ж році спеціальність тракториста-машиніста здобули близько 7 тис. жінок, а всього в колгоспах і радгоспах республіки механізаторами працювало 49,4 тис. жінок, у тому числі близько 9 тис. трактористками і комбайнерами²⁹.

На короткотермінових курсах і в сільських профтехучилищах було підготовлено, відповідно, 105 тис. і 65,5 тис. молодих механізаторів³⁰. Підкреслюючи заслуги комсомолу в організації технічного навчання сільської молоді, Л. І. Брежнев у промові на XVI з'їзді ВЛКСМ сказав: «...Ми з задоволенням відзначаємо, що комсомол активно відгукнувся на заклик партії допомогти сільській молоді оволодіти технічними професіями, яких так гостро потребує наше село»³¹.

Підвищення культурно-технічного рівня сільської молоді сприяло її активній участі у вирішенні вузлових проблем розвитку сільського господарства.

Творчо використовуючи досвід, набутий в 1966—1970 рр., партійні і комсомольські організації вдосконалюють роботу серед молодих сільських трудівників, спрямовують її на виховання юнаків і дівчат в дусі відданості ідеям марксизму-ленінізму, радянського патріотизму, братерської дружби народів СРСР і пролетарського інтернаціоналізму, дотримання норм комуністичної моралі і комуністичного ставлення до праці, мобілізують їх на активну боротьбу за виконання рішень XXIV з'їзду КПРС.

²⁸ «Під прапором ленінізму», 1970, № 16, стор. 23.

²⁹ «Механізація сільського господарства», 1971, № 2, стор. 7—8.

³⁰ Архів ЦК ЛКСМУ. Протокол № 18 засідання секретаріату ЦК ЛКСМУ від 2 квітня 1971 р., арк. 8.

³¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, стор. 30.

УДОСКОНАЛЕННЯ СТРУКТУРИ СІЛЬСЬКИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ (1945—1953 рр.)

М. В. ТИМЧУК

На всіх етапах будівництва соціалізму і комунізму в здійсненні політики партії провідну роль відігравали і відіграють первинні партійні організації. «Ці осередки,— вказував В. І. Ленін,— тісно зв'язані між собою і з центром партії, обмінюючись своїм досвідом, здійснюючи

роботу агітації, пропаганди, організації, пристосовуючись до всіх чисто галузей громадського життя, до всіх чисто різновидностей і підрозділів трудящбї маси, повинні систематично виховувати такою різносторонньою роботою і самих себе, і партію, і клас, і маси»¹.

Комуністична партія приділяла і приділяє багато уваги вдосконаленню організаційної структури своїх низових ланок. Особливої уваги вона надає ідейно-політичному зміцненню і вдосконаленню організаційної структури сільських партійних організацій. В. І. Ленін неодноразово наголошував про те, що, «маючи в комунах і артілях сумлінних комуністів, можна досягти дуже й дуже багато чого»².

До 1933 р. сільські партійні організації будувалися в основному за територіально-виробничим принципом. Нові умови роботи на селі вимагали створення в колгоспах таких партійних осередків, які були б тісно зв'язані з трудівниками сільськогосподарського виробництва й впливали на успішне вирішення всіх пов'язаних з ним питань. Виходячи з цих обставин, ЦК ВКП(б) 15 червня 1933 р. прийняв постанову «Про роботу політвідділів МТС, про колгоспний осередок і про взаємовідносини політвідділів і райкомів», в якій вказувалось: «перебудувати існуючі територіальні сільські партійні організації таким чином, щоб поряд з територіальними осередками сільських установ існували спеціально колгоспні виробничі осередки»³. Ця постанова була відображена в Статуті партії, прийнятому XVII з'їздом (січень 1934 р.), і закріплена в Статуті партії, прийнятому XVIII з'їздом ВКП(б) (березень 1939 р.), в якому записано, що «первинні партійні організації створюються в... радгоспах, МТС, ...колгоспах, ...селах при наявності не менше трьох членів партії»⁴.

Керуючись рішеннями XVIII з'їзду партії, партійні організації створювали виробничі парторганізації в колгоспах, радгоспах і МТС, що значно посилило їх керівництво розвитком сільського господарства. Але цей процес був перерваний нападом фашистської Німеччини на СРСР.

З визволенням території Української РСР від німецько-фашистських загарбників партія зразу ж приступила до відновлення і створення нових партійних організацій з числа комуністів, що поверталися з евакуації, партизанських загонів і підпілля, а також відкликаних з рядів Радянської Армії спеціалістів народного господарства. Проте їх кількість була ще незначною. Після закінчення війни парторганізації будувалися за виробничо-територіальним принципом. Колгоспні, радгоспні, МТС, сільські територіальні, а також парторганізації райцентрів республіки об'єднували комуністів, які працювали в них, і тих, хто проживав в селах і працював в сільських установах. Здебільшого вони об'єднували комуністів, що працювали в селах одної сільської Ради депутатів трудящих. На 1 січня 1946 р. по своїй кількості і чисельності територіальні парторганізації досягли довоєнного рівня. Сільські парторганізації України об'єднували понад 106 тис. членів і кандидатів в члени партії, з них більше 44% перебували на обліку в 4001 територіальній парторганізації і лише 14,4% — в 1431 колгоспній⁵.

Виходячи з необхідності дальшого ідейно-організаційного зміцнення колгоспних, радгоспних і парторганізацій МТС, лютого-березневий (1946 р.) Пленум ЦК КП(б)У зобов'язав партійні органи активізувати

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 162.

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 177.

³ КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК, т. 5. М., 1971, стор. 109.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. III, К., 1954, стор. 369.

⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 231, спр. 5, арк. 17, 18.

роботу по створенню низових ланок партії в сільгоспартілях за рахунок розукрупнення сільських територіальних парторганізацій, правильної розстановки комуністів на всіх ділянках колгоспного виробництва і дальшого організаційного зміцнення діючих.

Значну роль у цій справі відіграв лютневий (1947 р.) Пленум ЦК ВКП(б). «Важливо,— вказувалося в резолюції,— щоб партійні сили на селі були правильно розставлені. Основна маса комуністів повинна працювати безпосередньо в колгоспах. Там, де є для цього умови, потрібно сміливо розукрупняти сільські територіальні парторганізації і створювати первинні парторганізації в колгоспах»⁶. Пленум вказав на дальше організаційне зміцнення низових ланок партії МТС, на поліпшення політико-виховної роботи серед робітників, службовців і колгоспників зони їх діяльності. З цією метою Пленум ухвалив ввести посади заступника директора МТС по політичній частині.

Виконуючи рішення Пленуму ЦК ВКП(б), обкоми й райкоми партії України провели значну роботу по створенню нових колгоспних парторганізацій. Якщо на початку 1947 р. в республіці їх діяло 6960 (31,8%) до загальної кількості, то на 1 січня 1948 р.— 11 895 (42,1%). На початок 1949 р. працювало 804 радгоспних парторганізацій. З них у 124 були звільнені секретарі. З серпня того ж року були введені ці посади в радгоспах Міністерства радгоспів СРСР першої і другої категорії. На Україні в 156 радгоспних парторганізаціях працювали звільнені секретарі⁷.

В післявоєнні роки на селі широко були розповсюджені кандидатські та партійно-комсомольські групи. Вони створювались в колгоспах, радгоспах, де було менше 3 членів партії на чолі з парторгом, якого виділяв райком партії або політвідділ МТС. Це давало можливість партії активізувати роботу комуністів в колективах, де ще не було парторганізацій, охопити партійним впливом більше колгоспників, радгоспів та їх відділків, МТС, РТМ і сіл, проводити через них політико-виховну та організаційну роботу в масах трудівників села. 1946 р. в колгоспах, радгоспах, МТС, селах та установах сільських райцентрів республіки було 710 кандидатських і 186 партійно-комсомольських груп, які об'єднували більше 14 тис. членів і кандидатів в члени партії⁸. Групи були потенціальною базою для створення на їх основі первинних партійних організацій. В наступні роки кількість кандидатських, партійно-комсомольських груп та комуністів-одинаків зменшувалася. 1950 р., наприклад, в радгоспах і МТС партійно-комсомольські групи були ліквідовані. На їх основі були створені первинні партійні організації.

Значні зміни відбулися в структурі колгоспних і сільських територіальних парторганізацій в 1950—1952 рр. в зв'язку з масовим укрупненням колгоспів. Якщо на початку 1950 р. майже 46% колгоспних первинних парторганізацій налічували в своєму складі від 3 до 5 комуністів, то в 1952 р. їх залишилося лише сьома частина. Більше, ніж в два рази, збільшились парторганізації з числом комуністів від 10 до 15 чол., що дало змогу згідно з Статутом створити в них партійні бюро. На 1 липня 1950 р. в 372 колгоспних парторганізаціях були обрані партбюро, а наприкінці 1952 р. вони були в 1649 колгоспних парторганізаціях⁹.

Створення колгоспних парторганізацій за рахунок сільських територіальних або злиття малочисельних парторганізацій з сільськими те-

⁶ «Правда», 13 березня 1947 р.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 84, спр. 161, арк. 8; он. 231, спр. 7, арк. 17; спр. 8, арк. 18, 21.

⁸ Там же, он. 231, спр. 5, арк. 18.

⁹ Там же, спр. 10, арк. 16.

риторіальними продовжувалось і в наступні роки. Особливо широкого розмаху набрав цей процес в зв'язку з укрупненням колгоспів. Тільки з 1 липня 1950 р. до 1 січня 1951 р. їх кількість зменшилась з 4955 до 2813, тобто 2142 сільські парторганізації були реорганізовані в колгоспні¹⁰. В процесі цієї роботи допускалися недоліки. До створення низових ланок партії в укрупнених колгоспах окремі райкоми партії і парторганізації інколи підходили формально без врахування конкретних особливостей кожної з них. В багатьох парторганізаціях на обліку були комуністи, які не працювали в колгоспах. Так, в парторганізації колгоспу ім. Жданова Лубенського району Полтавської області на партійному обліку було 30 комуністів, 15 з них працювали безпосередньо в колгоспі, решта — в сільських установах¹¹. З критикою подібних недоліків виступила газета «Правда», засуджуючи, наприклад, практику створення колгоспних парторганізацій за рахунок простого злиття територіальних парторганізацій в Запорізькій області¹².

З кількісним збільшенням і організаційним зміцненням партійних організацій колгоспів склалися умови для створення партійних груп в рілльничих і будівельних бригадах, тваринницьких фермах та інших ділянках колгоспного виробництва, а також в тракторних бригадах МТС та відділків радгоспів. Партійні групи створювались за рішенням бюро первинних парторганізацій колгоспів, радгоспів, МТС і затверджувались райкомом партії. На Україні в колгоспах вони стали створюватись 1948 р., а там, де були відповідні умови, — і в рілльничих бригадах і тваринницьких фермах. Так, в Літинському районі Вінницької області в 3 колгоспних парторганізаціях в березні—квітні 1948 р. було створено 12 партгруп в рілльничих бригадах і тваринницьких фермах. У Вінницькому районі за той же час — 23, а всього в області протягом того року — 54 партгрупи в 14 первинних парторганізаціях колгоспів¹³.

Партійні групи відігравали важливу роль в мобілізації і підвищенні авангардної ролі комуністів, очолювали соціалістичне змагання в бригадах і фермах, підтягували відстаючих до рівня передових. Проте, створенню партгруп в колгоспах, МТС і радгоспних парторганізаціях партійні органи в той час не приділяли належної уваги. Досвіду роботи парторгни ще не мали, а райкоми партії і парторганізації не організовували з ними навчання. Періодична преса слабо висвітлювала досвід роботи партгруп. В ряді партійних організацій робота з ними зводилась лише до формального їх створення. Мали місце випадки, коли комуністів переводили з однієї бригади в іншу, що приводило до механічного розпаду партійної групи. На початку 1950 р. в парторганізаціях республіки їх було всього лише 77¹⁴.

1950 р. у зв'язку з укрупненням колгоспів центр ваги організаційно-партійної та масово-політичної роботи переноситься в бригаду, як основну виробничу одиницю у сільському господарстві. Партійні організації укрупнених колгоспів стали більш ретельно відноситись до створення партійних груп за рахунок комуністів, що входили в партійну організацію колишніх колгоспів, з інших ділянок роботи, прийому нових членів і кандидатів в члени партії передових виробничників сільського господарства. Так, лише в Полтавській області в 1950 р. в 56 первинних парторганізаціях було створено 246 партійних груп, в Обухівському районі

¹⁰ Там же, арк. 17—18.

¹¹ Там же, оп. 106, спр. 78, арк. 259.

¹² «Правда», 3 січня 1951 р.

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 76, спр. 65, арк. 20; Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 42, оп. 2, спр. 144, арк. 10.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 231, спр. 10, арк. 13.

Київської області — 12 і в Канівському — 7¹⁵. З 1 липня 1950 р. по 1 липня 1952 р. кількість партгруп зросла з 923 до 1854¹⁶.

Певного досвіду в роботі з партгрупами досягли партійні організації Вінницької області. Тільки в 1951 р. в 10 парторганізаціях було створено 22 партгрупи, з яких 15 — в рільничих бригадах і 7 — на тваринницьких фермах¹⁷.

Набутий досвід роботи, організаційне зміцнення, кількісні і якісні зміни, а також зміни в структурі сільських партійних організацій стали основою партійного будівництва на селі у досліджуваній період.

¹⁵ Там же, ф. 1, оп. 106, спр. 78, арк. 201, 263; спр. 205, арк. 67.

¹⁶ Там же, оп. 231, спр. 12, арк. 13, 16.

¹⁷ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 42, оп. 2, спр. 265, арк. 31.

ПРО ПІДГОТОВКУ КАДРІВ У ВУЗАХ УКРАЇНИ В ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Л. М. ЦИМБАЛ

Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії спрямував усі зусилля на розгром ворога. Вирішенню цього завдання сприяла і діяльність вищої школи, що готувала кваліфікованих спеціалістів для Червоної Армії й різних галузей народного господарства. Особливо актуальною підготовка кадрів була в 1943—1945 рр., коли радянський народ у ході війни приступив до відбудови народного господарства. Конкретні заходи щодо цього були накреслені в постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства у районах, визволених від німецької окупації»¹.

Для відбудови і дальшого розвитку народного господарства УРСР була велика потреба у спеціалістах вищої кваліфікації. Висвітлення досвіду партії по відновленню мережі установ вищої школи України викликає значний інтерес істориків. І в ряді колективних праць наводяться розділи, присвячені діяльності вузів у роки війни². Проте багато цікавих сторінок історії вищої школи УРСР в цей час залишаються ще не висвітленими.

Завдання відновлення мережі вузів УРСР ускладнювалося тим, що під час окупації території України німецько-фашистські загарбники знищили 116 учбових корпусів, $\frac{3}{4}$ бібліотечного і лабораторного фондів. Збитки від руйнування тільки вузівських приміщень становили 438 млн. крб. (у цінах 1941 р.)³.

Центральний Комітет КП(б)У, партійні й радянські органи на місцях провели велику роботу по вирішенню питань термінового відновлен-

¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6. 1941—1954, М., 1971, стор. 65—104.

² Вища школа Української РСР за 50 років (1917—1967). У двох частинах, К., 1967; О. К. Зубань. Борьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952), Львів, 1967; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969; М. Р. Круглянский. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны, М., 1970; Київський університет за 50 років Радянської влади, К., 1967; Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова, К., 1967, та ін.

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 936, арк. 1.

ня на Україні діяльності вищих учбових закладів та збільшенню випуску спеціалістів.

У постанові ЦК КП(б)У від 25 березня 1944 р. «Про підготовку до реевакуації вузів УРСР»⁴ зверталася особлива увага партійних організацій на створення умов для відновлення навчального процесу. Загалом ЦК КП(б) України і РНК УРСР у 1944 р. прийняли постанови про відкриття 106 вузів⁵. Цього ж року на бюро Київського, Харківського, Сталінського, Дніпропетровського, Львівського, Одеського та інших обкомів партії багато разів розглядалися питання про роботу вузів⁶.

Успішному вирішенню питань, зв'язаних з відбудовними роботами у галузі вищої школи, сприяла і постанова РНК УРСР від 1 серпня 1944 р. «Про забезпечення підготовки вищів Наркомосвіти УРСР до 1944/45 навчального року», відповідно до якої державні й господарські органи вживали заходів на допомогу вузам⁷.

З ініціативи партійних і комсомольських організацій створювалися комсомольсько-молодіжні бригади для ремонтно-відбудовних робіт. На відбудові вузів і технікумів Харкова працювало близько 500 бригад, вузів Дніпропетровська — 132⁸. Робота провадилася в позанавчальний час, у вихідні дні, під час канікул. За літній період 1944 р. викладачі, студенти і працівники вищих учбових закладів відпрацювали загалом 136 тис. людино-днів⁹.

Радянський уряд подавав вузам України велику фінансову допомогу. Лише в 1945 р. на потреби вищої школи виділено 305 млн. крб.¹⁰

Неоціненну допомогу вищим учбовим закладам в обладнанні кабінетів і лабораторій подавали вузи братніх республік. Наприклад, при допомозі Московського державного університету в Харківському університеті створено лабораторії й кабінети для хімічного та фізико-математичного факультетів. Ленінградський педагогічний інститут ім. Герцена відправив Харківському педагогічному інституту вагон з устаткуванням і літературою¹¹.

Під час відбудови вузів доводилося переборювати великі труднощі. У вищих учбових закладах не вистачало лабораторій, канцелярського приладдя. У технічних вузах, наприклад, діяло лише 30% необхідної кількості лабораторій. Фонди бібліотек становили від 10 до 30% довоєнних, в тому числі наукової літератури було 5—10%¹². Комуністична партія і Радянський уряд вживали необхідних заходів для подолання цих труднощів. І завдяки цьому уже на січень 1945 р. на території республіки змогли розгорнути роботу 147 вищих учбових закладів¹³. 25 тис.

⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів. Т. II (червень 1941—1960 рр.), К., 1961, стор. 26—27.

⁵ Вища школа Української РСР за 50 років (1917—1967). Частина перша, К., 1967, стор. 362.

⁶ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 19, спр. 53, арк. 4; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 729, арк. 40—42.

⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. II (червень 1941—1960 рр.), К., 1961, стор. 54.

⁸ Вища школа Української РСР за 50 років (1917—1967). Частина перша, стор. 364.

⁹ Г. Я. Пономаренко. Восстановление и дальнейшее развитие высших учебных заведений. Труды Донецкого индустриального института. Т. XXX. Серия общественных наук, вып. I, Донецк, 1958, стор. 100.

¹⁰ Седьмая сессия Верховного Совета Украинской ССР. Стенографический отчет. 28—30 июня 1945 г., К., 1946, стор. 16.

¹¹ М. Р. Круглянский. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны, стор. 120.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 111, арк. 109.

¹³ Там же, арк. 9.

спеціалістів готував 41 індустріально-технічний вуз, 6500 — 19 сільськогосподарських. Працювали також 6 економічних інститутів, 61 вищий педагогічний навчальний заклад, у тому числі 6 університетів, 12 медичних інститутів з контингентом студентів більше 16 тис. чол. У 1945/46 навчальному році в 154 вузах України навчалося 137 тис. студентів¹⁴.

За рішенням Центрального Комітету КП(б)У одночасно з відновленням вузів, що діяли до війни, були відкриті нові навчальні заклади: київські автошляховий та інженерів громадського будівництва, харківські — інженерно-будівельний і технологічний інститут будівельних матеріалів та ін. При Київському університеті були створені факультети міжнародних відносин, філософський і економічний, у Київському сільськогосподарському інституті — факультет механізації сільського господарства, Херсонському — виноградарства, Дніпропетровському гірничому інституті — планово-економічний та ін. На кінець 1945/46 навчального року у вузах України працювало 427 факультетів, 30 із них були шойно відкриті¹⁵.

Приділивши велику увагу відновленню вузів у західних областях України, партія й уряд прийняли ряд постанов про відкриття тут вузів і факультетів, куди направлялися на постійну роботу висококваліфіковані професорсько-викладацькі кадри. Тільки в 1945 р. було направлено 398 чол., у тому числі директорами вузів — 16, заступниками директорів — 15, професорами — 69, доцентами — 68, викладачами — 230¹⁶. Велику допомогу цим вузам подавали університети та інститути східних областей, виділяючи лабораторне устаткування, літературу. Так, до березня 1945 р. вузи західних областей УРСР отримали 210 тис. примірників книг¹⁷.

Укомплектування вузів кадрами було одним з важливих завдань. Вищі учбові заклади очолювали талановиті організатори і діяльні вчені-комуністи, багато з них вперше були висунуті на цю роботу. Так, із 43 керівників педагогічних вузів у 1944 р. 35 чол. вперше були рекомендовані на ці посади¹⁸. Ректором Харківського університету став доктор математичних наук, Заслужений діяч науки Української РСР, професор М. П. Барабашов, ректором Київського університету — професор В. Г. Бондарчук. Проте, незважаючи на великі зусилля партійних і радянських органів щодо добору керівних кадрів, до вересня 1945 р. 341 кафедра вузів України очолювалася особами, що не мали наукового ступеня, звання. У вузах республіканського значення було 815 вакантних посад, із них професорів — 180 чол., доцентів — 350, асистентів — 285¹⁹. Це, звичайно, негативно позначалося на навчальному процесі і виховній роботі у вузах.

Одним із шляхів успішного вирішення проблеми забезпечення вузів викладацькими кадрами була підготовка їх через аспірантуру. У 1944/45 навчальному році у вузах і науково-дослідних установах України навчалося 367 чол.²⁰. Враховуючи важливість і актуальність аспірантури, ЦК

¹⁴ Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник. К., 1960, стор. 615.

¹⁵ О. К. Зубань. Борьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952), стор. 152.

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 389, арк. 10.

¹⁷ Там же, спр. 269, арк. 48.

¹⁸ Там же, оп. 32, спр. 82, арк. 21—22.

¹⁹ Там же, оп. 16, спр. 389, арк. 25.

²⁰ Вища школа Української РСР за 50 років (1917—1945). Частина перша, стор. 371.

КП(б)У і РНК УРСР вжили заходів щодо поліпшення її роботи. Вищі учбові заклади України з 1945/46 навчального року збільшили масштаби підготовки наукових кадрів. Відновили підготовку аспірантів Київський, Харківський, Ворошиловградський сільськогосподарські інститути, Київський ветеринарний, Харківський авіаційний інститути²¹.

У 1945/46 навчальному році в аспірантурі вузів і науково-дослідних установах навчалось 1079 чол., із них комуністів — 339, членів ВЛКСМ — 116, учасників Великої Вітчизняної війни — 322²². 55 з тих, хто закінчив аспірантуру, були направлені на роботу в вищі учбові заклади. Для поповнення викладацькими кадрами вузів України запроваджувалася річна асистентура, до якої в 1945/46 навчальному році було зараховано 98 чол.²³.

Гостра потреба відчувалася у педагогічних кадрах. Якщо в 1940/41 навчальному році в школах України працювало 255 тис. учителів, то в 1944 р. їх було тільки 160 тис.²⁴. Для забезпечення шкіл педагогічними кадрами РНК УРСР 11 березня 1944 р. прийняла постанову «Про поновлення в системі Наркомосвіти УРСР заочної педагогічної освіти та про заходи по зміцненню її»²⁵, на основі якої в травні 1944 р. були відкриті заочні відділення при 3 університетах, 10 педагогічних, 7 учительських інститутах і 23 педучилищах²⁶.

Важливого значення у згаданій постанові надавалося організації екзаменаційних сесій учителів-заочників. Це питання неодноразово обговорювалося на партійних зборах у вузах. Так, 15 вересня 1944 р. на засіданні партбюро Київського педагогічного інституту була заслухана інформація «Про підсумки літньої сесії на заочному відділенні»²⁷. 8 червня 1945 р. Київський обком партії прийняв постанову «Про проведення сесії учителів-заочників»²⁸, у якій пропонувалося райкомам і міськкомам партії, виконкомам міських і районних Рад депутатів трудящих забезпечити своєчасну явку на літню сесію учителів-заочників. 17 травня 1945 р. Одеський обком партії прийняв постанову «Про становище заочного навчання і підвищення кваліфікації вчителів Одеської області»²⁹, в якій пропонувалося організувати при райметодкабінетах постійну навчально-консультаційну роботу з учителями-заочниками. При Наркоматі освіти УРСР працював науково-методичний кабінет, який готував і видавав програми, методичні поради, літературу.

У 1945/46 навчальному році заочну педагогічну освіту на Україні здобувало 47,8 тис. чол., або 66% загальної кількості вчителів, які не мали спеціальної освіти. В університетах навчалось 3090 чол., педінститутах — 12 тис., учительських інститутах — 18 тис., педучилищах — 14,7 тис. чол.³⁰. Заочні відділи відновлювалися при Київському, Ворошиловградському, Одеському сільськогосподарських інститутах. У 1945/46 навчальному році план прийому до цих вузів становив 675 чол., в тому числі з спеціальностей агрономів — 225, зоотехніків — 75, агрономів-пло-

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4949, оп. 1, спр. 127, арк. 28.

²² Там же.

²³ Там же, арк. 32.

²⁴ Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник, стор. 603; «Радянська школа», 1945, № 1, стор. 4.

²⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. 2, стор. 19—21.

²⁶ «Радянська школа», 1953, № 11, стор. 18.

²⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 485, оп. 1, спр. 1, арк. 10—11.

²⁸ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 520, арк. 244—245.

²⁹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 14, спр. 51, арк. 162.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 389, арк. 31.

доовочівників — 225, інженерів-механіків сільського господарства — 75, виноградарів — 75 чол.³¹

Велика кількість робітничої молоді навчалася у Всесоюзному заочному індустріальному інституті. Його філіали були відкриті в Дніпропетровську і Дніпродзержинську. В 1945/46 навчальному році заочні відділення працювали при 51 вузі. У 21 вищому учбовому закладі функціонували навчально-консультаційні пункти. На території республіки було 9 заочних відділень союзних інститутів³². 36 тис. чол. здобували вищу освіту без відриву від виробництва³³.

Активним помічником партії в організації прийому до інститутів студентських контингентів виступив комсомол. ЦК ВЛКСМ 10 квітня 1945 р., а ЦК ЛКСМУ 25 травня того ж року прийняли постанову «Про участь комсомольських організацій в укомплектуванні педагогічних учбових закладів», на підставі якої обласні комітети комсомолу прийняли відповідні рішення³⁴. Такі ж постанови ухвалили Київський, Харківський, Ворошиловградський, Запорізький, Кіровоградський, Полтавський, Волинський обкоми комсомолу³⁵. Для залучення молоді у вузи обкоми, райкоми комсомолу організовували в Харкові, Житомирі, Одесі, Києві, Миколаєві, Львові виступи викладачів і випускників вузів в обласних газетах і по радіо.

Всі свої сили вузівські колективи спрямовували на боротьбу за піднесення рівня підготовки спеціалістів. Були переглянуті навчальні плани і програми, відновлено видання великими тиражами підручників, вживалися заходи до поліпшення організації практичних занять студентів.

Таким чином, у складних умовах відбудови народного господарства, переборюючи великі труднощі, партія та уряд багато робили для відродження вузів.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 8, арк. 140.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 246, арк. 2.

³³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 - 1945 рр., т. 3, стор. 282.

³⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1467, арк. 18—19.

³⁵ Там же, арк. 109—110.

ВІДРОДЖЕННЯ ЧОРНОМОРСЬКО-АЗОВСЬКОГО ТОРГОВОГО ФЛОТУ У 1921—1925 рр.

О. Г. ЩЕГЛЕНКО

Для відбудови народного господарства молоді Радянської країни, зруйнованої в роки першої світової та громадянської воєн, велике значення мало налагодження роботи транспорту. На цьому наголошував В. І. Ленін у промові на Всеросійському з'їзді транспортних робітників, який відбувся в березні 1921 р. «Навряд чи є інша частина пролетаріату, — говорив Володимир Ілліч, — яка так ясно входить своєю повсякденною економічною діяльністю у зв'язок з промисловістю і землеробством, ніж залізничники і водники. Ви повинні дати містам продукти, повинні оживити село за допомогою транспорту продуктами промисловості... Від роботи цієї частини пролетаріату безпосередньо більше залежить доля революції, ніж від інших частин його»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 251—252.

Морський транспорт відігравав певну роль як у внутрішніх перевезеннях, так і в зміцненні зовнішньоторговельних зв'язків, розвиток яких був вкрай необхідним для успішної відбудови економіки країни. Але для відродження морського транспорту потрібно було докласти велетенських зусиль. Завдяки трудовому героїзму трудящих це завдання успішно розв'язане в найкоротший строк.

У радянській історіографії процес відродження морського транспорту, зокрема в Чорноморсько-Азовському басейні, висвітлений недостатньо, хоча вивчати це питання розпочали ще в 20-х роках. Автори виданих тоді книжок і брошур використали великий фактичний матеріал, але торкалися переважно техніко-економічних проблем². У дослідженнях з історії радянського морського флоту, що побачили світ останнім часом³, зокрема в спеціальних працях і науково-популярних нарисах з історії Чорноморського пароплавства та окремих його підприємств⁴, лише фрагментарно висвітлено вклад моряків даного регіону у відбудову народного господарства країни. Автор цього повідомлення прагнув повніше розкрити дане питання.

Судноплавство на Чорному та Азовському морях здавна відіграло велику роль в економічному житті країни. Ще до революції через порти цих морів за кордон вивозили хліб, цукор, нафту та руду і ввозили значну частину імпортованих товарів. Однак у роки громадянської війни саме в цьому басейні проходили запеклі бої, внаслідок чого багато суден було потоплено або виведено з ладу, а основну частину торгового флоту інтервенти та білогвардійці вивели за кордон. На початку 1921 р. тоннаж діючих тут суден становив лише 5% рівня 1916 р. Порти лежали в руїнах. Так, тільки до 29 із 62 одеських причалів могли пришвартовуватися пароходи, в Новоросійську, — відповідно, 22 і 42. В Миколаєві було виведено з ладу дві третини причальних ліній⁵.

Відродженню судноплавства на Чорному та Азовському морях Радянський уряд приділяв велику увагу. За його рішенням відбудова ряду портів, зокрема Одеського, Новоросійського і Маріупольського, оголошувалася ударною⁶. У травні—червні 1921 р. в Одесі, Миколаєві, Херсоні нарком шляхів сполучення Ф. Е. Дзержинський перевірив хід відбудовних та ремонтних робіт у портах, провів нараду, на якій було ухвалено важливі рішення щодо відродження морського транспорту в басейні⁷. 21 червня 1921 р. Раднарком РРФСР прийняв постанову «Про організацію робіт по проведенню ремонту портів і по приведенню їх у придатний для експлуатації стан»⁸.

² В. В. Фомін. Пятилетие советского транспорта и его ближайшие перспективы, М., 1923; И. Д. Михайлов. Эволюция русского транспорта. 1923—1925, М., 1925; Советский транспорт. Юбилейный сборник НКПС, М., 1927; Морской флот СССР, М., 1927; Одесский морской торговый порт. 1923—1924 гг., Одесса, 1925; Одесский порт. Значение. Перспективы. Нужды. — Труды Одесской окружной плановой комиссии, Одесса, 1927, та ін.

³ Б. Орлов. Развитие транспорта СССР (1917—1962 гг.), М., 1962; Морской транспорт Советского Союза за 50 лет, М., 1967, та ін.

⁴ Под флагом Родины. Очерки истории Черноморского пароходства, Одесса, 1967; Я. Штернштейн. Морские ворота Украины, Одесса, 1958; Б. Нестеровский. Огни на причалах. Очерк истории Николаевского порта, Одесса, 1972; Имени 50-летия Советской Украины, Одесса, 1973, та ін.

⁵ И. Д. Михайлов. Эволюция русского транспорта, стор. 194; ЦДАЖР СРСР. ф. 374, оп. 10, спр. 699, арк. 8—8 зв.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 2, спр. 200, арк. 5.

⁷ ЦДАЖР УРСР. ф. 183, оп. 1, спр. 1285, арк. 13—16; «Известия» (Одеса). 7 червня 1921 р.; Б. Нестеровский. Огни на причалах, стор. 59; Херсон за 50 років Радянської влади. Одеса, 1966, стор. 21.

⁸ Сборник законов и распоряжений по морскому транспорту за 1921 г., М., 1922, стор. 161—162.

Відбудова морського транспорту була предметом повсякденного піклування місцевих партійних органів. Парторганізація Портового району м. Одеси проводила велику політико-виховну роботу, зміцнювала зв'язки з безпартійними. Завдяки цьому зростав вплив комуністів у профспілці працівників водного транспорту. На керівну роботу партія направила здібних організаторів, таких, як М. А. Кремлянський*, Ф. С. Богуш**, Г. В. Баглай*** та ін.

Відродження транспорту проходило у винятково складних умовах, але вже в перші роки відбудовного періоду в цій справі було досягнуто певних успіхів, чому значною мірою сприяло укладення у грудні 1920 р. між РРФСР і УРСР Союзного робітничо-селянського договору, за яким, зокрема, об'єднано ряд народних комісаріатів, у тому числі Наркомат шляхів сполучення, у віданні якого тоді перебував морський транспорт⁹.

Протягом 1921—1922 рр. в Одеському порту було капітально відремонтовано рейдовий мол і хвилеріз, кілька причалів. У Севастополі розпочато ремонт елінгу, під'їзних шляхів та підсобних приміщень торгового порту. Певних успіхів у відбудові порту досягли й миколаївські водники¹⁰. Завдяки велетенським зусиллям трудящих уже в перші роки відбудовного періоду основні порти Чорноморсько-Азовського басейну змогли приймати океанські судна. В 1921 р. тільки в Одеський порт прибуло 59 іноземних пароплавів, які доставили більше 2,1 млн. пудів вугілля, близько 238 тис. пудів продовольства та інші вантажі¹¹.

У 1922 р. в чорноморські порти надходили хліб, закуплений Радянським урядом за кордоном, продовольство і медикаменти, що їх надсилали для голодуючих зарубіжні робітничі організації, АРА («Американська адміністрація допомоги») тощо. Портовіки докладали всіх зусиль для якнайшвидшої доставки цих вантажів за призначенням. У березні 1922 р. в Одесу прибули голова Всеросійського ЦВК М. І. Калінін, який очолював Центральну комісію допомоги голодуючим, і голова Всеукраїнського ЦВК Г. І. Петровський. Вони побували у порту, де спостерігали процес розвантаження пароплавів, які привезли хліб з-за кордону. В інтерв'ю місцевій газеті М. І. Калінін сказав: «Робота по розвантаженню зерна справила на мене сприятливе враження. Я говорив з деякими робітниками, особливо зі старими, піднімався на судна і власними очима переконався в розмаху цієї роботи»¹². З 1922 р. через чорноморські порти здійснювалися й експортні операції. Так, з Новоросійська в Англію надходили нафтопродукти.

---

* М. А. Кремлянський — робітник-судноремонтник, член партії з 1900 р., учасник трьох революцій, один з керівників Чорноморської спілки моряків — був призначений головою колегії Управління Чорноморсько-Азовського округу шляхів сполучення, а згодом став начальником Одеського порту.

** Ф. С. Богуш — судновий механік, активний учасник більшовицького підпілля в Одесі під час австро-німецької окупації і в період денікінщини. Він замінив М. А. Кремлянського на посаді керівника Чорноморсько-Азовського округу, а в 1922 р. після реорганізації управління морським транспортом, очолив правління Чорноморсько-Азовського пароплавства.

*** Г. В. Баглай — моряк, активний учасник громадянської війни — в післявоєнні роки працював начальником і комісаром Миколаївського порту.

⁹ Сборник узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства (далі — СУ), М., 1921, стор. 13. Аналогічні договори з РРФСР невдовзі уклали Білоруська, Грузинська і Вірменська РСР.

¹⁰ Под флагом Родины, стор. 168—169, 172; История города-героя Севастополя, К., 1958, стор. 151; Б. Нестеровский. Огни на причалах, стор. 59; «Моряк», 8 лютого 1923 р.

¹¹ Одеський обласний державний архів, ф. Р-99, оп. 1, спр. 76, арк. 3—4.

¹² «Известия» (Одеса), 9 березня 1922 р.

Водночас у порти Чорноморсько-Азовського басейну з Маріуполя прибували перші судна з вугіллям, видобутим на шахтах відбудованого Донбасу¹³.

Винятково складним було відродження транспортного флоту, яке почалося з підйому й ремонту затоплених суден. Уже протягом першої половини 1921 р. відремонтовано 6 пароплавів, 4 парусно-моторних судна, 18 катерів, 18 парусників і 6 барж. У другій половині року колектив 1-го Одеського судноремонтного заводу спустив на воду океанський пароплав «Вече» (водотоннажністю 8400 т), затоплений білогвардійцями. На миколаївському заводі «Руссуд» за короткий строк було відбудовано пароплав «Батум»¹⁴. За почином екіпажу пароплава «Карл Маркс» моряки басейну влаштовували комуністичні суботники, під час яких відремонтували 29 суден¹⁵.

Якщо на 1 січня 1921 р. на Чорному та Азовському морях курсувало, крім парусних і парусно-моторних суден, лише два радянських торгових пароплави водотоннажністю 1990 т, то на початку 1922 р. — вже 16, а у вересні того ж року — 41¹⁶. Завдяки цьому в 1922 р. було налагоджено регулярне сполучення між усіма радянськими портами на Чорному морі. Того ж року на суднах Чорноморсько-Азовського транспортного флоту перевезено 305 тис. пасажирів і 15,5 млн. пудів вантажів¹⁷.

Дальшій відбудові морського транспорту сприяло вдосконалення управління флотом. У другій половині 1922 р. згідно із затвердженням Радою Праці та Оборони положенням «Про державний торговельний флот» було організовано чотири державних пароплавання — Балтійське, Північне, Чорноморсько-Азовське та Каспійське і встановлено, що «кожне держпароплавання є в складі загального державного майна самостійною господарською одиницею і проводить свої операції на комерційних основах». Пароплавам було передано судна і судноремонтні підприємства. Порти залишилися на державному бюджеті і ними безпосередньо керувало Центральне управління морського транспорту Наркомату шляхів сполучення. 18 липня 1924 р. Рада Праці та Оборони прийняла рішення про утворення акціонерного товариства «Радторгфлот», якому передали судна, порти, доки, судноремонтні майстерні¹⁸.

У цей час партійні і профспілкові організації Чорноморсько-Азовського басейну спрямовували свою діяльність на дальше піднесення політичної та виробничої активності водників. Зростала кількість комуністів, які працювали в портах і на судноремонтних підприємствах. Так, до початку квітня 1924 р. в Пересипському (нині — Ленінському) районі м. Одеси за ленінським призовом у партію було прийнято 176 водників, а також 135 металістів, з яких значну частину становили судноремонтники. В Миколаєві за цей час у партію вступили 184 водники, в Керчі — 84¹⁹.

У липні 1924 р. Оргбюро ЦК РКП(б) обговорило діяльність партосередків транспортних підприємств Одеської губернії і накреслило шляхи її поліпшення²⁰. Одеський губком КП(б)У також здійснив ряд

¹³ «Моряк», 12 червня, 6, 12, 16 липня 1922 р.

¹⁴ «Станок» (Одеса), 10 листопада 1921 р.; «Известия» (Одеса), 20 грудня 1921 р.; Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації, Одеса, 1969, стор. 123.

¹⁵ «Моряк», 10 квітня 1920 р.

¹⁶ «Моряк», 8 лютого 1925 р.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 9, спр. 302, арк. 88; Обзор состояния и работы транспорта в 1921 г. Материалы к докладу IX съезду Советов, М., 1921, стор. 162.

¹⁸ СУ, 1922, № 41, стор. 483; ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 9, спр. 107, арк. 8—9 зв.

¹⁹ Из истории Одесской партийной организации, Одесса, 1964, стор. 265—266; «Моряк», 28, 30 березня 1924 р.; Под флагом Родины, стор. 174.

²⁰ ПА ЦП при ЦК Компарті України, ф. 29, оп. 1, спр. 2861, арк. 6.

заходів у цьому напрямку. На суднах стало постійно працювати більше комуністів, зокрема відповідальних партійних працівників²¹. Все це сприяло дальшому зростанню і зміцненню парторганізацій морського транспорту. Наприклад, у 1925 р. в Одеському порту налічувалося 177 комуністів, тобто більше п'ятої частини загальної кількості працівників. Досить значним був партійний прошарок і в інших портах та судноремонтних майстернях, на екіпажах багатьох суден²². Посилилася масово-політична та організаторська робота партосередків.

У ці роки зросла роль профспілкових організацій, які ставали дедалі міцнішим і надійнішим приводним пасом від партії до мас. Знаменням часу стало виникнення виробничих нарад — однієї з найважливіших форм розвитку виробничої активності та ініціативи трудящих, їх участі в керівництві народним господарством. У 1924 р. такі наради були організовані в портах, на суднах і судноремонтних підприємствах Чорноморсько-Азовського басейну. Їх члени уважно вивчали і обговорювали широке коло питань відбудови та експлуатації морського транспорту. Так, у Миколаївському порту активна діяльність виробничої наради в 1924—1925 рр. великою мірою сприяла механізації вантажно-розвантажувальних робіт. Виробнича нарада моряків пароплава «Пестель» подала управлінню пароплавства ряд пропозицій щодо раціонального використання флоту, створення зручніших умов для пасажирів тощо²³.

Наприкінці відбудовного періоду було багато зроблено для збільшення пропускної спроможності портів Чорного й Азовського морів. У 1923—1925 рр. в Миколаївському порту одну набережну закордонної гавані відбудували, а другу — розширили, відремонтували каботажний мол. В Одесі за цей час завершили відновлення причальної лінії, відбудували елеватор. У Новоросійську капітально відремонтували дві пристані, побудували новий пірс, пустили в експлуатацію елеватор. Значні роботи було здійснено і в інших портах²⁴.

Велике значення мала механізація портів. Рада Праці та Оборони СРСР ухвалила асигнувати на придбання перевантажувачів для чорноморських і азовських портів 1450 тис. крб.²⁵ Вже восени 1924 р. в Одеському порту вперше почали вантажити хліб на судна з допомогою зерноперевантажувачів закордонних зразків. Наступного року в майстернях ім. Чижикова було виготовлено два таких конвейери. Згодом з'явилися 10 порталних кранів, було споруджено потужну кукурудзосушарку, оснащену устаткуванням для механізованого вантаження, стали до ладу два механізовані амбари²⁶.

Робітники та інженерно-технічні працівники майстерень Миколаївського порту виготовили чотири перших радянських зерноперевантажувачі, кращі за англійські. Для механізації вантаження руди, що йшла на експорт через Миколаївський порт, необхідно було відбудувати зруйнований під час війни електромеханічний рудоперевантажувач, який не працював через несправність конвейерної стрічки. Її виготовив

²¹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 149, арк. 19; спр. 68, арк. 76.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 935, арк. 38; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 293, арк. 2; спр. 149, арк. 1.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2758, оп. 1, спр. 29, арк. 202; «Моряк», 30 листопада 1924 р.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 9, спр. 167, арк. 4—4 зв.; ф. 374, оп. 10, спр. 669, арк. 8 зв.; «Моряк», 8 лютого, 11 липня, 9 листопада 1923 р., 22 листопада 1925 р., 11—17 серпня 1924 р.; Б. Нестеровський. Огни на причалах, стор. 62—63.

²⁵ «Моряк», 18 квітня 1924 р.

²⁶ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 632, арк. 3—4; «Моряк», 29 жовтня 1924 р., 30 серпня, 27 листопада, 18, 25 грудня 1925 р.

колектив лєнінградського заводу «Красный треугольник»²⁷. Це був один із численних прикладів взаємодопомоги братніх народів нашої країни, яка особливо посилилася після утворення Союзу РСР.

Загалом у портах Чорного та Азовського морів у 1925 р. було механізовано перевантажувальні операції на 18 причалах, внаслідок чого їх пропускна спроможність за рік зросла на 78 млн. пудів. Про збільшення вантажообігу портів басейну у 1922/23 — 1924/25 рр. свідчать дані табл. 1.

Таблиця 1
Вантажообіг портів Чорного та Азовського морів
(у тоннах)²⁸

	1922/23 р.	1923/24 р.	1924/25 р.
Експорт	1 175 167	3 464 479	3 325 311
Імпорт	114 104	74 797	518 612
Малий каботаж	412 350	491 706	624 614
Всього:	1 701 621	4 030 982	4 468 537

У цей час в експорті чільне місце належало зерну, яке вивозилося в основному через чорноморсько-азовські порти. Імпортували переважно вантажі, необхідні для відбудови промисловості та сільського господарства. В малому каботажі перевозилися зерно, борошно, вугілля, нафтопродукти, цемент та інші важливі народногосподарські вантажі.

До кінця 1923 р. стало до ладу близько 70% усіх суден Чорноморсько-Азовського пароплавства²⁹. Крім того, на батьківщину було повернуто кілька транспортних суден, які свого часу вивезені іноземними інтервентами і білогвардійцями за кордон. У 1923—1924 рр. Балтійське державне пароплавство передало Чорноморсько-Азовському 11 суден загальною водотоннажністю більше 24,5 тис. т, зокрема великі пароплави «Трансбалт» (15 200 т) і «Ліхта» (3600 т)³⁰.

Рік у рік зростав обсяг перевезень торгового флоту Чорноморсько-Азовського басейну (табл. 2).

Таблиця 2
Обсяг перевезень Чорноморського-Азовського торгового флоту³¹

Перевезено	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.
Пасажирів (чол.)	305 105	742 658	719 296	910 262
Вантажів (т)	254 672	488 361	558 117	834 159

Переважна більшість цих перевезень припадає на малий каботаж, тобто на внутрішній вантажообіг між портами Чорноморсько-Азовського басейну. Поступово налагоджувалось і великокаботажне плавання — між

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 374, оп. 10, спр. 699, арк. 9; Шляхами дружби і братерства, Одеса, 1972, стор. 96; «Моряк», 9 жовтня 1925 р.

²⁸ Таблиця складена на основі даних, наведених у доповіді Наркомшляхів Раднаркомів СРСР (ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 9, спр. 107, арк. 2—2 зв.).

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 5, спр. 81, арк. 3—4.

³⁰ Там же, арк. 5.

³¹ Таблиця складена за даними, наведеними в доповіді утвореної союзним урядом у 1924 р. повноважної комісії по обслідуванню морського судноплавства (ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 9, спр. 362, арк. 88) і доповіді Наркомшляхів Раднаркомів СРСР від 11 березня 1926 р. (там же, спр. 107, арк. 13).

радянськими портами різних басейнів: 1924 р. почали курсувати між Одесою і Владивостоком океанські лайнери «Трансбалт» і «Декабрист»; відновилося морське сполучення між чорноморськими портами і Ленінградом, Одесою і деякими іноземними портами — Константинополем (нині — Стамбул), Піреем та Салоніками.

Незважаючи на певні успіхи у відродженні торгового флоту, досягнуті внаслідок титанічних зусиль судноремонтників і моряків, у цілому його стан залишався незадовільним. Більшість застарілих суден необхідно було замінити. Задовольняючи в основному потреби країни у внутрішніх перевезеннях, у зовнішньоторговельних флот відігравав незначну роль (5—8%). Необхідність фрахтувати іноземні пароплави негативно впливала на розвиток радянської зовнішньої торгівлі. Щоб забезпечити її незалежність від іноземних судновласників, Радянському Союзу необхідно було, по суті, споруджувати новий торговий флот. Цього вимагав і дедалі зростаючий внутрішній вантажообіг.

У 1925 р. Рада Праці та Оборони СРСР затвердила п'ятирічний план будівництва суден, за яким було намічено спорудити 201 транспортний пароплав, зокрема 95 для Чорноморсько-Азовського басейну³². Того ж року в Ленінграді, на Балтійському заводі, було закладено чотири лісовози, і вже 25 жовтня два з них спущено на воду. Присутній на торжестві перший нарком зовнішньої торгівлі СРСР Л. Б. Красін сказав: «Це будівництво — передвісник цілковитого визволення нашої зовнішньої торгівлі від експлуатації її іноземним судновласницьким капіталом». 7 листопада, в день 8-ї річниці Великого Жовтня, на миколаївському заводі «Наваль» (нині — Чорноморський суднобудівний) в урочистій обстановці відбулася закладка нафтоналивного судна водотоннажністю близько 12 тис. т. А 14 листопада робітники Севастопольського морського заводу на честь 5-ї річниці визволення Криму від білогвардійців заклали новий лісовоз³³. Так уже в ході відбудови морського транспорту розпочалось його оновлення відповідно до потреб соціалістичного будівництва.

Великий шлях пройшов відтоді радянський морський транспорт. Наприклад, протягом першого року дев'ятої п'ятирічки флот Чорноморсько-Азовського басейну, який складається в основному з турбоходів і теплоходів, оснащених сучасною технікою, перевіз 64 млн. т вантажів і 25 млн. пасажирів, — відповідно, у 76 і 27 разів більше, ніж у 1925 р.³⁴ Нині він не тільки задовольняє потреби країни, але й приносить їй значні доходи в іноземній валюті. Чимало іноземних фірм фрахтують судна Чорноморського і Новоросійського пароплавлств. Флот постійно поповнюється великими сучасними суднами. Про це свідчить хоча б такий факт. Вантажопідйомність танкера «Крим», який наприкінці цього року ввійде до складу Новоросійського пароплавлства, перевищує водотоннажність усіх 270 пароплавів радянського торгового флоту у 1922 р.³⁵

Невпізнанно змінилися порти Чорноморсько-Азовського басейну. Їх річний вантажообіг досяг 140 млн. т³⁶, тобто зріс порівняно з 1924/25 р. у 31 раз. Споруджуються й нові порти. Поблизу Одеського виріс Іллічівський, а нині, згідно з Директивами ХХІV з'їзду КПРС, будуватиметься ще й Григор'ївський, який прийматиме судна вантажопідйомністю 100—150 тис. т.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 5455, оп. 9, спр. 107, арк. 9.

³³ «Моряк», 28 жовтня, 11 листопада, 20 листопада 1925 р.

³⁴ Тут наводяться сумарні дані по всіх чотирьох морських пароплавлствах, що діють нині в цьому басейні: Чорноморському, Азовському, Новоросійському і Грузинському. — Ю. В. Клемент'єв. Морське пароходство СРСР, М., 1973, стор. 8.

³⁵ «Правда», 18 липня 1974 р.

³⁶ Ю. В. Клемент'єв. Морське пароходство СРСР, стор. 7.

Цього року минуло півсторіччя з часу утворення радянського морського транспорту як єдиної галузі. У привітанні Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів СРСР працівникам морського транспорту з нагоди ювілею сказано: «Радянський морський транспорт в результаті постійного піклування Комуністичної партії і Радянського уряду, самовідданої праці нашого народу перетворився у високорозвинуту галузь народного господарства, оснащену сучасними суднами та іншою першокласною технікою. За всю історію нашої держави моряки торгового флоту завжди були на передових рубежах соціалістичного будівництва»³⁷. За досягнуті успіхи морський транспорт СРСР (Морфлот) нагороджено орденом Леніна.

У світлі цих успіхів особливо величними постають перед нами героїчні зусилля радянських людей, які в далеку пору розрухи і нестатків під керівництвом Комуністичної партії відроджували морський транспорт і закладали початок його прекрасного сьогодення.

³⁷ «Радянська Україна», 18 липня 1974 р.

БОРІТЬБА КЛАСІВ І ПАРТІЙ НАВКОЛО ПИТАНЬ НАРОДНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Н. М. ЛЕЩЕНКО

Революція 1905—1907 рр. сколихнула всі верстви населення Росії. Виникли нові політичні партії, ліги, спілки, які поряд з політичними й економічними питаннями ставили на порядок денний проблеми народної освіти. У роки революції на Україні діяли організації загальноросійських партій — РСДРП, конституційно-демократичної (кадетів), «октябристів» та інших й місцеві українські партії, що захищали інтереси, переважно, національної буржуазії, — Українська радикально-демократична партія (УРДП), Революційна українська партія (РУП) та ін.

Першою організацією ліберальної інтелігенції на Україні була «Спілка визволення», яка об'єдналася з спілкою земців-конституціоналістів, внаслідок чого було утворено конституційно-демократичну партію, або партію народної свободи (кадети). У їхній програмі ставилася вимога введення загальної, безплатної й обов'язкової освіти¹, туманно говорилося про використання «по можливості» рідної мови², але жодного слова не було про головне — ліквідацію приватної власності, відокремлення школи від церкви, заборону дитячої праці. По суті, кадети відстоювали економічні та політичні привілеї великої буржуазії, тобто виборювали для себе «свободу» нової, більш витонченої експлуатації народних мас. Гостро критикуючи програму кадетів, В. І. Ленін указував, що «...їхня програма — просте *заправління*, яке наперед зважає на неминучу «знижку з ціни», залежно від «твердості» тієї чи другої воюючої сторони. *Конституційно-«демократична» (читай: конституційно-монархічна) буржуазія сторується з царизмом на більш дешевій ціні, ніж її теперішня програма*, — це не підлягає сумніву, і свідомий пролетаріат не повинен робити собі щодо цього ніяких ілюзій»³.

¹ В. Іванович. Русские партии, союзы и лиги, СПб., 1906, стор. 18.

² Там же, стор. 15.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 446.

УРДП являла собою буржуазно-інтелігентську групу і виражала інтереси зростаючої міської і сільської буржуазії. За своїм політичним напрямом вона близько стояла до російської партії кадетів, відрізняючись від неї лише тим, що виступала проти великодержавно-шовіністичної політики російського царизму.

У програми «октябристів» йшлося про те, щоб «потреби народної освіти висувалися в законодавчій діяльності Думи на перший план і щоб на задоволення цих потреб асигнувалися найширші кошти»⁴. Проте «октябристи», прикриваючись гучними фразами про загальну народну освіту, насправді не поспішали втілювати їх у життя. Відомо, що в усіх Думах «октябристи» при підтримці чорносотенців і кадетів виступали проти практичних заходів по введенню загальної освіти. Кадети і «октябристи» не висували і вимоги відокремлення школи від церкви, а фактично підтримували політику самодержавства в галузі освіти, суть якої В. І. Ленін охарактеризував, як намагання царизму назавжди залишити народ у темряві і неучтві. Безумовно, ліберальна буржуазія погоджувалася на деякі реформи в галузі освіти, і то лише тому, що смертельно боялася народної революції.

Єдиною партією, яка відстоювала інтереси трудящих, була партія більшовиків. Боротьба трудящих мас України проти експлуататорів, за демократизацію школи, за право розвивати свою національну культуру особливо розгорнулася в період буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. Більшовицька преса в той час активно пропагувала марксистське вчення про класовий характер виховання дітей, про необхідність поєднання навчання з продуктивною працею. Прийнята у 1903 р. на II з'їзді РСДРП Програма партії вимагала безплатного навчання всіх дітей до 16 років, надання населенню права здобувати освіту рідною мовою тощо. Ці вимоги партії більшовиків стали провідними в боротьбі робітничого класу, селянства і передової інтелігенції за демократизацію школи в період революції 1905—1907 рр.

На ім'я попечителів учбових округів надходили клопотання з місць про дозвіл викладати в народних школах українською мовою. Цей рух особливо поширився у 1906 р. Так, Полтавська міська управа порушила клопотання про дозвіл викладати українською мовою в початковому училищі ім. І. П. Котляревського. Попечитель Київського учбового округу дав негативну відповідь, посилаючись на те, що це заважатиме «успішному викладанню загальнодержавної російської мови і є безперечно шкідливим для здібних учнів і учениць цієї школи»⁵.

Кожний з'їзд з питань народної освіти, що проходив в дореволюційний період в Росії і на Україні, обов'язково порушував питання про право навчати дітей у школі рідною мовою. Так, I Всеросійський з'їзд з питань народної освіти, що відбувався у Петербурзі з 23 грудня 1913 р. по 2 січня 1914 р., поряд з іншими обговорював питання про українські школи. На з'їзді від Київського учбового округу були присутні 135 представників⁶. Працювала спеціальна секція, на засіданнях якої було заслухано ряд доповідей і прийнято резолюції з питань викладання рідною мовою у місцевостях з неросійським населенням. Обговоривши доповіді про українські школи, секція прийняла резолюцію, в якій говорилося, що в загальноосвітніх і професійних школах, розташованих в місцевостях з українським населенням, викладання всіх предметів слід вести рідною мовою; викладання російської мови, як обов'язкового предмета, починаючи з третього року навчання, необхідно поставити на на-

⁴ В. Іванович. Назв. праця, стор. 33.

⁵ ЦДА СРСР у Ленінграді, ф. 733, оп. 173, спр. 37, арк. 7.

⁶ Там же, оп. 201, спр. 469, арк. 11 зв.

лежний рівень; вивчати українську мову, історію і географію краю. Далі в резолюції вказувалося на те, що навчання на другому ступені початкової школи, а також позашкільне навчання, у тому числі і дошкільне виховання, треба вести українською мовою; в бібліотеках у місцевостях з українським населенням повинні бути книги рідною мовою; в учительських школах, педагогічному класі жіночих гімназій, а також на тимчасових і постійних вчительських курсах вивчати українську мову, літературу і географію краю; у вищих навчальних закладах, які знаходяться у місцевостях з українським населенням, слід організувати кафедри українознавства з метою підготовки викладачів для педагогічних навчальних закладів і курсів⁷.

Більшість резолюцій, запропонованих секцією, з'їзд схвалив. Та прийняті резолюції залишилися на папері. Після з'їзду царські власті почали переслідувати вчителів, які брали участь у роботі секції. Багатьох з них звільнили з роботи через неблагонадійність, частина потрапила до «чорних» списків.

Невтомно боролася за демократизацію школи партія більшовиків, яка розглядала питання народної освіти як складову частину загальної боротьби пролетаріату за повалення самодержавства і визволення народів Росії від гніту поміщиків і капіталістів. У програмі більшовицької партії вказувалося, що населення будь-якої національності має право здобувати освіту рідною мовою у створених за рахунок держави і органів самоврядування школах. Кожний громадянин може висловлюватися рідною мовою на зборах, в усіх державних і громадських установах. Освіта має стати загальною, безплатною і обов'язковою для молоді обох статей до 16 років. Школа відокремлюється від церкви, а церква від держави⁸. Програма партії більшовиків у галузі освіти широко популяризувалася серед робітників і селян, роз'яснювалася у пресі, в прокламаціях, листівках. У листівці, виданій Кременчуцьким Комітетом РСДРП у 1905 р., говорилося: «Уряд з усіх сил намагається тримати нас у темряві і нецтві, щоб ми були безсуперечними рабами і слухняно гнули свої спини для їх збагачення, він боїться, щоб ми не прозріли і не вимагали від нього звіту у справах керівництва державою... Подивіться, товариші, самі: вчитися у вищих навчальних закладах, де вчать діти багатіїв, ми не можемо та й не тільки там, а й в початкових школах у нас не завжди є час, тому що з дитинства ми змушені йти на фабрики і в душних майстернях, шкідливих для здоров'я, збільшувати багатства хазяїв...»⁹. У 1906 р. на сільських сходах у Катеринославській губернії селяни поставили вимогу: «Необхідна загальна обов'язкова освіта для дітей шкільного віку; для бажаючих учитися повинен бути вільний доступ в усі навчальні заклади — середня і вища освіта повинні бути за рахунок держави. Навчання повинно бути на рідній мові з обов'язковим вивченням російської мови»¹⁰. У резолюції сільського сходу жителів с. Олександрівки Єлисаветградського повіту Херсонської губернії говорилося, що селяни виступають за відокремлення церкви від держави і школи від церкви, забезпечення можливостей здобувати безплатну і обов'язкову професійну освіту всім хлопчикам і дівчаткам до 16 років, забезпечення дітей бідняків харчу-

⁷ В. К. Чарнолуський. Съезды по народному образованию. Пг., 1915. стор. 31.

⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954, стор. 39—40.

⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 1, спр. 49, арк. 41 зв.

¹⁰ Матеріали по історії Катеринославських соціал-демократических організацій большевиків и революционных событий 1904, 1905, 1906 гг., Екатеринослав, 1924. стор. 406.

ванням, одягом і навчальними посібниками за рахунок держави, заборону використовувати працю дітей до 16 років, право населення здобувати освіту рідною мовою¹¹. Все це свідчило про те, що під впливом агітаційно-пропагандистської діяльності більшовиків пробуджувалася свідомість робітників і селян, зростали їх виступи проти утисків царизму.

У цьому русі брала участь студентська та учнівська молодь. У жовтні 1905 р. було випущено листівку «До учнів м. Житомира», в якій, зокрема, говорилося: «Немає місця вільній школі в підневільній, поневоленій країні. Самодержавство, як будь-яка тиранія, тримається на нещасті народних мас. Воно намагається тримати у своїх руках і навчальні заклади. Йому не потрібні вільні й освічені громадяни. Йому потрібні лише мовчазні покірні раби. Гніт у школі, який ми відчуваємо на кожному кроці, є лише відображенням загального солдатського режиму, що скочує сили народу. Самодержавство намагається викроїти всіх учнів на один зразок, воно набиває їм голови непотрібним баластом, щоб не дати їм часу і можливості глянути на себе і пояснити собі те, що відбувається навколо, пояснити собі причини жахливої економічної нерівності в сучасному суспільстві, замислитися над стражданням трудового люду»¹². Далі в листівці висувалися вимоги демократизації освіти: запровадження безплатного загального навчання, викладання в школах рідною мовою, створення світської школи¹³.

У період реакції, в роки революційного піднесення і, особливо, напередодні другої буржуазно-демократичної революції в Росії народні маси України посилили боротьбу за розвиток освіти, за її демократизацію, за право навчати дітей у школах рідною мовою. Це знайшло відображення в листах більшовикам — депутатам Державної думи. У них робітники і селяни розповідали про своє тяжке життя, про утиски з боку царизму, поміщиків і капіталістів, про неможливість підвищувати культурно-освітній рівень і висловлювали ставлення до школи і національного питання. У листі депутату IV Державної думи більшовику Г. І. Петровському говорилося: «Ми, робітники-українці Катеринославського району, уповноважуємо товариша Петровського відстоювати порядок із загальними інтересами робочого пролетаріату Катеринославської губернії також і наші національні потреби. Ми дорожимо нашою рідною мовою як могутнім засобом культурного розвитку, без якого неможливий розвиток класової, політичної самосвідомості. Тому ми уповноважуємо товариша Петровського добиватися для нас, українців, насамперед школи з викладанням рідною мовою, допущення української мови в суд і в усі адміністративні установи на території з українським населенням, а також вільної діяльності українських культурно-освітніх установ»¹⁴.

Більшовицька фракція IV Державної думи неодноразово порушувала на її засіданнях питання демократизації школи, можливості одержання освіти широкими масами трудящих. 20 травня 1913 р. в Думі виступив депутат-більшовик Г. І. Петровський. Захищаючи національні права українського народу, він з властивою йому пристрасстю і переконливістю нещадно викрив реакційну політику царизму щодо освіти, зазначаючи, що він «є представник пролетаріату однієї з цьованих і гноблених народностей» і що досить оголосити читання лекцій укра-

¹¹ Збірник матеріалів і спогадів з історії революційного руху на Єлисаветградщині, вип. 1, Єлисаветград, 1925, стор. 186.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 1, спр. 49, арк. 31.

¹³ Там же, арк. 31 зв.

¹⁴ «Правда», № 75, 30 березня (12 квітня) 1913 р.

їнською мовою, «і хоч у цій лекції не буде нічого політичного і злочинного, нічого незаконного, ця лекція буде заборонена. Чому? Тому, що вона буде українською мовою»¹⁵. По-справжньому вирішити питання політичного і соціально-економічного визволення народів Росії, духовно її розкріпачити могла тільки соціальна революція.

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. повалила династію Романових. Проте владу захопила буржуазія. Тимчасовий уряд не вирішив жодного з поставлених революцією питань. Ще до Лютневої революції міністерство освіти утворило ряд комісій, які мали підготувати реформу вищої, середньої і початкової шкіл. Та фактично ці комісії нічого не зробили. Як і раніше, школа перебувала під безпосереднім впливом церкви, а «закон божий» залишався обов'язковим предметом.

У березні 1917 р. у Києві буржуазні і дрібнобуржуазні націоналістичні партії утворили буржуазно-націоналістичну Центральну раду, яка підтримувала Тимчасовий уряд. Основна мета буржуазії полягала у тому, щоб, граючи на національних почуттях українського народу, проголошуючи лозунг про національне визволення України, міцно тримати маси в своїх руках, відірвати їх від російського пролетаріату і революційного руху. Українські буржуазні націоналісти докладали всіх зусиль, щоб захопити школу, вищі навчальні заклади, освітні установи і використати їх як знаряддя у боротьбі проти Радянської влади.

Створений у червні 1917 р. Генеральний секретаріат, до складу якого входив відділ у справах освіти, нібито розгорнув енергійну діяльність. На місцях призначалися комісари у справах освіти, права яких поширювалися на всі школи та позашкільні освітні заклади повіту. Але, по суті, все керівництво справою освіти на місцях залишалося в руках урядовців. Земства і учбові округи продовжували працювати, як і за часів царизму, хоча попечителі округів були замінені іншими особами — ставлениками націоналістичної буржуазії. Вся діяльність відділу освіти полягала, в основному, в насильницькій українізації всієї шкільної мережі, у забороні російської мови, запровадженні в селах націоналістичних «просвіт» і розширенні мережі середніх шкіл. Навчальні плани, програми, зміст навчально-виховної роботи в усіх типах шкіл майже не змінилися, «закон божий», як і при царизмі, залишався обов'язковим предметом. Отже, постанови і розпорядження Генерального секретаріату суттєвих змін у систему освіти не внесли. Разом з тим буржуазні націоналістичні партії з метою згуртування навколо себе дрібнобуржуазних елементів та інтелігенції провели ряд з'їздів і зборів, які, як правило, проходили під буржуазно-націоналістичними лозунгами.

У серпні 1917 р. на Україні відбувся Всеукраїнський учительський з'їзд, який намагався виробити план створення єдиної школи, сформулювати нову систему освіти. У прийнятих з'їздом рішеннях накреслювалися заходи щодо будівництва нової школи, зокрема зазначалося, що всі громадяни мають право безплатно підвищувати свій освітній рівень і навчання повинне бути обов'язковим і світським, але за бажанням батьків воно може бути й релігійним. Передбачався перехід на 7-річну школу, проте через економічні і соціальні труднощі було вирішено тимчасово обмежитися 4-річною школою. Планувалося розпочати навчання з 1 вересня 1917 р. в нижчій початковій школі тільки українською мовою¹⁶. Ці рішення залишилися пустою формальністю. Взагалі за період існування Тимчасового уряду і буржуазно-націоналістичної Центральної

¹⁵ Г. И. Петровский. Речь и статьи периода IV Государственной Думы 1912—1914 гг., ч. I, Харьков, 1930, стор. 49.

¹⁶ «Вільна українська школа», 1917, № 1, стор. 32—33.

ради було прийнято багато рішень з питань освіти на Україні, але істотних змін у систему освіти вони не внесли. Вся діяльність Тимчасового уряду і Центральної ради зводилася, по суті, до того, щоб незначними поступками відвернути увагу робітників і селян від дальшого розгортання революції. Газета «Правда», характеризуючи діяльність Тимчасового уряду в галузі освіти, зазначала, що «Лютнева революція і діяльність недоброї пам'яті Мануйлова не дали школі нічого. Як і раніше, залишалася китайська стіна між школою і життям, як і раніше, в школі царювали директори, обранці Кассо... Щодо вчителів, усунених із школи за свої політичні переконання при Миколі II, Мануйлов дав розпорядження, що вони «можуть бути прийняті на вільні вакансії». Ця вказівка залишилася на папері, міністерство і учбові округи стали «центром зосередження контрреволюційних сил»¹⁷.

Процес українізації шкіл проходив дуже повільно. Для розширення і зміцнення шкіл кадрами, які б добре володіли українською мовою, потрібні були значні кошти. Тимчасовий уряд і Центральна рада відпускали їх занадто мало. Засновані при Київському університеті українські кафедри — української мови, літератури та української історії буржуазні націоналісти використали для пропаганди своїх теорій. Відкриття у серпні 1917 р. двох українських державних гімназій аж ніяк не вирішувало проблеми освіти на Україні.

Серед робітників і селян ширився рух за опанування знаннями. В селах і містах України виникали культурно-освітні організації — «просвіти», які ставали осередками позашкільної освіти дорослого населення. Українські буржуазно-націоналістичні партії намагалися взяти «просвіти» під свою опіку, використати їх діяльність для пропаганди буржуазно-націоналістичних теорій та ідей. У вересні 1917 р. відділ освіти Центральної ради провів у Києві з'їзд представників «просвіт», в роботі якого взяло участь більше 400 культосвітніх працівників. З'їзд прийняв ряд рішень з питань народної освіти. Так, у матеріалах з'їзду зазначалося, що «навчання повинно бути обов'язковим як для хлопців, так і для дівчат, починаючи з восьми років, та безплатним як у початковій, так і в середній та вищій школі»¹⁸. Але ці, на перший погляд, демократичні резолюції так і залишилися нездійсненими.

У період з лютого по грудень 1917 р., до встановлення Радянської влади на Україні, більшовицькі організації під керівництвом ЦК РСДРП(б) і В. І. Леніна невтомно боролися за переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну, відстоювали революційні вимоги з питань національної політики, розвитку культури, викривали зрадницьку, антинародну політику Тимчасового уряду і Центральної ради. У травні 1917 р. В. І. Ленін у «Матеріалах по перегляду партійної програми» запропонував внести зміни в програму партії, і зокрема, з питань розвитку системи народної освіти. Вперше пропонувався ввести в Росії «безплатну й обов'язкову загальну і політехнічну (яка знайомить у теорії і на практиці з усіма головними галузями виробництва) освіту для всіх дітей обох статей до 16 років; тісний зв'язок навчання з дитячою суспільно-продуктивною працею»¹⁹. У проєкті нової Програми партії говорилося і про «передачу справи народної освіти в руки демократичних органів місцевого самоврядування», «виборність учителів безпосередньо самим населенням і право населення відкликати небажаних учителів»²⁰.

¹⁷ «Правда», 10 березня (25 лютого) 1918 р.

¹⁸ «Вільна українська школа», 1917, № 1, стор. 44.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 427.

²⁰ Там же.

У пропаганді більшовицької програми з питань освітньої політики велику роль у той час відіграли газети, які виходили на Україні. Харківський «Пролетарий», київський «Голос социал-демократа», катеринославська «Звезда» друкували статті В. І. Леніна, відомих діячів більшовицької партії з питань освіти, систематично вміщували матеріали про боротьбу робітників і селян України за нову, демократичну школу, за ленінські принципи розвитку системи народної освіти.

Місцеві партійні організації багато уваги приділяли перебудові системи народної освіти, зокрема питанню про єдність шкіл. Докорінна перебудова системи освіти стала можливою лише після завоювання робітниками і селянами політичної влади, встановлення диктатури пролетаріату.

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка здійснила докорінний переворот в усіх галузях суспільства: економіці, класовій структурі, національних відносинах, політичному і культурному житті народів, відкрила широку дорогу для небаченого розвитку народної освіти.

Запитки

Суспільно-політичне життя трудящих

Л. Д. Аршинова

З ІСТОРІЇ
ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ
ЗВ'ЯЗКІВ
КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

В умовах соціалізму завдяки свідомому, науковому управлінню економікою, всіма сферами діяльності суспільства процеси інтернаціоналізації суспільного життя дістають широкий простір для свого розвитку. «...Все господарське, політичне

і духовне життя людства чимраз більше інтернаціоналізується вже при капіталізмі,— писав В. І. Ленін у 1913 р.— Соціалізм цілком інтернаціоналізує його»¹.

Соціалістична інтернаціоналізація виявляється в розширенні всіх форм зв'язку і спілкування між народами, інтенсивних процесах обміну кадрами, матеріальними і духовними цінностями, зближенні націй, становленні та зміцненні загальних рис і традицій поряд із прогресивним розвитком національних рис і традицій кожного народу. Яскравим проявом і конкретним результатом інтернаціоналізації суспільного життя нашої країни є утворення нової історичної спільності — радянського народу, який об'єднує в єдине, нерозривне ціле всі класи, соціальні групи, нації і народності Радянського Союзу.

Нагородження союзних і автономних республік, автономних областей і національних округів орденом Дружби народів — висока оцінка їх внеску у зміцнення Радянської соціалістичної держави, братерського співробітництва між народами, визнання їх заслуг у розвитку економіки, науки і культури всієї країни.

Красномовним результатом дружби народів Країни Рад є корінні зміни, що відбулися за роки Радянської влади в західних областях Української РСР. Про це, зокрема, свідчать темпи зростання валової продукції промисловості за період 1940—1971 рр. Так, у Волинській області вони становлять 1727%, у Львівській 3537, у Ровенській — 2317, у Тернопільській — 1614, у Чернівецькій 1231%. Урожай зернових культур в 1971 р., порівняно з 1940 р., у Волинській області зріс з 10,6 ц з гектара до 20,7 ц, в Закарпатській, відповідно, — з 9 до 30,6, у Львівській — з 10,9 до 25,1, у Ровенській — з 12 до 26,7².

За цими цифрами — самовіддана праця трудящих названих областей як показник зростання їх соціалістичної свідомості, велика масово-політична і виховна робота партійних і радянських організацій.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 303.

² Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник, К., 1972, стор. 75, 177.

Одразу ж після визволення західноукраїнських земель від фашистських загарбників Комуністична партія поставила питання про зміцнення місцевих сільських, районних, міських і обласних парторганізацій. Вже на квітень 1945 р. сюди було направлено 49 тис. партійних, радянських, комсомольських та інших працівників із східних областей України, братніх союзних республік, і насамперед з РРФСР. На початок 1951 р. тільки спеціалістів сільського господарства прибуло близько 20 тис.³

В. І. Ленін на X з'їзді РКП(б) звертав увагу на те, що «...справа переробки дрібного землероба, переробки всієї його психології і навиків є справа, що потребує покоління», і «...тільки матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі, електрифікація... ось що в корені і з величезною швидкістю переробило б дрібного землероба»⁴. Втілюючи в життя цю ленінську настанову, при наявному великому досвіді перебудови сільського господарства, Комуністична партія і Радянський уряд мали змогу зосередити зусилля на створенні потужної матеріально-технічної бази в сільському господарстві західних областей Радянської України. Якщо в 1951 р. там у колгоспах було 12,3 тис. тракторів, в 1958 — 30,2 тис., то в 1968 їх уже налічувалося понад 67,9 тис.⁵

В західні області республіки з усіх кінців Радянського Союзу направлялася сільськогосподарська техніка. З Москви і Горького надходили вантажні автомашини, з Ростова — зернові комбайни, з Владимира, Мінська та інших міст нашої багатонаціональної країни — трактори. З Білорусії йшли коренерізки, колектив заводу «Чирчиксільмаш» в Узбекистані надсилав різні запасні частини для с.-г. машин⁶.

Корені соціалістичних інтернаціональних відносин, закладені в природі соціалізму, в його соціально-економічній основі, не реалізуються самі по собі. В цій справі величезну роль відіграє масово-політична і виховна робота партійних і радянських організацій.

Комуністична партія України, вдосконалюючи форми й методи інтернаціонального виховання трудящих, враховує національні й етнічні особливості населення, історичні умови його розвитку, географічне положення. Зокрема, відносно західних областей Української РСР, в яких соціалістичний лад утвердився значно пізніше, ніж у східних, береться до уваги і те, що в роки буржуазної диктатури і в період тимчасової фашистської окупації тут провадилася розгнуждана націоналістична пропаганда, діяли десятки різних буржуазно-націоналістичних партій, організацій і угруповань.

Однією з форм роботи партійних організацій є навчання в мережі партійної освіти, в якій кількість слухачів постійно зростає. Так, якщо в 1957/58 навчальному році у Львівській області налічувалося понад 41,7 тис. чол., то в 1970/71 — понад 120 тис.⁷; у Чернівецькій, відповідно, — понад 18,5 тис. а в 1972/73 рр. усіма формами політичного й економічного навчання тут було охоплено понад 123 тис. чол.⁸

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 17, спр. 339, арк. 56; оп. 150, спр. 23, арк. 42.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 53.

⁵ «Економіка Радянської України», 1959, № 4, стор. 105; Народне господарство Української РСР в 1967 році. Статистичний щорічник, К., 1968, стор. 267.

⁶ «Радянська Буковина», 17 лютого 1952 р.; О. М. Швидак. Традиції і виховання нової людини, К., 1967, стор. 119–120.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 103, арк. 341; Марксистсько-ленінська освіта комуністів, Львів, 1971, стор. 5.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 102, арк. 167; «Радянська Буковина», 29 червня 1973 р.

На заняттях виступають із спогадами учасники революційного підпілля, ветерани партії, Герої Соціалістичної Праці, які розповідають про спільну боротьбу трудящих за своє визволення, за торжество комунізму. Так, на одному із занять у колгоспі ім. О. Кобилянської Вижиницького району Чернівецької області бригадир рілльничої бригади В. В. Стрілецький познайомив присутніх з біографією сім'ї Штерн, уродженців с. Волоки Вижиницького району. Манфред Штерн відомий як активний учасник національно-визвольної війни в Іспанії, Вольф Штерн — організатор перших комуністичних організацій на Буковині, а в роки Великої Вітчизняної війни, перебуваючи в Радянському Союзі, провадив виховну роботу серед німецьких військовополонених. Лео Штерн проживає нині в НДР, академік, член президії АН НДР⁹.

Значне місце в ідейно-виховній роботі займають теоретичні конференції, тематичні цикли лекцій, зльоти і фестивалі інтернаціональної дружби, дні науки і культури, зустрічі з представниками братніх народів СРСР. Тільки за період з 23 по 28 травня 1967 р. у Ровенській, Тернопільській, Івано-Франківській і Чернівецькій областях на таких зустрічах були присутні близько 240 тис. трудящих¹⁰.

10 вересня 1972 р. трудівники ордена Леніна колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Мукачівського району Закарпатської області влаштували свято інтернаціональної дружби. Серед тих, хто вишикувався у колону на площі Героїв с. Ракошина, були відомі хлібороби, ветерани колгоспу і молодь, яка гідно прийняла від них естафету. Прибули делегації із Загорського району Московської області, з колгоспів «Дружба» Північно-Осетинської АРСР, ім. Леніна Кіцманського району Чернівецької області, з сільськогосподарського кооперативу ім. Леніна Д'юлайського району Угорської Народної Республіки, кооперативу ім. Чехословацько-Радянської дружби Східно-Словацького краю ЧССР. Виступаючі у своїх промовах підкреслювали непорушність ленінської дружби народів. На закінчення свята представники шести делегацій підписали між собою договори про соціалістичне змагання¹¹.

Масштаби лекційної пропаганди з тематики дружби народів дедалі більше зростають. Так, якщо в 1957 р. у Закарпатській, Івано-Франківській і Ровенській областях було прочитано 2077 лекцій¹², то 1972 р. лише у Горохівському районі Волинської області — понад 8,5 тис. лекцій і проведено 167 тематичних вечорів, присвячених 50-річчю утворення СРСР¹³. В Закарпатській області було організовано понад 3 тис. тематичних вечорів про інтернаціональну дружбу¹⁴.

Добре зарекомендували себе університети і клуби ленінської дружби народів, які діють у багатьох селах Чернівецької області. Університет дружби народів с. Межириччя Сторожинецького району, створений в період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, відвідують понад 200 чол. з чотирьох сусідніх сіл. Тут працюють секції: інтернаціональних зв'язків з народами СРСР, зв'язку з представниками культури і мистецтва народів Радянського Союзу, інтернаціонального і патріотичного виховання в школах. Членами клубу інтернаціональної

⁹ Партійна освіта і життя (З досвіду роботи партійних організацій республіки), К., 1971, стор. 115.

¹⁰ Образованне СССР — торжество ленинской национальной политики, К., 1972, стор. 93.

¹¹ «Молодь Закарпаття», 12 вересня 1972 р.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1. оп. 216, спр. 111, арк. 118, 179, 206.

¹³ «Радянська Волинь», 3 квітня 1973 р.

¹⁴ Из опыта идеологической работы, М., 1973, стор. 160.

дружби колгоспу «Заповіт Ілліча» Глибоцького району є близько 500 трудівників полів і ферм. Щомісяця в клубі виступають лектори, політінформатори, демонструються кінофільми, влаштовуються виставки¹⁵⁻¹⁶.

Дружба народів СРСР, радянський патріотизм і морально-політична єдність нашого суспільства нерозривно зв'язані з соціалістичним способом виробництва, основою якого є суспільна власність на засоби виробництва. Вона сприяє згуртуванню людей різних національностей в єдиний колектив. Дружба радянських людей виявляється в економічній взаємодопомозі, соціалістичному змаганні між трудящими областей, республік, в обміні передовим досвідом і виробничими досягненнями. Так, з середини 50-х років були укладені договори на соціалістичне змагання між Львівською і Псковською, Станіславською (нині Івано-Франківською) і Новгородською, Чернівецькою і Рязанською, Тернопільською і Пензенською областями.

Навесні 1956 р. група колгоспників і секретарі райкомів партії Лопатинського району Львівської області, Ківерцівського району Волинської та Ровенської областей відвідали передовий у Білорусії колгосп «Світанок» Могильовської області. Гості ознайомилися з організацією й оплатою праці колгоспників, з розвитком громадського тваринництва та інших галузей сільськогосподарського виробництва¹⁷.

Село Вигода Борщівського району Тернопільської області відоме не тільки в межах республіки і всієї країни, а й за рубежом. Навчатися до відомого новатора сільськогосподарського виробництва Є. О. Долинюк приїздили колгоспники не лише із сіл і районів Тернопільської, Чернівецької, Івано-Франківської та інших областей УРСР, а й з Білорусії, РРФСР, Грузії, Молдавії та інших союзних республік. У 1958 р. молоді ланкові з Пензенської області Зінаїда Горіна, Марія Овчинникова, Любов Перегудова і Антоніна Єрмакова цілий рік працювали разом з Є. О. Долинюк, вивчаючи її прийоми агротехніки¹⁸. Щороку в цій школі передового методу навчалося понад 300 кукурудзоводів¹⁹. Широко листувався з колгоспниками, цілинниками, вченими і знатний кукурудзовод країни Ю. Ю. Пітра. З одними він ділюся досвідом, іншим висилав насіння вирощених ним сортів кукурудзи.

Наприкінці 1955 р. у колгоспах ім. Леніна, Кірова і Мічуріна Кіцманського району Чернівецької області побувала делегація з Рязанщини. В її складі були доярка колгоспу «Фундамент социализма» Шиловського району Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради РРФСР П. Коврова, доярка колгоспу «Дело Октября» Іжевського району І. Івкіна, голови ряду колгоспів²⁰. Представники братнього народу ознайомилися з господарствами колгоспів, радилися, як ліквідувати наявні недоліки і добитися дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва. У рязанських тваринників було чого повчитися: в колгоспі ім. Калініна Шиловського району 1954 р. надої молока на кожну з 150 корів становили в середньому по 2265 літрів, а в 1955 р. — по 3687²¹. За порадою П. Коврової в багатьох колгоспах Чернівецької області почали давати худобі мінеральну підкормку, різноманітні раціон кормів, і це зумовило добрі результати у розвитку тваринництва

¹⁵⁻¹⁶ «Радянська Буковина», 26 вересня, 20 листопада 1973 р.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф.1, оп. 214, спр. 158, арк. 23; «Вільна Україна», 15 квітня 1956 р.; «Червоний прапор», 21 березня 1956 р.

¹⁸ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, ф. Р-27, оп. 17, спр. 792, арк. 11.

¹⁹ Є. О. Долинюк. Множаться ряди майстрів-кукурудзоводів, К., 1962.

²⁰ «Зоря» (орган Кіцманського району Чернівецької області), 22 грудня 1955 р.

²¹ Сборник статей по вопросам истории КПСС, вып. 3, М., 1958, стор. 289.

в області. Взаємозв'язки, що встановилися, рік у рік міцніли, традиційним стало соціалістичне змагання між російськими і українськими хліборобами і тваринниками. У червні 1973 р. поїздом дружби на рязанську землю вирушила делегація з Чернівецької області у складі 400 чол. Було підбито піврічні підсумки змагання і здійснено обмін нагородженням досвідом²².

Закарпатська область змагається з Північно-Осетинською АРСР і Чернівецькою областю. Коли Північна Осетія святкувала своє 40-річчя, серед українських гостей, які прибули туди, був і Ю. Ю. Пітра. Між ним і Харитоном Льбеговим укладено договір про соцзмагання²³.

Рік у рік міцніють зв'язки хліборобів Ужгородського району і Дінського району Краснодарського краю, які змагаються між собою. Ужгородці вивчають досвід роботи своїх російських друзів і водночас передають їм все те краще, чого досягли самі²⁴.

Спільна творча праця, взаємна допомога в економічному розвитку дедалі більше зближує народи. Успіх кожного з них є гордістю для всієї багатонаціональної сім'ї народів нашої країни. Новатори виробництва, герої праці, що прославилися в тій або іншій республіці, стають відомими героями по всій країні. Кращі виробничі показники, нові методи в праці являють собою всенародний здобуток і знаходять тисячі послідовників.

Братерська взаємодопомога є не тільки характерною рисою відносин між народами Країни Рад, а й усіх держав, що входять до світової системи соціалізму, з утворенням якої пролетарський інтернаціоналізм набув більш яскравого прояву.

На науково-теоретичній конференції, присвяченій 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, перший секретар Люблінського воєводського комітету ПОРП Владислав Коздра відзначив: «...Всі наші досягнення — великий тріумф ленінських ідей, ідей братерства і співробітництва народів, ленінських тактичних і стратегічних принципів боротьби пролетаріату, ідей активності мас, ленінської віри в силу партії, віри в ідеї соціалізму»²⁵.

З кожним роком міцніють дружні зв'язки соціалістичних країн, ширшає співробітництво між ними. Великий внесок у цю справу робить і Українська РСР. Активні контакти підтримують прикордонні області республіки — Львівська і Волинська з Жешувським і Люблінським воєводствами Польської Народної Республіки, Івано-Франківська і Чернівецька з Марамурешською і Сучавською областями Соціалістичної Республіки Румунії, Закарпатська область — із Східно-Словацьким краєм Чехословацької Соціалістичної Республіки, Сабольч-Сатмарською областю Угорської Народної Республіки та Сату-Марським районом Соціалістичної Республіки Румунії. Ці зв'язки мають різні форми: тут і обмін делегаціями трудящих, групами спеціалістів різних галузей народного господарства, творчими і спортивними колективами. В рамках таких зв'язків проводяться вечори, мітинги на кордонах, спільні теоретичні конференції з актуальних питань марксистсько-ленінської теорії. За десять місяців 1964 р., наприклад, у Львівській області прочитано понад 7 тис. лекцій і доповідей про дружбу народів, пролетарський інтернаціоналізм, а також організовано 221 вечір дружби і 190

²² «Радянська Буковина», 29 червня 1973 р.

²³ В. Білоусов. Єднання, Ужгород, 1966, стор. 185.

²⁴ Из опыта идеологической работы, стор. 164.

²⁵ Идеи Ленина торжествуют. Материалы научно-теоретической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В. И. Ленина, проведенной в городах Бресте (БССР), Луцке (УССР), Люблине (ПНР), Минск, 1971, стор. 123.

кінофестивалів, присвячених Польській Народній Республіці і Угорській Народній Республіці²⁶. В Чернівецькій області протягом 1966 р. проведено 217 вечорів дружби. Зокрема, в Чернівцях було організовано урочистий вечір, присвячений 22-й річниці визволення Румунії від фашистських загарбників, на якому було понад 3 тис. чол., в тому числі 90 туристів з СРР²⁷.

Велику роботу здійснюють колективні члени Товариства дружби із зарубіжними країнами. У Волинській області відділення Товариства радянсько-польської дружби складається з 17 місцевих і районних відділень, 146 первинних організацій на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, культурно-освітніх закладах. Особливо активно діє на цій ниві первинна організація колгоспу «Маяк» Луцького району²⁸.

До Чернівецького відділення Товариства радянсько-румунської дружби входять 28 колективних членів, серед них — колгоспи «Радянський прикордонник» Глибоцького району, ім. Ватутіна Новоселицького району та ряд інших²⁹. Колгосп ім. Кірова Заставнівського району підтримує дружні контакти з колективним господарством с. Васинешти Сев'янського району Сучавської області СРР³⁰.

Колективними членами Товариства радянсько-румунської дружби в Івано-Франківській області є колгоспи ім. Леніна Богородчанського району та ім. Черемшини — Косівського. В 1961 р. під час святкування Дня радянської молоді на Прикарпаття прибула делегація з Марамурешської області СРР. Представники румунської молоді цікавилися життям молоді Івано-Франківщини, побували в колгоспі ім. М. Черемшини Косівського району, у різьбярів художньо-промислової фабрики «Гуцульщина»³¹.

Взаємний обмін делегаціями дає можливість активніше ділитися передовим виробничим досвідом, допомагати один одному.

Міцна дружба об'єднує колгосп «За нове життя» Іршавського району на Закарпатті з сільськогосподарським кооперативом «Средава» Східно-Словацького краю ЧССР. Відомий кукурудзовод Ю. Ю. Пітра, відвідавши цей кооператив, подружив з агрономом Михалем Вирчиком і подарував йому свою брошуру «Культура великих можливостей», яка була перевидана словацькою мовою і стала посібником для кукурудзоводів Словаччини. Пізніше Ю. Ю. Пітра привіз їм насіння своєї кукурудзи³².

Можна навести багато прикладів, які свідчать про все зростаючі контакти колгоспного селянства західних областей Української РСР з трудівниками сільського господарства соціалістичних країн, прикладів взаємного використання передового виробничого досвіду нових методів організації праці, всього того, що дає можливість добитися ефективних результатів у розвитку сільськогосподарського виробництва і в той же час зміцнювати дружбу, співробітництво між країнами. Все це відповідає вимогам, проголошеним на XXIV з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу. «Ми стоїмо за те,— говорив Л. І. Брежнев

²⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 4, спр. 658, арк. 161.

²⁷ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 3227а, арк. 41.

²⁸ Луцьк — Люблін, Львів, 1973, стор. 41—42.

²⁹ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 3167, арк. 44.

³⁰ Там же, спр. 3227а, арк. 43.

³¹ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 450, арк. 10.

³² Щедрі дари, Ужгород, 1967, стор. 26.

у Звітній доповіді ЦК КПРС,— щоб співробітництво братніх країн ставало все більш різнобічним і глибоким, охоплювало б дедалі ширші маси трудящих, щоб ґрунтовніше вивчався конкретний досвід один одного на всіх рівнях державного, громадського, господарського і культурного життя»³³.

³³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 15.

В. О. Шийчук
ДІЯЛЬНІСТЬ ТРУДЯЩИХ
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР
У МІСЦЕВИХ РАДАХ
(1939—1941 рр.)

Минуло 35 років відтоді, коли західноукраїнські землі, визволені Червоною Армією, возз'єдналися з Українською РСР — невід'ємною і складовою частиною СРСР. Ця історична подія стала можливою завдяки перемозі соціалізму в нашій країні, зростанню її могутності та міжнародного авторитету.

Керуючись ленінською національною політикою, обласні партійні організації стали на чолі руху трудящих за здійснення соціалістичних перетворень. Головні зусилля було спрямовано на розв'язання таких важливих питань, як ліквідація поміщицького землеволодіння і приватної власності на землю, націоналізація промислових підприємств, переборення культурної відсталості.

Першими кроками радянського будівництва у визволеному краї було створення областей замість волостей і повітів. Почали діяти 14 міських, 89 селищних і 4944 сільських Рад депутатів трудящих¹. Якнайповніше втілення в цей час знайшли слова В. І. Леніна про те, що «...Радянська влада *перша в світі... залучає маси, саме експлуатовані маси, до управління*»². До Рад залучалися найширші маси трудящих. Так, на березень 1940 р. в роботі сільських Рад Дрогобицької області брали участь понад 6,5 тис. місцевих активістів, з них головами сільських Рад стали 763 чол., Волинської — відповідно 9600 і 855, Тернопільської — 9096 і 845, Ровенської — 8219 і 856³. Наприкінці першого кварталу 1940 р. тільки в сільських Радах цих областей працювало майже 40 тис. місцевих активістів, а наприкінці року їх вже було 65,8 тис. Радянська влада відкрила нові творчі можливості для трудящих, які щойно вийшли з-під гніту капіталізму. Вони вперше в житті взяли участь у створенні нових суспільних відносин на селі, нового побуту, культури. Масове залучення місцевих активістів до Рад депутатів трудящих було яскравим проявом соціалістичної демократії. Та самого лише палкого бажання швидше здійснити будівництво нового соціалістичного життя, однієї тільки особистої ініціативи місцевих активістів було для цього недостатньо. Потрібні були знання, досвід, максимум організованості. З метою підвищення ідейно-політичного рівня, ознайомлення з практикою радянського будівництва та поліпшення ділової кваліфікації низового радянського активу виконавчі комітети обласних Рад депутатів трудящих організовували для

¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—13, спр. 602, арк. 329.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 245.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 2952, арк. 39, 111; спр. 3307, арк. 59; спр. 3399, арк. 61; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 1, арк. 279, 299, 303, 304; ф. 5001, оп. 1, спр. 19, арк. 36, 106; Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 60.

активістів курси, наради, семінари, на яких вивчалися основи сільсько-господарського виробництва, діловодство, облік, колгоспне будівництво, робота МТС⁴. Комуністична партія і Радянський уряд застосовували різноманітні форми і методи виховання політичної свідомості та громадської активності мас. Важливе місце серед них належало постійним комісіям*, через які трудящі вчилися управляти державними справами.

Використовуючи досвід радянського будівництва в східних областях республіки, партійні організації допомагали місцевим Радам у створенні (ще до виборів) постійних комісій. «Цим самим,— зазначалося на XV з'їзді КП(б)У,— по-перше, буде втягнуто широкі маси трудящих до управління, по-друге, будемо вирощувати наш радянський актив і, по-третє, це допоможе Радянському уряду охопити все ширші кола трудящих громадською роботою»⁵.

Постійні комісії почали діяти одночасно із Радами депутатів трудящих. Так, на липень—серпень 1940 р. більшість сільських Рад Львівської і Тернопільської областей мали постійні комісії. Райвиконкоми цих областей розробили пам'ятки-схеми, в яких визначалися їх мета, завдання та кількісний склад. Наголошувалося, що при кожній сільській Раді повинно існувати не менше 6 комісій, склад яких потрібно добирати з активістів села і затверджувати на засіданні сільської Ради. Зверталася увага на залучення до роботи в комісіях жінок та молоді⁶.

Райвиконкоми заслуховували звіти голів постійних комісій про їх роботу, допомагали складати умови договорів на соціалістичне змагання між сільськими Радами. Багатий досвід у цьому нагородили Красненський і Золочівський (Львівська область), Золотниківський (тепер Терехівський), Підволочиський, Шумський (Тернопільська область) та інші райвиконкоми⁷.

Після виборів до місцевих Рад депутатів трудящих, які відбулися 15 грудня 1940 р., кількість постійних комісій значно зростає. Обласні та міські Ради створювали, як правило, 5—8, районні та сільські — 4—7, селищні — 2—4 комісії. Найчастіше це були комісії земельні (або рільничі і тваринницькі), промислові, фінансово-бюджетні, культурно-побутові, освіти, охорони здоров'я, рідше — транспортно-шляхові, соціального забезпечення, добровільного кредиту, оборонні. Так, при Чернівецькій міськраді були створені комісії промислова, фінансова, оборонна, торговельна, житлово-комунальна, шкільна, охорони здоров'я і соціального забезпечення. В їх роботі брали участь 475 чол.⁸. Точних даних про загальну кількість постійних комісій при виконкомах місцевих Рад немає. Але якщо вважати, що при кожній сільраді було створено в середньому по 4 комісії, то це б складало понад 20 тис. постійних комісій тільки в селах.

Кількість членів комісії визначала сама Рада, враховуючи характер і обсяг роботи в кожній з них. Так, до постійних комісій Ровенської і Станіславської обласних Рад входило по 5 чол. місцевого недепутатського активу. В промисловій комісії Бориславської міськради працюва-

⁴ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 5001, оп. 1, спр. 107, арк. 40; Тернопільський обласний державний архів (далі — ТОДА), ф. Р-1833, оп. 6, спр. 17, арк. 17; спр. 36, арк. 8—10; Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. Р-3, оп. 1, спр. 60, арк. 8.

* У 1940—1941 рр. вони називалися постійно діючими комісіями.

⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—13, спр. 602, арк. 331.

⁶ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. Р-221, оп. 1, спр. 85, арк. 82, 108, 122; спр. 155, арк. 42—51; ТОДА, ф. Р-1833, оп. 6, спр. 19, арк. 26.

⁷ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 1, спр. 72, арк. 6; ТОДА, ф. Р-1833, оп. 6, спр. 27-а, арк. 2—3, 8—10; «Вільне життя», 5 січня 1941 р.

⁸ ЧОДА, ф. Р-3, оп. 1, спр. 101, арк. 5, 8; спр. 74, арк. 7—9.

ло 18 чол., з них 6 депутатів та 12 чол. недепутатського активу, в культурно-освітній — 20 активістів. На січень 1941 р. при сільських Радах депутатів трудящих Чернівецької області було створено 1867 постійних комісій, до складу яких входило 10 055 чол., з них 2410 депутатів⁹. В постійних комісіях сільських Рад Станіславської області наприкінці вересня 1940 р. налічувалося 16 120 місцевих активістів¹⁰. Отже, недепутатський актив трудящих брав безпосередню участь у розв'язанні завдань соціалістичного будівництва. Залучення робітників і селян до управління державою було школою політичного виховання мас.

Допомога місцевим Радам депутатів трудящих з боку членів постійних комісій, які створювалися в різноманітних галузях народного господарства та культурного життя, була проявом усвідомлення того, що вони є справжніми громадянами Країни Рад, господарями своєї долі. Це можна простежити на прикладах діяльності окремих комісій.

Виходячи з рішень XV з'їзду КП(б)У, який вимагав «від усіх партійних і радянських організацій рішучого повороту уваги до роботи районної промисловості, ...забезпечення збільшення випуску продукції»¹¹, промислова комісія Бориславської міськради встановила контроль за діяльністю промислових підприємств міста¹². Члени комісії провели обстеження тих ділянок роботи одного з нафтопромислів, де не виконувався виробничий план і траплялися випадки порушення трудової дисципліни. Комісією було виявлено непідготовленість робочих місць до праці, неправильне використання кадрів, часті простої та аварії, недостатнє використання нової техніки, зокрема, глибинних насосів для видобутку нафти, відсутність соціалістичного змагання. Висновки комісії та розроблені нею пропозиції щодо підвищення продуктивності праці, розгортання соціалістичного змагання і зміцнення трудової дисципліни були винесені на розгляд міської Ради. Ця робота дала відчутні результати. Вже на початку 1941 р. цей нафтопромисел ввійшов до числа передових, перевиконавши завдання I кварталу¹³.

Активну діяльність розгорнула культосвітня комісія цієї ж міськради. Члени її часто бували в школах міста, подавали практичну допомогу дирекціям в організації батьківських комітетів та поліпшенні відвідування учнями уроків, в налагодженні харчування дітей та ремонті приміщень шкіл. Комісія перевірила роботу дитячих будинків, садків і ясел, міської бібліотеки і клубу, сприяла виділенню для бібліотеки нового зручного приміщення, складанню плану роботи клубу, пошквалюванню діяльності гуртків художньої самодіяльності, розгортанню роботи шкіл технічного навчання та молодих раціоналізаторів-нафтовиків. Дбала комісія і про охоплення навчанням неписьменних робітників міста. На січень 1940 р. було створено 6 шкіл для дорослих¹⁴.

При Ново-Мамаївській сільраді Кіцманського району Чернівецької області було організовано 5 постійних комісій — земельна, шляхова, фінансова, шкільна і торговельна. На засіданнях сільради систематично заслуховувались їх звіти. Шкільна комісія організувала ремонт шкільного приміщення, завезла паливо на зиму для школи та вчителів, організувала їдальню з безплатними сніданками для дітей, забезпечила їх

⁹ Там же. спр. 36, арк. 4, 14—18; спр. 100, арк. 18.

¹⁰ В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики. Львів, 1963, стор. 290.

¹¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956 рр. К., 1958, стор. 618.

¹² «Червоний нафтовик», 24 травня 1941 р.

¹³ Там же, 15 січня і 22 лютого 1941 р.

¹⁴ Центральний державний архів народного господарства СРСР, ф. 8627. оп. 10. спр. 250, арк. 92: «Червоний нафтовик», 24 травня 1941 р.

взуттям та одягом. До складу земельної комісії цієї ж сільради входило 9 чол. Комісія розподілила серед бідняцьких господарств 225 га поміщицької землі, організувала колективний обробіток землі, що допомогло своєчасно зібрати врожай, провести осінню сівбу та підняти зяб, забезпечила заготівлю картоплі, овочів, сіна, соломи, виконання плану зернопоставок. Значну роботу провели фінансова та шляхова комісії, завдяки чому було вчасно зібрано податки, проведено облік худоби та посівів, відремонтовано шляхи та збудовано 2 мости. Жителі села активно включилися в соцзмагання на честь XVIII конференції ВКП(б)¹⁵.

Добре була поставлена робота шкільної, земельної та шляхової комісій Ценівської сільради Козівського району, рільничої і культосвітньої комісії Залав'євської, Садівської, Глещавської сільрад Терехівського району, фінансово-кредитної та оборонної комісії Суразької сільради Шумського району Тернопільської області¹⁶.

Участь трудящих у роботі постійних комісій навчала їх господарського ставлення до суспільної власності, робила їх активними учасниками будівництва соціалізму. Вони охоче працювали також в громадських самодіяльних організаціях — радах громадського порядку, квартальних комітетах міст, дружинах протипожежної охорони на селі, санітарних дружинах і постах, жіночих радах¹⁷.

Громадські активісти сміливо викривали і знешкоджували зрадників — українських буржуазних націоналістів та інших ворожих елементів, які чинили опір Радянській владі, влаштовуючи диверсії на підприємствах, МТС, залізницях, переслідуючи депутатів місцевих Рад, керівників постійних комісій, організаторів колгоспного руху на селі¹⁸.

Проте трудящих, які пізнали радість вільної праці та творчої громадської діяльності в ім'я нових, комуністичних ідеалів, не могли спинити вже ніякі ворожі провокації. Визволені з-під капіталістичного ярма трудящі західних областей УРСР під керівництвом Комуністичної партії і Радянського уряду та при всебічній допомозі народів нашої країни не шкодували зусиль, щоб перетворити відстале народне господарство краю на передове, соціалістичне.

¹⁵ ЧОДА, ф. Р-3, оп. 1, спр. 36, арк. 20—22.

¹⁶ ТОДА, ф. Р-1833, оп. 6, спр. 19, арк. 25, 26; «Вільне життя», 24 січня 1941 р.; «Ленінським шляхом», 25 січня і 9 лютого 1941 р.

¹⁷ ІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 62, спр. 210, арк. 58; Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1-а, спр. 3, арк. 112.

¹⁸ ТОДА, ф. Р-1833, оп. 6, спр. 39, арк. 5-13.

Т. М. Мельник
ПРО УЧАСТЬ
ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
В ДІЯЛЬНОСТІ
РАД ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
(1917—1936 рр.)

зародженні системи соціалістичного народовладдя було виникнення на рубежі ХХ ст. Комуністичної партії, а також створення в ході революції 1905—1907 рр. Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів.

Ще на момент утвердження своєї влади пролетаріат мав у загальних рисах механізм її здійснення. Цей механізм, писав В. І. Ленін у праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», виростав з маленьких, нелегальних, підпільних гуртків протягом 25 років¹. Знаменною віхою в

¹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 30.

Важливу роль відігравали також профспілки та інші організації робітничого класу.

Об'єднала ці організації в єдину систему і спрямувала їх діяльність ленінська партія, яка являє собою вищу форму громадсько-політичної організації. Наявність партії нового типу, вказував В. І. Ленін, є передумовою зміцнення і дальшого розвитку диктатури пролетаріату, без керівної діяльності партії диктатура пролетаріату нездійсненна². Партійне керівництво, забезпечуючи соціалістичний зміст пролетарських організацій, що створювалися, надавало їм цілеспрямованого, антиексплуататорського характеру. Воно є закономірністю становлення й розвитку системи Рад і соціалістичних громадських організацій.

Вирішальним у здійсненні диктатури пролетаріату було встановлення ним політичної влади у вигляді Рад депутатів трудящих. Підкреслюючи особливе місце Рад серед інших організацій трудящих, В. І. Ленін писав: «Якби народна творчість революційних класів не створила Рад, то пролетарська революція була б у Росії справою безнадійною, бо з старим апаратом пролетаріат, безперечно, вдержати влади не міг би, а нового апарату відразу створити не можна»³.

В умовах диктатури пролетаріату дедалі більше зростало значення масових громадських організацій — профспілок, комсомолу, кооперації як передатного механізму від компартії до мас⁴. Віднесення масових громадських організацій до механізму диктатури пролетаріату свідчить про її широку соціальну базу, участь абсолютної більшості суспільства у здійсненні влади. Саме широку участь всіх організацій робітничого класу й інших трудящих в управлінні суспільними процесами і передбачав В. І. Ленін.

У ленінських документах, які стали першими законодавчими актами Радянської держави — Декреті про мир, Декларації прав народів Росії, Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, зверненні Радянського уряду «До всіх мусульман Росії і Сходу» та інших, — говорилося про створення в країні єдиної загальної системи Рад, вказувалося на право народу об'єднуватися в різні спілки й організації, підкреслювалася необхідність тісного співробітництва між державними органами і громадськими організаціями. У декреті II Всеросійського з'їзду Рад «Про створення Ради Народних Комісарів» зазначалося, що проголошену з'їздом програму Ради втілюватимуть у життя в тісному єднанні з масовими громадськими організаціями робітників, робітниць, солдат, селян і службовців⁵.

Суспільний устрій, система організації Рад, перебудова їх на основі залучення мас, широкі демократичні права і свободи були закріплені в першій Радянській Конституції 1918 р. В ній, зокрема, вказувалося, що Росія проголошується Республікою Рад, яким належить влада в центрі й на місцях, що для забезпечення свободи спілок робітників і бідніших селян держава надає матеріальне та інше сприяння⁶. Це положення містилося і в Конституції УРСР, прийнятій 10 березня 1919 р.⁷

З проголошенням влади Рад розпускалися й ліквідувалися об'єднання, що відбивали інтереси експлуататорів — Російсько-бельгійське

² Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 84.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 290.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 159.

⁵ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства (далі — СУ РСФСР), 1917, № 1, ст. 1.

⁶ Сборник декретов 1917—1918 гг., М., 1920, стор. 63—65.

⁷ Узаконения и распоряжения рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. (далі — ЗУ УРСР). Харьков, 1923, ст. 276.

металургійне товариство, Всеросійська спілка міст, «Продамет», «Кровля», Новоросійське товариство в Юзівці⁸ та інші, власність яких оголошувалася власністю республіки. Припинили існування творчі організації буржуазного типу — такі, як Російське музичне та Московське художнє товариства. Проте не всі громадські об'єднання непролетарського характеру, що діяли в умовах буржуазного ладу, ліквідовувались. Окремі з них, перебудувавши свою діяльність на соціалістичній основі, продовжували існувати (наприклад, Товариство Червоного Хреста).

Тріумфальний хід Радянської влади супроводжувався більшовизацією Рад, профспілок та інших громадських організацій, вигнанням з них представників угодовських і націоналістичних партій, зростанням авторитету більшовиків. Велика роль у реалізації права трудящих створювати свої об'єднання на соціалістичній основі, а також у попередженні ворожої діяльності з боку контрреволюційних громадських організацій належала Радам, які, будучи органами влади на місцях, розпускали ті організації, що закликали до повалення Радянської влади⁹. Втілюючи в життя декрети і постанови Радянського уряду, державні органи залучали до своєї діяльності членів профспілок та представників інших громадських об'єднань. Так, у декреті «Про споживчі кооперативні організації» підкреслювалося, що представники спілок споживчих кооперацій беруть участь у роботі державних органів постачання. Постановою Наркомату опіки при відділі опіки неповнолітніх створювалися «ради за участю громадських організацій». Представники громадськості вводилися також до складу комісії у справах ввізної праці при Наркоматі праці, Головного комітету удобрювальних туків, Головного комітету лісової політики і деревообробної промисловості, Ради по розподілу матерії, Головного вугільного комітету, Центрального чайного комітету та ін.¹⁰

Становлення Радянської влади на Україні відбувалося в складних умовах. У ході визволення території республіки від військ інтервентів і внутрішньої контрреволюції відновлювались органи державної влади, профспілки, створювалися кооперативи, налагоджувалась їх робота. У відновленні органів Радянської влади і громадських організацій партійні і радянські органи України спиралися на досвід соціалістичного будівництва в РРФСР. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України у своїй Декларації від 25 січня 1919 р. вказував, що «в особі виборних Рад, в особі своїх професійних спілок, фабрично-заводських комітетів і кооперативів пролетаріат і селянство виступає в ролі безпосереднього керівника країни»¹¹.

Після розгрому внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції партія спрямувала діяльність Рад і громадських організацій на розв'язання завдань соціалістичного будівництва. Державні органи створювали широкий простір для діяльності громадських об'єднань. Так, лише в липні 1920 р. були прийняті постанови: Кооперативного комітету України — «Про розмежування районів діяльності кооперативних організацій», ВУЦВК — «Про мобілізацію на продовольчу роботу», Наркомату продовольства — «Про єдині робітничо-селянські споживчі товариства», IV Всеукраїнського з'їзду Рад — «Про продовольче питання», циркуляр Народного комісара продовольства «Про кредитну кооперацію» та інші документи, в яких особлива увага приділялася діяльності

⁸ СУ РСФСР, 1917, № 9, ст. 130; 1918, № 14, ст. 208; № 19, ст. 282; № 29, ст. 378.

⁹ СУ РСФСР, 1917, № 12, ст. 179—180.

¹⁰ СУ РСФСР, 1918, № 32, ст. 418; № 19, ст. 287; № 29, ст. 391; № 35, ст. 472; № 45, ст. 542; № 54, ст. 599; № 60, ст. 657; № 78, ст. 829.

¹¹ ЗУ УРСР, 1919, № 4, ст. 16.

кооперативних організацій¹². Об'єднання усіх кооперативних організацій України відкрило шляхи для поступового створення системи громадських кооперативних організацій¹³.

Розвиток радянського будівництва вимагав поповнення державних органів кваліфікованими кадрами, що мали досвід громадської роботи. Важлива роль у цій справі належала комсомолу. Всі наркомати і органи управління на місцях систематично вводили комсомольців до складу своїх апаратів¹⁴. Підписаний В. І. Леніним декрет «Про практиканство членів Російської Комуністичної Спілки Молоді» передбачав зміцнення державного апарату молодими силами і підготовку кадрів радянських працівників з рядів робітничої та селянської молоді¹⁵. 29 червня 1921 р. РНК УРСР видав декрет «Про посилення діяльності КСМУ і про залучення її до радянського будівництва», в якому всім місцевим Радам та їх органам пропонувалося активніше використовувати Комуністичну спілку молоді у політичному житті країни, ознайомлювати представників комсомолу з найважливішими питаннями радянського будівництва. Як практиканти комсомольці залучалися до роботи сесій губернських та повітових Рад, їх виконкомів і відділів¹⁶.

Велике значення приділялося в досліджуваній період розширенню форм і методів залучення громадськості до роботи Рад. Масові громадські організації брали участь у вирішенні державних справ шляхом прийняття спільних постанов з державними органами. Такими актами, зокрема, регулювалися відносини між ними. Прикладом може бути спільна постанова Наркомату охорони здоров'я України та ЦК Спілки Всемедикосантруд «Про взаємні відносини між органами Народного комісаріату охорони здоров'я і профспілкою Всемедикосантруд», прийнята 10 червня 1920 р.¹⁷.

Зростання кількості новостворених об'єднань вимагало постійного контролю і координації їх діяльності з боку державних органів. Це обумовило необхідність дальшої реєстрації та перереєстрації організацій, що виникали¹⁸. В умовах, коли буржуазні націоналісти створювали підпільні контрреволюційні об'єднання, які вели антирадянську діяльність, реєстрація мала велике політичне значення. Радянське законодавство, спрямоване проти будь-якої експлуатації, всіляко попереджало її прояви і в громадських організаціях. Інколи під виглядом кооперації, різних товариств, спілок тощо реєструвалися явно експлуаторські організації, а тому уряд обмежував прийом у кооперативні об'єднання представників експлуаторських класів.

Комуністична партія визначала політичну лінію взаємовідносин між Радами і громадськими організаціями, які не лише брали участь у роботі окремих державних органів, а й виконували певні функції цих органів. Так, у 1921 р. права Всеукраїнського і місцевих управлінь охорони праці були передані профспілкам¹⁹. Деякі питання, якими займалися громадські організації, у ряді випадків передавалися до компетенції державних органів. Наприклад, культурно-освітні відділи робітничої кооперації перейшли у відання відділів народної освіти Рад, що забезпечило проведення єдиної просвітительської політики в республіці²⁰.

¹² ЗУ УРСР, 1920, т. II, № 12, ст. 218, 220, 223; № 13, ст. 247, 262.

¹³ ЗУ УРСР, 1920, т. II, № 22, ст. 451.

¹⁴ На це був спрямований декрет РНК УРСР «Про сприяння організаціям КСМУ» від 14 грудня 1920 р. (ЗУ УРСР, 1920, № 27, ст. 583).

¹⁵ Документи ЦК ВЛКСМ. 1969, М., 1970, стор. 446.

¹⁶ ЗУ УРСР, 1921, № 12, ст. 345.

¹⁷ ЗУ УРСР, 1920, т. II, № 13, ст. 266.

¹⁸ ЗУ УРСР, 1920, № 22, ст. 431, 461.

¹⁹ ЗУ УРСР, 1921, № 14, ст. 367.

²⁰ ЗУ УРСР, 1920, № 21, ст. 420.

Активізація суспільного життя в країні викликала створення все нових організацій. У 1922 р. виникли меліоративні товариства, Товариство для поширення сільськогосподарських машин («Село-техніка»), Товариство для поширення літератури на Україні («Село-книга») ²¹ та ін. У статутах окремих організацій, зокрема, зазначалося, що їх членами могли бути ті, хто користується виборчими правами згідно з Конституцією УРСР ²². Цим самим держава впливала на становлення й розвиток громадських об'єднань, сприяла очищенню від експлуаторських елементів і надавала їх діяльності соціалістичного змісту.

Велике значення для дальшого розвитку громадської активності трудящих мали рішення партії. Так, з часу створення комсомолу і до середини 20-х років центральними партійними органами було прийнято більше 30 постанов спеціально з питань комсомольського руху ²³. Значну увагу в них було приділено взаємовідносинам між партійними організаціями, Радами і комсомолом.

Як на одне з важливих політичних завдань вказували XIII з'їзд РКП(б) і XIV партконференція на необхідність поживлення діяльності Рад і громадських організацій, створення добровільних товариств трудящих і ширше залучення до них робітників, селян, молоді ²⁴. Про наслідки роботи в цьому напрямку свідчать такі дані: якщо влітку 1924 р. в республіці налічувалось 1 млн. членів добровільних товариств, то в листопаді 1925 р. їх кількість зросла до 2,5 млн. чол. ²⁵

Широкі і систематичне залучення трудящих та їх організацій до роботи Рад означало дальше розширення радянської демократії і зміцнення бази диктатури пролетаріату. Питання про поживлення діяльності Рад розглядалися на Пленумі ЦК КП(б)У (січень 1925 р.), губернських і окружних пленумах і конференціях партійних і радянських організацій. Так, на Пленумі Донецького губкому КП(б)У зазначалося, що піднесення політичної активності трудящих мас потрібно використати для широкого їх залучення до роботи сільських організацій ²⁶.

Про практичне здійснення ленінських ідей участі громадських організацій у діяльності Рад свідчать дані виборів. З цих даних випливає насамперед те, що важливу роль у Радах відігравали комуністи. У 1924 р. до складу міських і селищних Рад було обрано, відповідно, 54,3% і 33,5% членів і кандидатів у члени партії ²⁷. Обирали до Рад і комсомольців, що мало велике значення для підвищення авторитету комсомольських організацій та поживлення їх діяльності. До участі в роботі Рад залучалися й інші організації.

Утворення Союзу РСР викликало певні зміни в регулюванні відносин між Радами та громадськими об'єднаннями. Так, згідно з Положенням про ВУЦВК Всеукраїнській Центральній раді профспілок, ЦК комнезамів, Вукоопспілці, товариствам Червоного Хреста і «Сільський хазяїн» надавалося право вносити питання для обговорення на сесії ВУЦВК через його президію. Положення про РНК УРСР передбачало, що голова ВУЦРПС мав право брати участь з дорадчим голосом у засіданні РНК республіки. Центральні кооперативні організації, ВУЦРПС, Товариство Червоного Хреста, Міжнародна організація допомоги борцям револю-

²¹ ЗУ УРСР, 1922, № 6, ст. 111; № 13, ст. 220; № 15, ст. 246; № 16, ст. 269.

²² ЗУ УРСР, 1923, № 26, ст. 395; 1924, № 8, ст. 76.

²³ Критика буржуазних концепцій історії та політики КПСС, Л., 1974, стор. 411.

²⁴ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 19—21, 36—43, 75—86.

²⁵ Б. М. Бабій. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1961, стор. 252.

²⁶ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 1, К., 1973, стор. 122.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 3098, арк. 14, 15, 16.

ції могли вносити питання на розгляд Президії ВУЦВК у порядку ініціативи. Широко залучалися громадські об'єднання до діяльності місцевих Рад, що закріплювалось у законодавстві про них²⁸.

Коли в 1926 р. при сільських Радах створювалися комісії з різних галузей, до участі в їх роботі з правом дорадчого голосу залучалися й представники громадськості. Поряд з іншими комісіями, діяли й комісії допомоги громадським організаціям — кооперативним об'єднанням, осередкам Товариства Червоного Хреста, Друзів дітей, Аерохіму, МОДРу, Лікнепу тощо. При міських і селищних, а згодом і при районних (у містах) Радах створювалися секції, до складу яких з правом вирішального голосу залучалися представники профспілкових, комсомольських та інших організацій.

Питання, пов'язані з активізацією Рад та залученням громадських організацій до їх роботи, були постійно в центрі уваги Комуністичної партії. Спеціально вони розглядалися на XII, XIII, XIV, XVII з'їздах партії, а також на XIV та XVI партійних конференціях²⁹. Рішення XVI конференції ВКП(б) та II конференції КП(б)У були спрямовані на спрощення державного апарату і наближення його до мас. У червні 1929 р. ВУЦВК та РНК УРСР прийняли рішення «Про чистку апарату державних органів, кооперативних і громадських організацій», згідно з яким від роботи в них мали звільняти осіб, діяльність яких носила шкідливий для Радянської влади характер³⁰. До здійснення чистки широко залучалися представники кооперативів, профспілок, молодіжних організацій. У постанові IV сесії ВУЦВК X скликання підкреслювалося, що профспілки повинні взяти органічну участь у підготовчій та організаційній роботі до виборів, допомагаючи Радам оздоровити й зміцнити державний апарат, здешевити й очистити його від бюрократів і класово чужих елементів, а також всіляко раціоналізувати й поліпшити його роботу³¹. До проведення чистки органи РСІ залучили у 1929 р. більше 70 тис. трудящих³².

Наприкінці 20-х років органи місцевого самоврядування були очищені від експлуататорських елементів. У ході боротьби проти троцькістсько-бухарінських та інших опортуністичних угруповань зросла кількість членів профспілок, споживчої кооперації та інших громадських організацій. Комсомол у 20-ті роки виділяв своїх представників майже до всіх державних і громадських організацій у центрі й на місцях³³. Коло галузей, до роботи в яких Ради залучали громадські організації, ставало дедалі ширшим. Розширювалась і система масових громадських організацій. Розгортали діяльність добровільні товариства: Тсоавіахім, «Техніка — масам», «Геть неписьменність», «Друг дитинства», «Товариство винахідників», Українська секція МОДРу та ін. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про роботу добровільних товариств у системі масово-виховної роботи» (березень 1929 р.)³⁴. Для більшої активізації діяльності громадських організацій, встановлення тісного зв'язку та координації дій між ними й Радами були створені Всеукраїнська рада громадських організацій при Президії ВУЦВК і такі ж ради при виконко-

²⁸ ЗУ УРСР, 1924, № 45, ст. 276, 277; 1925, № 60—61, ст. 349; № 83, ст. 487; № 84, ст. 488; № 85, ст. 489; № 86, ст. 490 та ін.

²⁹ Див. КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 706—708; ч. II, стор. 36—43, 73—80, 138—150, 174—177, 200—227 та ін.

³⁰ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі — ЗЗ УРСР), 1929, № 18, ст. 146.

³¹ ЗЗ УРСР, 1929, № 2, ст. 12.

³² Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. I, стор. 161.

³³ Б. М. Бабій. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1961, стор. 252.

³⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. I, К., 1959, стор. 428.

мах обласних Рад на правах постійних комісій при них³⁵. До їх складу входили представники всіх громадських організацій.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років значно збагатився досвід координації діяльності Рад і громадських організацій. Наприклад, комсомольці брали участь у розробці планів секцій та робочих груп, входили до складу депутатських контрольних постів, чергували у клубах, кутках радянського будівництва. Для 20-х років характерною була така форма участі громадськості в державному управлінні, як соціалістичне сумісництво, коли поряд із штатними працівниками певну роботу в апараті управління виконували сумісники, яких висували громадські організації, підприємства, установи.

6 січня 1930 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про порядок створення та ліквідації всесоюзних товариств і спілок, що не переслідують мети мати прибуток»³⁶, згідно з якою всі питання, пов'язані із затвердженням статутів, реєстрацією та ліквідацією товариств і спілок, належали до компетенції союзних республік. У постанові підкреслювалося, що добровільні товариства будують свою діяльність відповідно до загальнодержавного плану народного господарства й соціально-культурного будівництва. Це сприяло встановленню більш тісних зв'язків громадських організацій з Радами.

На початку 30-х років розвиток громадських організацій досяг такого рівня, коли окремі з них настільки політично зміцніли, що могли виконувати функції державних органів. Такою організацією були профспілки, членами яких у роки другої п'ятирічки було близько 90% усіх робітників України³⁷. Згідно з постановою РНК СРСР і ВЦРПС від 10 вересня 1933 р.³⁸ РНК УРСР і Всеукрпрофрада прийняли 19 вересня 1933 р. постанову «Про порядок злиття Народного комісаріату праці УСРР з Всеукраїнською Радою професійних спілок»³⁹. З відання Наркомату праці УРСР соціальне страхування і охорона праці передавалися Всеукрпрофраді і всеукраїнським комітетам профспілок. Отже, профспілки стали виконувати функції державних органів.

До середини 30-х років склалася струнка система політичної організації суспільства перехідного від капіталізму до соціалізму періоду, чітко визначилися відносини між Радами і громадськими об'єднаннями, що стали організаціями соціалістичного типу. Зросла роль партії в керівництві державними органами і громадськими об'єднаннями. Вся система нашого суспільства давала трудящим змогу пройти школу радянського будівництва, висунути із свого середовища людей, здатних вирішувати державні справи.

³⁵ ЗЗ УРСР, 1934, № 4, ст. 26.

³⁶ СЗ ССРСР, 1930, № 7, ст. 76.

³⁷ Історія робітничого класу Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 214.

³⁸ СЗ ССРСР, 1933, № 57, ст. 333.

³⁹ ЗЗ УРСР, 1933, № 46, ст. 581.

А. Ф. Варфоломєєв

**ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА
ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
ДОНБАСУ
СЕРЕД РОБІТНИКІВ
ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
(1959—1965 рр.)**

Вивчення досвіду партійних організацій по комуністичному вихованню робітників, у тому числі шахтарів Донбасу, є одним з актуальних завдань історико-партійної науки. Окремі питання з даної проблеми висвітлено в історико-партійній літературі¹. В даній замітці зробле-

но спробу показати досвід ідейно-політичної роботи партійних організацій Донецького басейну серед робітників вугільної промисловості в 1959—1965 рр.

Донбас — один з великих індустріальних центрів країни. Тут лише у вугільній промисловості в роки семирічки працювало майже півмільйона робітників. Цей район 1965 р. давав 30% союзного та 89,2% республіканського видобутку вугілля².

У формуванні наукового марксистсько-ленінського світогляду трудящих партія відводить чільне місце пропаганді революційної теорії, політики КПРС та Радянського уряду. Значну допомогу партійним організаціям в удосконаленні цієї справи подала постанова ЦК КПРС від 9 січня 1960 р. «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах»³.

Виконуючи цю постанову, парторганізації Донбасу особливу увагу приділяли політичній освіті робітників вугільної промисловості. На пленумах і зборах партійного активу, засіданнях бюро партійних органів, в первинних парторганізаціях обговорювалися ці питання. Так, пленум Ворошиловградського обкому Компартії України у березні 1960 р. обговорив постанову ЦК КПРС від 9 січня 1960 р. і заходи по її виконанню, акцентувавши увагу на політичній освіті трудящих, посиленні її зв'язків з життям. Аналогічну постанову ухвалив пленум Донецького обкому Компартії України⁴.

У досліджуваній період широкого розмаху набрало вивчення історії Комуністичної партії Радянського Союзу. Про це свідчать такі факти. З 225 152 слухачів, які навчалися 1959 р. в системі партійної освіти, 80 тис. вивчали історію партії, 1960 р.— близько 111 тис. І хоч в наступні роки, в зв'язку з ростом економічної освіти, ця цифра дещо зменшилась, в 1964 р. вона досягла 135 200 чол.⁵

Закономірно, що вивчення героїчного шляху Комуністичної партії, її найважливіших документів давало можливість парторганізаціям

¹ Главное — работа с людьми (Из опыта массово-политической работы парторганізацій Донецької області), К., 1959; Во имя высоких идеалов (Из опыта идеологической работы парторганізацій Луганської області), Луганское областное издательство, 1961; Богатство души — людям. Сборник статей, Донецк, 1965; На первом направлении (Первичные партийные организации Луганщины в борьбе за выполнение решений XXII съезда КПСС), Донецк, 1965; В. І. Полурез. Комуністична партія України — організатор трудової активності робітничого класу, К., 1969; Б. І. Стеля. Виховання нової людини — справа партійна. З досвіду роботи парторганізації по комуністичному вихованню працівників промисловості України (1956—1965 рр.), К., 1970, та ін.

² Угольная промышленность за 50 лет. Статистический справочник, М., 1968, стор. 662; Угольная промышленность Украинской ССР, Донецк, 1966, стор. 37.

³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов, ЦК, т. 8, М., 1972, стор. 49—51.

⁴ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 311, оп. 3, спр. 144; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 67, спр. 4.

⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 135, арк. 139; спр. 222, арк. 273; спр. 251, арк. 16; спр. 252, арк. 13; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2-г, спр. 438, арк. 197, 199; спр. 574, арк. 153, 155; спр. 699, арк. 192, 193; спр. 808, арк. 179, 180; ф. 172, оп. 1, спр. 203, арк. 116; ф. 183, оп. 1, спр. 174, арк. 76.

наблизити політичне навчання до життя, піднести його ефективність, допомагало трудящим брати активну участь у виконанні накреслень КПРС.

Значне місце в системі партійної освіти зайняла пропаганда економічних знань в початкових економічних гуртках, школах комуністичної праці та ін. В Донецькій області 1962 р. майже 378 тис. чол. вивчали економічну теорію, у Ворошиловградській області в 1963/1964 навчальному році — більш як 170 тис. чол., що в 6 разів більше, ніж 3 роки тому⁶.

Економічна освіта знаходилась в центрі уваги партійних органів первинних парторганізацій. Так, на шахті «Кочегарка» Донецької області в 1958 р. не було жодного гуртка по вивченню економіки, а 1960 р. парторганізація створила 17 гуртків, в яких вчилось 459 гірників. На шахті № 4—2-біс тресту «Кадіїввугілля» кожний третій робітник оволодівав економічними знаннями⁷.

Удосконалюючи форми і методи марксистсько-ленінського загартування трудящих, партійні організації значну увагу приділяли політичній самоосвіті комуністів та безпартійних. Частіше стали проводитись теоретичні та економічні конференції, в роботі яких брали участь рядові шахтарі. Характерною в цьому плані може бути конференція на тему «Створення матеріально-технічної бази комунізму — головне економічне завдання партії і радянського народу», проведена на Макіївській шахті № 8—8-біс. Поряд з інженерно-технічними працівниками на ній виступили робітники очисних забоїв, прохідники та ін.⁸

Значне місце в системі комуністичного виховання гірників парторганізації відводили лекційній пропаганді. Партійні комітети переглянули і зміцнили лекторські групи, посилили допомогу відділенням товариства «Знання» і контроль за їх діяльністю. В результаті виросла кількість лекторів, підвищився ідейний рівень лекцій. Якщо на початку 1959 р. на підприємствах вугільної промисловості Ворошиловградської області діяло 122 групи товариства «Знання», в яких працювало 3650 лекторів, то в 1962 р.,— відповідно, 198 і 5015. У 1959 р. на підприємствах було прочитано 38 тис. лекцій, 1961 — 62 тис.⁹ Багато лекцій присвячено історичному шляху Комуністичної партії, роз'ясненню її внутрішньої та зовнішньої політики, матеріалам XXI, XXII з'їздів, Пленумів ЦК КПРС. Чільне місце в них відводилося вихованню у гірників комуністичного ставлення до праці і соціалістичної власності, поширенню передових методів праці в гірничій справі. Парторганізації створювали на підприємствах, в установах культури, при житлоуправліннях лекторії, перевага яких полягала в тому, що в них читались цикли лекцій, присвячені якійсь одній великій проблемі, і для постійного складу слухачів. Так, лише по роз'ясненню матеріалів та рішень XXII з'їзду КПРС Лисичанським міськкомом партії Ворошиловградської області було створено 20 лекторіїв¹⁰.

На кінець 1965 р. в Донецькій області налічувалось 39,3 тис. лекторів, які прочитали 315 тис. лекцій, а у Ворошиловградській області 22 тис. лекторів прочитали більше 200 тис. лекцій¹¹.

⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 222, арк. 273; Ю. Ф. Пономаренко. Человек— прежде всего, Донецк, 1964, стор. 21.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 168, арк. 333; Во имя высоких идеалов, стор. 6.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 221, арк. 314.

⁹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2-г, спр. 812, арк. 53.

¹⁰ Там же, спр. 808, арк. 11.

¹¹ Донецкая область в семилетке, Донецк, 1966, стор. 17; «Луганская правда», 11 січня 1966 г.

Комуністи Донецького басейну провадили значну політичну роботу серед трудящих. У Ворошиловградській області, наприклад, більше 24 тис. агітаторів, об'єднаних більш як в 200 агітколективах, проводили роз'яснювальну роботу серед трудящих вугільної промисловості. В Донецькій області 1965 р. працювало більше 130 тис. агітаторів¹². Це — керівні партійні, радянські, профспілкові, господарські та інженерно-технічні працівники, новатори виробництва. Опорою партійних комітетів в агітколективах виступали комуністи та комсомольці. У Ворошиловградській області, наприклад, в 1963 р. від загальної кількості агітаторів вони становили 75%¹³.

Приділяючи серйозну увагу добору агітаторів, парторганізації з метою підвищення ефективності політичної агітації систематично проводили семінари, діяли школи агітаторів. Добре було налагоджене навчання в школі агітаторів на шахті «Кочегарка» Донецької області. Тут слухачі оволодівали не тільки теоретичними знаннями, а й навчалися методиці підготовки і проведення бесід. Всі слухачі школи були закріплені за окремими дільницями, бригадами, де вони регулярно проводили бесіди¹⁴.

Партійні організації проводили агітаційну роботу не тільки на підприємствах, але й за місцем проживання шахтарів, на постійно діючих агітмайданчиках.

В осінньо-зимовий період політична агітація серед гірників проводилась в постійно діючих агітпунктах, червоних кутках, гуртожитках, агітквартирах. Керуючись вказівкою В. І. Леніна «...жити в гущі робітничого життя, знати його вздовж і впоперек, уміти безпомилково визначити в усякому питанні, в усякий момент настрої маси, її справжні прагнення, потреби, думки, вміти визначити, без тіні фальшивої ідеалізації, ступінь її свідомості і силу впливу тих чи інших передсудів і пережитків старовини, вміти завоювати собі безмежне довір'я маси товариським ставленням до неї, дбайливим задоволенням її потреб»¹⁵, партійні комітети приділяли значну увагу участі в масово-політичній роботі серед гірників керівних партійних, радянських, профспілкових та господарських працівників. З доповідями на політичні теми і лекціями перед шахтарями виступали секретарі, члени бюро і працівники апаратів Ворошиловградського і Донецького обкомів партії, міськкомів та райкомів партії, в міста і райони виїжджали великі групи лекторів і доповідачів з числа керівників обласних організацій. В практику все ширше входили звіти перед трудящими керівних працівників радянських та господарських організацій.

В багатому арсеналі заходів комуністичного виховання трудящих важливе місце належить наочній агітації, численні форми якої допомагали і допомагають парторганізаціям шахт мобілізувати зусилля шахтарів на виконання виробничих планів. Так, на шахті ім. Ілліча м. Кадіївки на шахтному подвір'ї, в нарядній і гуртожитках, на вулицях, які прилягають до цього підприємства, були Дошки показників, стенди, вивішувалися лозунги, які закликали шахтарів достроково виконувати державні плани. На підприємстві виходило більше 30 стінних газет. Особливою популярністю користувались газети «Шагающий крокодил»,

¹² Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2-г, спр. 812, арк. 54; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 74, спр. 106, арк. 115.

¹³ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 172, оп. 1, спр. 103, арк. 58.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 168, арк. 334.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 159.

«Отбойным молотком» та ін. По кожному критичному виступу стіннівок партком, інші громадські організації приймали відповідні рішення ¹⁶.

Використовуючи різні форми і методи ідеологічного впливу, підпорядковуючи їх завданням комуністичного будівництва, парторганізації Донбасу підняли політичну і трудову активність гірників, досягли успіхів у сфері господарювання. За семирічку шахтарі Донбасу видали на-гора понад план 16,5 млн. т вугілля, продуктивність праці робітника зросла з 25,5 т в 1958 р. до 34 — в 1965 р. (на 31,6%) ¹⁷.

Робітники вугільної промисловості Донецького басейну своїми трудовими ділами показали дійсно комуністичне ставлення до праці.

¹⁶ Г. Коляденко. Сила наглядної агітації. Луганское областное издательство, 1960, стор. 26.

¹⁷ «Правда Украины», 16, 17 березня 1966 р.; Развитие угольной промышленности Украины за годы семилетки, Донецк, 1966, стор. 20—21.

Г. С. Денисенко
ЗМІНИ В КІЛЬКІСНОМУ
І ЯКІСНОМУ СКЛАДІ
ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
УКРАЇНИ
{1952—1956 рр.}

Регулювання зростання партійних лав і поліпшення їх якісного складу є одним з важливих питань партійного будівництва. Розробляючи план створення марксистської партії нового типу, В. І. Ленін наголошував, що партія повинна складатися

з найбільш передових, організованих представників робітничого класу ¹. Він виступав проти проникнення в її середовище тих, кому були чужі інтереси і завдання пролетаріату.

На II з'їзді РСДРП (1903 р.) В. І. Леніним були сформульовані принципи членства в партії, а саме: визнання програми і Статуту партії, обов'язкове входження і особиста участь в роботі однієї з партійних організацій, матеріальна підтримка партії, суворо індивідуальний прийом нових членів і старання перевірка кожного вступаючого до її лав, турбота про чистоту партійних рядів і виховання комуністів, особливо новоприйнятих ². Відповідно до конкретних історичних умов партія творчо застосовувала ці принципи, турбуючись, насамперед, про якість і чистоту своїх лав, поповнюючи їх переважно кращими представниками робітничого класу. Ці питання партія обговорювала майже на всіх з'їздах, конференціях і пленумах.

Завершення побудови соціалізму і вирішення пов'язаних з ним важливих народногосподарських і суспільно-політичних завдань підвищили вимоги до якісного складу партії. Так, XIX з'їзд КПРС вказав партійним організаціям на невідповідність між кількісним зростанням і якісним складом партії, зажадав від них посилення роботи щодо регулювання росту партійних рядів і прийняв новий Статут КПРС.

Виконуючи настанови з'їзду, партійні організації України особливу увагу приділили дальшому підвищенню трудової та політичної активності робітничого класу і залученню кращих його представників до КПРС. Ці питання були в центрі уваги партійних комітетів. Так, в лю-

¹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 9, 155, 310; т. 11, стор. 210—211; т. 12, стор. 82, 86.

² Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 245, 274—277; т. 8, стор. 12—13, 44—47, 220, 231—252.

тому 1953 р. Донецький обком Компартії України розглянув питання «Про керівництво Макіївським міськкомом партії справою прийому в партію і виховання молодих комуністів» і зобов'язав міськком партії звернути увагу на старанний відбір до лав партії передової частини трудящих і робітників провідних професій³.

Про поліпшення роботи парторганізацій по відбору в партію передових робітників йшлося на бюро Запорізького, Харківського, Київського та інших обкомів республіки⁴. Так, 1953 р. Запорізький міськком Компартії України двічі обговорював питання зростання рядів партії в Ленінському, Жовтневому та Орджонікідзевському районах. Вказавши на слабкий ріст партійних організацій за рахунок робітників, міськком зобов'язав райкоми партії поставитися до справи відбору в партію кращих робітників від верстата, особливо провідних професій — сталеварів, вальцювальників, горнових, прокатників з усією відповідальністю⁵.

Виконуючи ці рішення, партійні організації м. Запоріжжя вже в I кварталі 1953 р. прийняли членами і кандидатами в члени партії 188 чол., серед них 76 чол. (40,4%) робітників з виробництва⁶. В Дніпропетровській обласній партійній організації в 1953 р. робітники становили 33,3% загальної кількості прийнятих в кандидати. Значну роботу в цьому напрямку провели парторганізації великих промислових підприємств. Так, парторганізація заводу ім. Петровського за період з серпня 1952 р. по серпень 1953 р. прийняла в партію 209 чол., серед них 155 робітників (74,1%), а на заводі ім. Дзержинського на той же період робітники склали 76,7% всіх прийнятих в кандидати партії⁷.

Всього в республіці з вересня 1952 по березень 1954 р. прийнято 75 814 чол. в члени партії та 38 879 — кандидатами в члени КПРС⁸.

В роботі парторганізацій в цій справі мали місце ще недоліки. В партію мало приймалося робітників від верстата, особливо провідних професій, ще менше колгоспників. Питома вага робітників в складі Компартії України на 1 січня 1954 р. була лише 17,2%⁹. На це звернув увагу XVIII з'їзд Компартії України (березень 1954 р.). «В багатьох партійних організаціях,— сказано в звітній доповіді на з'їзді,— серед тих, що приймаються в партію, ще недостатньо робітників, колгоспників, жінок...»¹⁰.

Рішення з'їзду сприяли поліпшенню керівництва з боку обкомів, міськкомів і райкомів партії справою прийому до партії кращих представників робітничого класу. Так, в 1954—1955 рр. ці питання кілька разів обговорювало бюро Запорізького обкому Компартії України. В червні 1955 р. обком партії прийняв постанову «Про деякі недоліки в роботі міськкомів і райкомів партії по росту лав КПРС за рахунок робітників провідних професій і вихованню молодих комуністів», яка зобов'язувала партійні органи, первинні парторганізації докорінно поліпшити цю роботу. Запорізький, Мелітопольський та інші міськкоми пар-

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 166, спр. 392, арк. 259—261.

⁴ Там же, спр. 174, арк. 262—264; спр. 494, арк. 7—10; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1/3, спр. 193, арк. 7—8.

⁵ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 157, оп. 8, спр. 29, арк. 2—4; спр. 54, арк. 5—6.

⁶ Там же, спр. 101, арк. 13.

⁷ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 16, спр. 600, арк. 7; оп. 29, спр. 1, арк. 61; спр. 602, арк. 6.

⁸ XVIII з'їзд КП України. Матеріали з'їзду, К., 1954, стор. 37.

⁹ М. М. Матвійчук. Організаторська робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.), К., 1966, стор. 24.

¹⁰ XVIII з'їзд КП України, стор. 37—38.

тії розробили заходи щодо поліпшення роботи по індивідуальному і якісному добору в партію кращих робітників. Райкоми партії мали протягом липня — серпня 1955 р. обговорити звіти парторганізацій про їх зростання за рахунок робітників провідних професій¹¹.

Поліпшили роботу і первинні партійні організації робітничих колективів. Наприклад, на Запорізькому заводі «Дніпроспецсталь» перш ніж прийняти робітника в партію, парторганізації цехів вивчали його ділові і політичні якості, давали доручення з обов'язковою наступною перевіркою їх виконання, проводили індивідуальні бесіди з питань Статуту партії, внутрішнього і міжнародного життя країни. Ця робота значною мірою сприяла підвищенню ідейно-політичного рівня вступаючих у партію, усвідомленню ними тієї високої відповідальності і обов'язків, які покладались на них. За період з вересня 1954 р. по вересень 1955 р. заводська партійна організація зросла на 28 чол. Завдяки організаторській та політичній роботі парткому та цехових парторганізацій понад 50% складу заводської партійної організації становили робітники. На вересень 1955 р. кількість робітників на підприємстві становила 54,6%¹².

Аналогічна робота проводилась і на інших підприємствах республіки. Майже в усіх партійних організаціях спостерігалася тенденція зростання чисельності робітників серед прийнятих в кандидати партії. Так, якщо в Харківській обласній партійній організації робітники в числі новопринятих в партію в 1953 р. становили 32,7%, то в 1955 р. — 38,2%. Серед прийнятих в кандидати партії партійними організаціями м. Харкова в 1954 р. робітників було 44,5%, а в 1955 — 53,7%, з них 88,4% склали робітники провідних професій¹³.

Значні зрушення відбулися в цій справі і в партійних організаціях Запорізької, Донецької, Дніпропетровської та інших областей республіки. Так, за 9 місяців 1955 р. в Донецьку обласну парторганізацію прийнято 39% робітників від загальної кількості прийнятих проти 35,8% в 1954 р. Окремі міськкоми і райкоми партії Донеччини мали ще кращі результати. Артємівський міськком Компартії України прийняв в 1955 р. 59% робітників від загальної кількості прийнятих до лав партії проти 36% в 1954 р., Краматорський, відповідно, — 52,5% і 40,7%, Слов'янський — 55,8% і 38%. В числі прийнятих робітники в промисловості, будівництві і транспорті становили 64,1%, в т. ч. у вугільній промисловості — 39,1%, з них 67,1% — на шахтах, з них на підземних роботах — 72,1%. В результаті підвищилась питома вага робітників в складі обласної парторганізації. На 1 жовтня 1955 р. робітники становили 26,2% загального складу проти 25,3% на 1 січня того ж року¹⁴.

Збільшилась питома вага робітничого класу серед прийнятих кандидатами в члени КПРС в цілому по республіці. 1953 р. серед прийнятих у кандидати партії робітників було 22,2, в 1954 р. — 22,7, у ІV кв. 1955 р. — 26,4, у І кв. 1956 р. — 31,1%¹⁵.

Здійснення заходів, спрямованих на поліпшення роботи парторганізацій в справі прийому в партію, викликало приплив до неї найкращих

¹¹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 3, оп. 9, спр. 59, арк. 20—21; ф. 157, оп. 10, спр. 26, арк. 6—7; спр. 34, арк. 12, 32.

¹² Там же, ф. 3685, оп. 2, спр. 51, арк. 64—66; оп. 3, спр. 1, арк. 80—81.

¹³ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 63, спр. 26, арк. 10, оп. 75, спр. 16, арк. 53; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 40, арк. 37.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 206, спр. 549, арк. 145.

¹⁵ М. М. Магвійчук. Назв. праця, стор. 25—26.

представників робітничого класу в більшій кількості провідних професій, передовиків виробництва. Це сприяло зміцненню робітничого ядра, поліпшенню соціального та якісного складу парторганізацій, зростанню їх авторитету та боєздатності.

Р. Й. Тхоржевський
ДО ПИТАННЯ
ПРО РАДЯНСЬКУ БОНІСТИКУ

На початку 20-х років паперові грошові знаки зацікавили істориків як історичне джерело. У Москві, на Уралі, Україні, Кавказі були створені центри для виявлення та вивчення грошових емісій. З'явилися перші каталоги, описи окремих колекцій вітчизняних паперових грошових знаків часів громадянської війни¹. До першого з'їзду Всеросійського товариства філателістів (1924 р.), куди входила і секція боністів, у світ вийшов найновіший каталог грошових знаків та бон². На сторінках журналів, бюлетенів, які видавалися місцевими товариствами, було порушено питання про класифікацію вітчизняних грошових знаків. Одні дослідники вважали, що за основу відбору бон слід брати емітент, тобто юридичну організацію, що випускає паперові гроші³. Інші надавали перевагу територіально-географічному принципів відбору бон, тобто всі паперові знаки поділяли за географічними районами країни (наприклад «Урал», «Україна», «Кавказ» тощо)⁴. Дехто вважає, що класифікацію паперових грошових знаків слід проводити за ознаками соціально-економічного розвитку⁵, а відбір бон здійснювати за назвами населених пунктів, хронологією й навіть за нумерацією. Загальним недоліком всіх цих напрямків було те, що всі вони об'єднували в один розділ (групу) як радянські, так і контрреволюційні випуски.

Оформлення перших паперових грошових знаків молодій Країні Рад відбувалося за вказівками В. І. Леніна, який надавав великого значення випускові радянських грошей — одному з головних факторів позбавлення колишніх пануючих класів економічної сили⁶. Коли Наркомфін запропонував узяти за взірець текст зі старих паперових грошових знаків, Володимир Ілліч категорично виступив проти цього⁷.

Прагнучи підкреслити інтернаціональну суть соціалістичного суспільства, вождь запропонував, щоб на перших радянських грошових знаках були написи різними мовами народів світу⁸. Так, починаючи з купюри в 100 крб., за його вказівкою, гасло «Пролетарі всіх країн, єднай-

¹ А. М. Брайлівський. Денежные знаки революции 1917—1922 гг., Тифлис, 1922; А. Кобяков. Обзор бон, чеков и пр. выпущенных на территории бывшей Российской империи.— «Русский коллекционер», 1922, № 1—4; Л. М. Иольсон и Н. И. Кардаков. Перечень денежных знаков выпущенных и курсировавших на территории бывшей Российской империи в годы войны и революции 1914—1923 гг., Берлин, 1923; П. Виноградов. Денежные знаки революции и гражданской войны.— Архивы русской революции, т. 8, Берлин, 1923.

² Ф. Г. Чучин. Бумажные денежные знаки выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 гг., М., 1924.

³ Л. М. Иольсон и Н. И. Кардаков. Назв. праця; А. Кобяков. Назв. праця.

⁴ Ф. Г. Чучин. Назв. праця; Б. Ушков. К вопросу классификации коллекции бон.— «Советский коллекционер», 1930, № 7.

⁵ Д. Санин. Систематика денежных знаков на основе экономики страны.— «Советский филателист — Советский коллекционер», 1926, № 9.

⁶ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 127—128.

⁷ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 50, стор. 119.

⁸ Див. Ленинский сборник XXI, стор. 180.

теся!» надруковано шістьма мовами народів світу. В. І. Ленін докладав багато зусиль, щоб прискорити вилупок перших радянських грошей. Ленінські настанови про те, якими повинні бути грошові знаки пролетарської держави, втілені у всіх наступних емісіях радянських паперових грошових знаків.

Паперові грошові знаки за правом обігу поділяються на загальнообов'язкові (грошові знаки) і незагальнообов'язкові (бони). Якщо у вітчизняній боністиці першим присвячені каталоги, окремі монографії, статті, то значно менше уваги дослідники приділили бонам (у 1927 р. вийшов каталог В. М. Соколова і М. Л. Іванова по бонах — поки що єдиний у нашій країні)⁹.

Слід зауважити, що до цього часу серед радянських боністів немає єдиного погляду щодо визначення, які паперові гроші є загальнообов'язкові, а які — незагальнообов'язкові. Радянські дослідники вважають, що всі паперові грошові знаки за їх правомочністю слід розподілити на три групи. До першої віднести державні випуски, які є загальнодержавними, загальнообов'язковими грошовими знаками. До другої і третьої груп — незагальнообов'язкові, тимчасові бони, які з'явилися в обігу під час розмінної кризи або в результаті «грошового голоду». Сюди також слід віднести місцеві та приватні випуски, тобто такі бони, які випускалися під забезпечення матеріальних цінностей — валюти банків, майна міських, сільських управ, кооперативів, великих підприємств тощо. Інколи місцеві бони урівнювалися із загальнообов'язковими спеціальними декретами Центрального уряду — тоді вони перебували в обігу і як місцеві, і як загальнообов'язкові. До третьої групи належать так звані «приватні бони» (ми вважаємо, що термін «приватні» слід замінити на «внутрішні», оскільки такі випуски незагальнообов'язковими бон, як правило, призначалися для обслуговування робітників, службовців або споживачів підприємств, кооперативів). Приватні (внутрішні бони були в обігу на взаємному довірі без будь-яких гарантій або забезпечення з боку держави.

Водночас із розв'язанням питань теоретичного характеру боністи вивчають історію появи радянських грошових знаків. Серед історичних досліджень на цю тему слід назвати праці В. Вязельщикова, які узагальнив радянські грошові емісії періоду громадянської війни та відбудови народного господарства¹⁰. Цікавими є дослідження з історії появи радянських паперових грошових знаків, випущених на Україні¹¹.

На початку 30-х років діяльність секції боністів припинилася. Лише окремі з них продовжували дослідницьку роботу. 1938 р. В. Соколов склав декілька частин повного каталога грошових знаків і бон¹². Структура класифікації залишилася старою. Позитивним у ньому є те, що автор поряд із загальнообов'язковими грошовими знаками помістив необов'язкові бони, подав короткі історичні довідки про емісії, навіть кількість випущених купюр тощо.

⁹ В. М. Соколов и М. Л. Иванов. Каталог бон необязательного обращения (чистных), выпущенных на территории СССР в 1914—1925 гг., Ростов-на-Дону, 1927. Цей каталог з деякими поповненнями, але без зміни структури, був у 1972 р. передрукований Пермським відділенням Всесоюзного товариства філателістів.

¹⁰ В. Вязельщиков. Денежное обращение трех систем.—«Советский филателист». 1928, № 1, 3, 4, 5.

¹¹ В. Бажанов. Славянские боны.—«Советский коллекционер», 1926, № 8. И. Леви. Денежные знаки Украинской ССР.—Бюллетень Южного отделения Советской Филателистической Ассоциации (БЮОСФА), 1928, № 3; Г. Раппопорт. Ви сунська Народна Республіка.—«Весвіт», 1927, № 45.

¹² В. М. Соколов. Полный каталог бон выпущенных на территории СССР период времени с 1914—1925 гг., Ростов-на-Дону, 1938, част. 6, 7, 8.

У 60-х роках інтерес до паперових грошових знаків, як до історичних документів, знову зріс. У Москві, Ленінграді, Баку, Києві та інших містах країни почали функціонувати секції боністів. У музеях організовувалися виставки вітчизняних грошових знаків¹³. На сторінках «Советского коллекционера» та «Филателии СССР» з'явилося чимало статей з історії радянських паперових грошових знаків¹⁴. Велику роботу щодо популяризації вітчизняних паперових грошових знаків проводять секції боністів. Все частіше в центральній і місцевій пресі з'являються статті про вітчизняні грошові знаки. Ними зацікавились історики-боністи з НДР, Болгарії, Польщі, Чехословаччини та інших країн світу. Отже, паперові грошові знаки, бони, будучи історичним джерелом, допомагають простежити окремі сторони розвитку радянського суспільства.

¹³ Монеты и медали СССР. Каталог выставки гос. исторического музея, М., 1961; П. Смирнов. Примеры ленинградских коллекционеров. (О трех выставках бон). — «Московский бонист», 1967, № 5.

¹⁴ Див. «Советский коллекционер» за 1963—1973 рр.; «Филателия СССР» за 1966—1974 рр.

В. В. Крижанівська
ПРО ВПЛИВ КЛАСОВОЇ
БОРЬБИ СЕЛЯН
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
(кінець XVII — 60-ті роки XVIII ст.)

Відомо, що боротьба експлуатованих мас проти панівного класу «...неминуче стає політичною боротьбою, боротьбою насамперед проти політичного панування цього класу»¹. Вона впливає не тільки на внутрішню політику уряду, але й на його зовнішньополітичну діяльність, які взаємозв'язані між собою.

Дослідження впливу народних рухів на урядову політику дає змогу розкрити класовий зміст усіх дій держави, спрямованих на захист інтересів панівної верхівки.

Радянські медієвісти приділяють значну увагу вивченню різних аспектів антифеодальної боротьби селян — основного виробника доби феодалізму. Але її вплив на зовнішньополітичну діяльність уряду ще не досить висвітлений в історичних дослідженнях. Цій проблемі присвячено лише кілька статей і заміток².

Автор даної замітки прагнула показати вплив антифеодальної боротьби населення Правобережжя на стосунки між Річчю Посполитою та країнами, з якими межувала захоплена нею Правобережна Україна, наприкінці XVII — в 60-х роках XVIII ст.

У досліджуваній період феодально-кріпосницька Річ Посполита переживала економічний спад, викликаний кризою фільварково-панщинної системи. Він супроводжувався політичною кризою. В цей час загострюється боротьба між магнатськими угрупованнями Чарторийських,

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 297.

² Див., наприклад, Ф. П. Шевченко. Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні. — «УІЖ», 1968, № 9; Г. А. Санин. Влияние классовой борьбы в порубежных районах России и Речи Посполитой в начале 70-х годов XVIII в. на внешнюю политику Русского государства. — Тезисы докладов и сообщений XIII сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории Восточной Европы (Вильнюс—Каунас, сентябрь 1971 г.), М., 1971, стор. 55-58; його ж. Влияние классовой борьбы в России конца XVII — начала XVIII в. на внешнюю политику Русского государства. — Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков: проблемы, поиски, решения, М., 1974, стор. 370—379.

Любомирських, Потоцьких, які навіть у найтяжчу для Речі Посполитої годину не поступилися своєю «золотою вольністю» і кинули країну у вир феодальних чвар, що прискорило її занепад. З цього приводу Ф. Енгельс писав: «...Побудована на грабежі і гнобленні селян дворянська республіка була в стані цілковитого розладу; її конституція робила неможливим якесь загальнонаціональне діяння і через це прирікала країну на становище легкої здобичі сусідів»³. Сусідні держави не забарилися скористатися магнатсько-шляхетською «золотою вольністю» для того, щоб перетворити Річ Посполиту у свою маріонетку. А магнатські угруповання готові були служити іноземним державам на шкоду національним інтересам Польщі⁴. Таке становище країни визначило її зовнішню політику, яка формувалася під впливом багатьох факторів, зокрема й класової боротьби народних мас проти поневолювачів.

Посилення феодальної експлуатації викликало загострення в країні, особливо на загарбаних Польщею українських землях, класової боротьби. Селянство, рядове козацтво та міський плебс Правобережжя виступали не тільки проти феодального, а й проти національного та релігійного гноблення, за возз'єднання з Лівобережною Україною у складі Російської держави. Туреччина і Польща намагалися не допустити цього⁵.

Особливістю визвольної боротьби на Правобережжі була активна участь у ній селян та козацької бідноти Лівобережжя, які поверталися сюди після визволення Поділля від турецького ярма, а також вихідців із Росії, Молдавії, Валахії та ін. Тому в придушенні антифеодальних рухів на Правобережжі були зацікавлені не тільки феодали Речі Посполитої, а й Росії, Молдавії, Валахії, козацька старшина Лівобережжя. Спільні виступи селянства Правобережної і Лівобережної України, втікачів із Росії, Молдавії, Валахії проти феодального гніту змушували правлячі кола Речі Посполитої шукати допомоги у царській Росії, Коша Запорізької Січі, урядів Туреччини, Молдавії та Валахії.

Ще у 80—90-х роках XVII ст. магнати Правобережжя, спираючись на 10 статтю «Вічного миру» 1686 р., за якою Річ Посполита і Росія зобов'язувалися не допускати «розбою» у прикордонних районах та повертати втікачів⁵, неодноразово зверталися до царського уряду і Коша Запорізької Січі з вимогою вжити найдійовіших заходів для розшуку і повернення селян, які знайшли притулок на Лівобережжі.

На початку XVIII ст., вже в ході Північної війни, на Правобережжі спалахнуло велике народне повстання під керівництвом Палія і Самуся. Відчуваючи його небезпеку для всієї системи феодальних відносин на Правобережній Україні, магнати, незважаючи на необхідність організації відсічі шведським загарбникам⁶, кинули основні сили коронного війська проти повстанців. Проте державна машина Речі Посполитої виявилась неспроможною придушити повстання.

Польський король Август II, який мав намір використати складну зовнішньополітичну обстановку для здійснення в країні абсолютистського перевороту, ніяк не міг вибрати, на котру із воюючих сторін — Ро-

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 18.

⁴ История Польши, т. 1, М., 1954, стор. 292.

* За Бахчисарайським договором 1681 р. Лівобережна Україна переходила до Росії, а Правобережжя залишалося під владою Туреччини. За «Вічним миром» 1686 р. Правобережжя знову відходило до Польщі, Поділля ж до 1699 р. перебувало під турецьким гнітом, що, безумовно, ускладнювало зовнішньополітичну обстановку.

⁵ Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarow w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydane, Petersburg, 1860, v. VI, s. 76, f. 151—152.

⁶ Jan Wimmer. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej (1700—1717). Warszawa, 1956, стор. 193.

сію чи Швецію — зробити ставку. Напад шведів на Польщу прискорив його вибір⁷. Проте незаперечним є і той факт, що укласти союз з Росією польський уряд значною мірою спонукала настійна потреба розгромити повстання Палія і Самуся. Король і більшість урядовців вважали, що виторгувати допомогу в боротьбі проти повстанців найвигідніше у царського уряду, який для створення міцного антишведського союзу і щоб не допустити виникнення повстання на Лівобережній Україні пожертвує тими політичними вигодами, які він мав від заворушень на Правобережжі*. Тому, хоч у Польщі й існувало сильне угруповання магнатів прошведської орієнтації, які твердили, нібито повстання Палія і Самуся інспірував царський уряд⁸, Август II звернувся у січні 1703 р. до царя, а невдовзі й до гетьмана Мазепи⁹ з проханням придушити повстання на Правобережній Україні. Це означало курс на зближення з Росією. Польський уряд не приховував, що допомога царизму і Коша Запорізької Січі магнатам Правобережжя у боротьбі з повстанцями є неодмінною умовою участі Речі Посполитої у війні проти шведів**.

Побоюючись, що повстання перекинеться на Лівобережну Україну, а також, щоб заручитися підтримкою Польщі у боротьбі проти шведів, навесні 1704 р. Петро I дозволив Мазепі заарештувати Палія. Певну роль у цьому відіграли й наклепницькі доноси Мазепи на Палія¹⁰. У серпні 1704 р. між Річчю Посполитою і Росією було підписано договір про спільні воєнні дії проти шведів. У його четвертій статті зазначалося, що уряд Польщі безсилий «знайти управу» на повстале селянство Правобережжя, а тому просить царизм, як «дужого союзника», взяти на себе придушення повстання¹¹. Таким чином, повстання 1702—1704 рр. на Правобережжі стало важливим чинником у політичному зближенні Польщі з Росією та вступі першої в антишведський оборонний союз. Воно посилює позиції царського уряду в Речі Посполитій.

Повстання Палія і Самуся, масові втечі селян позначилися також на відносинах Речі Посполитої з васалом Оттоманської Порти Молдавським князівством. Занепокоєні успіхами повстанців, до яких приєдналися волохи (селяни-вихідці з Молдавії та Валахії), а також тим, що повсталі знаходили притулок у Молдавії, магната та шляхта Подільського воєводства у листопаді 1702 — лютому 1703 р. вимагали від короля та коронного гетьмана примусити молдавського господаря Костянтина Дуку дотримуватися домовленості між Польщею та Оттоманською Портою про об'єднання зусиль у боротьбі з втечами селян і «бунтівниками», зафіксованої у 10 статті Карловіцького договору 1699 р.¹² 18 лютого 1708 р. коронний гетьман Любомирський зажадав від Костянтина Дуки задовольнити претензії феодалів Поділля, проте останній саме вів

⁷ История Польши, т. 1, стор. 285—286.

* Царський уряд сподівався скористатися прагненням повсталих селян і козацької бідноти возз'єднатися з братнім російським народом для того, щоб повернути загублену Польщею Правобережжя, і спочатку навіть таємно подавав їм матеріальну допомогу.— Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст., К., 1963, стор. 124.

⁸ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР), ч. III, т. 2, К., 1861, Вступленне, стор. 140—141.

⁹ Там же, стор. 156; Г. Я. Сергієнко. Назв. праця, стор. 158—159.

** Наприкінці квітня 1703 р. король писав Мазепі, що в разі відмови уряду Петра I придушити повстання Палія і Самуся Річ Посполита не буде воювати проти шведів.— ЦДАДА СРСР, ф. 124, оп. 3, спр. 1355, арк. 1—2.

¹⁰ Г. Я. Сергієнко. Назв. праця, стор. 92.

¹¹ ЦДАДА СРСР, ф. 79, оп. 3, спр. 162, арк. 6—6 зв.

¹² Wł. Konopczyński. Polska a Turcja 1683—1792, Warszawa, 1963, стор. 39.

таємні переговори з Петром I про встановлення над Молдавією протекторату Росії і, очевидно, з огляду на це не хотів відкрито допомагати магнатам Польщі закріпитися на Правобережжі¹³. Незадоволені тим, що молдавський господар зволікав з поданням дійової допомоги польському уряду в боротьбі проти повстанців, 12 березня 1703 р. магнати і шляхта Подільського воєводства спорядили посольство до Костянтина Дуки, яке рішуче зажадало від нього передати польським властям повстанців із загону Шпака, що знайшли притулок у Волощині, а також волохів, котрі брали участь у повстанні Палія і Самуся¹⁴. 27 березня 1703 р. подільський сеймик постановив: вимагати від молдавського господаря стратити учасників повстання, які втекли в Молдавію¹⁵.

Таким чином, повстання Самуся і Палія об'єктивно вплинуло на погіршення стосунків між феодалами Поділля і молдавським господарем. І це відбувалося в той період, коли в Польщі впливова група магнатів на чолі з Яблоновським намагалася створити польсько-кримсько-турецький союз і під приводом розгрому повстання Палія розпочати війну проти Росії¹⁶. Конфлікт між подільськими феодалами і молдавським господарем певною мірою перешкодив здійсненню авантюристичних планів цього угруповання.

Після арешту Палія полум'я антифеодальної боротьби на Правобережжі не згасало. Тому магнати і шляхта всіма силами підтримували самодержавство і Кіш, без військової допомоги яких шляхетська Польща не могла забезпечити своє панування на Правобережній Україні. Урядовці Речі Посполитої неодноразово просили Петра I і Мазепу ліквідувати повстанські загани Самуся, Іскри, Шпака та інших народних месників¹⁷. Восени 1705 р. магнати і шляхта Київщини навіть звернулися до Мазепи за «охоронними грамотами» від повстанців¹⁸, очевидно, з огляду на те, що в повстанських загонах було багато козацької бідноти із Запорізької Січі. Потребуючи військової допомоги Росії, феодали Правобережжя уникали загострення стосунків із царизмом навіть тоді, коли він явно зволікав із виведенням своїх військ з Білої Церкви¹⁹. Польська дипломатія настирливо домагалася від уряду Петра I вжити заходів для повернення селян-втікачів, що знайшли притулок на Лівобережжі, ліквідації слобід, які виникли на правому березі Дніпра внаслідок народної колонізації²⁰.

Участь царського уряду в боротьбі проти антифеодальних рухів на Правобережжі сприяла посиленню його впливу в Речі Посполитій, проте магнати дбали передусім про свої класові інтереси і приносили їм у жертву політичну незалежність Польщі.

Північна війна ще більше погіршила економічне і політичне становище Речі Посполитої, а зовнішня політика Августа II призвела до па-

¹³ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 550; П. А. Мохов. Молдавія епохи феодалізму, Кишинев, 1964, стор. 345—347, 352.

¹⁴ АЮЗР, ч. III, т. 2, стор. 558—562.

¹⁵ Там же, стор. 572.

¹⁶ В. Д. Корольок. Русская дипломатия и подготовка вступления Речи Посполитой в Северную войну (восстановление русско-саксонского союза 1702—1703 гг.). — Ученые записки Института славяноведения, т. VII, М., 1953, стор. 230.

¹⁷ АЮЗР, ч. III, т. 2, стор. 635—639, 685.

¹⁸ Г. Я. Сергієнко. Назв. праця, стор. 186—187.

¹⁹ Н. Бантыш-Каменский. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.), ч. III, М., 1897, стор. 170—181.

²⁰ У 1711 р. посол шляхетської Польщі вимагав від Петра I вжити заходів, щоб «прехождение за рубеж и занятие земель Речи Посполитой новыми засеками и слободами... могли быть чрез особливом розыске и комиссию узаны и до рубежей Речи Посполитой превращены (тобто, приєднані).— В. К.)». — Архів МЗС СРСР, ф. Зносники Росії з Польщею, 79/2, лр. 13, ч. I, арк. 125 зв.

діння її міжнародного престижу²¹. Саме в цей час на Правобережжі знову різко загострилася класова боротьба, яка набрала форми гайдамаччини.

Країна, в якій панувала цілковита анархія, не могла протидіяти наростанню боротьби селян проти феодального гноблення. Незважаючи на існування впливового політичного угруповання магнатів, які виношували нездійсненні плани повторного загарбання Лівобережної України і вороже ставилися до Росії, уряд Речі Посполитої змушений був звернутися знову за допомогою до царизму.

Феодали Правобережжя сподівалися також на сприяння Коша Запорізької Січі. Вони розраховували, що участь царизму і запорожців у придушенні антифеодальної боротьби на Правобережжі відіб'є у селян «охоту до бунтів», коли останні переконаються, «що й Москва не хоче (їм) потурати»²². Урядовці Польщі дедалі настирливіше домагалися від царського уряду і Коша, щоб вони «заборонили» народним масам Лівобережної України підтримувати визвольну боротьбу правобережного селянства, розшукували й повертали селян-втікачів, вилловлювали учасників гайдамацького руху і передавали їх польським властям тощо²³.

Внаслідок тривалих дипломатичних переговорів між магнатами і шляхтою Правобережжя та російськими феодалами у 1733 р. було створено прикордонні суди²⁴. Щоб посилити їх каральні функції, 1768 р. сейм дозволив польським «комісарам» (прикордонним суддям) страчувати учасників гайдамаччини²⁵. Проте все це істотно не вплинуло на розмах антифеодального руху в Придніпров'ї*. Цілковите безсилля судів у боротьбі з виступами народних мас проти гнобителів у прикордонних районах викликало взаємне недовір'я й недоброзичливість між польськими і російськими урядовцями²⁶. У 1750 р. гайдамацький рух на Правобережжі переріс у повстання. Феодали Речі Посполитої, охоплені панікою, відверто заявляли, що кріпосницьку систему на Правобережній Україні можна зберегти лише в разі придушення народних виступів військами царської Росії**. Проте залежність магнатів і шляхти Речі Посполитої від царизму і козацької старшини особливо виявилася під час Коліївщини (1768 р.), коли, забувши про свої політичні розбіжності з російським урядом, вони кинулися в обійми царської Росії²⁷. Як відомо, царизм і цього разу допоміг уряду Речі Посполитої придушити народне повстання на Правобережжі та розправитися з його учасниками, що дало йому змогу зміцнити свої позиції в Польській державі***.

²¹ Історія Польщі, т. I, стор. 289.

²² Wł. Sęczyk, *Haidamacy*, Kraków, 1972, стор. 95.

²³ О. П. Дольа, *Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст.*, К., 1965, стор. 66—67 та ін.

²⁴ В. Истомин, К вопросу о причинах, породивших народные реакции против Польши в Юго-Западной России в XVIII в. (оттиск из «Университетских Известий» за 1891 г.), К., 1891.

²⁵ *Voluntaria Legum*, v. VII, s. 339, f. 725—726.

* Помічники скаржилися, що «в обідах своїх» не мають від прикордонних судів «никакого удозволення» (Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів, К., 1970, стор. 298—299).

²⁶ АЮЗР, ч. III, т. 3, стор. 319—353, 589—590, 591—596.

Так, польський воєвода Жезуєвський писав придворному маршалку, що тільки царизм стримує селян Правобережжя від повстання (Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст., стор. 276).

²⁷ Ф. П. Шевченко, Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні. «УІЖ», 1968, № 9, стор. 16.

*** Влітку 1768 р. невідомий автор писав, що страх перед повстанням примусив феодалів Правобережжя забути «про ті фортеці, відібрані Московою у конфедератів, та про заарештованих у них конфедератів...» (Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст., стор. 410).

Шляхи боротьби з антифеодальним рухом на Правобережній Україні обговорювалися на переговорах між урядовцями Польщі і Туреччини. Дипломати Речі Посполитої вимагали повернути селян-втікачів ще у 1734 р., коли намітилося зближення між обома державами²⁸. Ця ж вимога до турецьких властей містилася в інструкції послу Речі Посполитої на Немирівському конгресі (1737 р.)²⁹. Окремі магнати Польщі, які не змирилися з втратою Лівобережної України, намагалися використати підтримку народними масами Лівобережжя антифеодальної боротьби правобережного селянства для того, щоб спровокувати військовий напад Туреччини на Росію. Вони надсилали султану реєстри збитків, заподіяних маєткам Правобережної України «запорозькими козаками»*, силкуючись довести таким чином турецькому урядові, будучи царизм не перешкоджає наскокам козаків на підвладні Польщі землі і тим самим порушує російсько-турецький договір 1711 р.

Турецький уряд допомагав магнатам Правобережжя придушувати виступи народних мас, боячись їх революціонізуючого впливу на боротьбу населення підвладних Порті земель. До того ж, мрія українського селянства про возз'єднання з російським народом суперечила політичним інтересам панівних класів Туреччини.

Влітку 1734 р. молдавський господар Костянтин Маврокардат погодився повернути виявлене в князівстві майно, що «належало» магнатам і шляхті Правобережжя, навіть у тому випадку, коли буде встановлено, що молдавські дворяни його «купили»³⁰, а в 1753 р. кримський хан дозволив надвірній міліції магната Любомирського переслідувати гайдамацькі загони на підвладних Криму землях³¹. Так урядові кола Польщі і Туреччини виступали єдиним фронтом у боротьбі з антифеодальним рухом селянства.

Отже, антифеодальна боротьба на Правобережжі наприкінці XVII — в 60-х роках XVIII ст. була одним із суттєвих факторів, що впливали на зовнішньополітичний курс Речі Посполитої щодо Росії, Запорізької Січі, Молдавії, Валахії, Туреччини, бо змушувала магнатів звертатися за допомогою до урядових кіл цих країн. Польські феодали намагалися об'єднати зусилля панівних класів сусідніх держав і Речі Посполитої для боротьби з повстанцями, ізолювати їх від допомоги волохів, втікачів з Росії тощо. Шляхту підтримував уряд царської Росії, який брав активну участь у придушенні повстання на Правобережній Україні.

Особливо значним був вплив класової боротьби на взаємовідносини Речі Посполитої з Росією. Незважаючи на серйозні політичні розбіжності, магнати Речі Посполитої настирливо шукали військового союзу з царизмом для боротьби з повстанцями. Це найяскравіше виявилось в ході повстання Палія і Самуся, в роки найбільшого піднесення гайдамацького руху та під час Коліївщини. Антифеодальна боротьба селянства, не міняючи в цілому зовнішньополітичний курс Речі Посполитої, все ж вносила суттєві корективи у її стосунки з панівними колами Росії, Туреччини, Молдавії, Валахії.

²⁸ Wł. Koperczyński. Polska a Turcja 1683—1792, стор. 114—115.

²⁹ Там же, стор. 127—128.

* У реєстрі, надісланому в Бахчисарай у 1732 р. подільським стольником А. Гуровським, ці збитки було оцінено в 730 тис. левів (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 3, спр. 125, арк. 1—2).

³⁰ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст., стор. 51.

³¹ Wł. Sercezyk. Hajdamacy, стор. 237.

На допомогу викладачу історії

ПРО РОЛЬ ВИКЛАДАЧА ІСТОРІЇ КПРС В ІДЕОЛОГІЧНОМУ ВИХОВАННІ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ

Навчання і виховання студентської молоді — це єдиний, взаємозв'язаний процес. Він включає в себе діяльність педагога і роботу його учнів. Їх взаємовідносини залежать від ерудиції педагогів, активності громадських студентських організацій, постановки всього навчально-виховного процесу та інших факторів.

Мета і завдання вищої школи на сучасному етапі визначені в Програмі партії, рішеннях XXIV з'їзду КПРС, постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні»¹ і постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», а також у промові Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на Всесоюзному зльоті студентів. Вони полягають у тому, щоб готувати висококваліфікованих спеціалістів з розумом творця, руками трударя, серцем комуніста.

Центральною фігурою у навчанні таких спеціалістів є викладач. Саме він озброює знаннями, сприяє формуванню у молодих людей високих моральних якостей. Не випадково В. І. Ленін звертав увагу на те, що «ніякий контроль, ніякі програми і т. д. абсолютно не спроможні змінити того напрямку занять, який визначається складом лекторів»². У працях класиків марксизму-ленінізму і партійних документах викладено основні положення про виховання і навчання молоді та роль педагогів у цьому процесі³. Цінні думки з даного питання висловлювали М. І. Калінін, Ф. Е. Дзержинський, Н. К. Крупська, П. П. Постишев та інші визначні діячі Комуністичної партії. Важливі ідеї щодо виховання молодого покоління розвинуті в творах А. С. Макаренка⁴.

Автор цієї статті — доцент кафедри історії КПРС Дніпропетровського металургійного інституту — робить спробу поділитися своїми думками про роль та особистий приклад викладача історії КПРС.

Важко переоцінити значення курсу історії КПРС як науки. Це — одна з провідних галузей знань у вузівському комплексі суспільних дисциплін. Тільки в дніпропетровських вузах її щороку вивчають близько десяти тисяч чоловік, а в цілому по країні — більше мільйона. В зв'язку з цим зростає й відповідальність викладачів історії КПРС. Партія вбачає в кожному викладачеві суспільних наук свого вірного помічника, переконаного бійця за справу комунізму. «Викладання суспільних

¹ «Правда», 30 липня 1972 р.

² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 418.

³ Маркс і Енгельс о воспитании и образовании, М., 1957; Ленин о народном образовании, М., 1957.

⁴ А. С. Макаренко. О коммунистическом воспитании. Избранные педагогические произведения, М., 1963.

наук — велика партійна справа», — підкреслювалося в передовій статті «Правды» «Суспільні науки у вузах»⁵. На цьому ще раз наголошувалося в постанові ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі ім. М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті ім. М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук».

Історія Комуністичної партії Радянського Союзу від часу її зародження до наших днів — невичерпний матеріал для всебічного виховання молоді. Цей предмет допомагає студентам ґрунтовніше засвоювати інші курси, зокрема філософію, політекономію, науковий комунізм. Завдання викладачів історії КПРС полягає в тому, щоб на кожній лекції та семінарі глибоко й творчо розкривати героїчну історію ленінської партії, значення теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, поєднувати теорію з практикою комуністичного будівництва. З кожної лекції та семінарського заняття студенти повинні винести великий ідейний заряд, натхнення, вміння мислити, аналізувати, узагальнювати, порівнювати події та явища, пов'язувати їх з життям, із сучасністю.

Ми інколи докоряємо студентам за пасивність на лекціях, але не завжди тільки вони в цьому винні. Щоб установити зв'язок з аудиторією, необхідно насамперед привернути її увагу. Суцільне читання конспектів лекцій або переказ матеріалу підручника не мобілізують слухачів. Потрібні не тільки глибокі знання, але й живе слово викладача, логічний розвиток ним нових думок, тобто він повинен певною мірою володіти ораторською майстерністю. Щодо цього неперевершеним зразком для нас є виступи В. І. Леніна. За свідченням Н. К. Крупської, його характерною рисою як пропагандиста були досконале знання предмета, вміння пов'язувати теорію з дійсністю і перетворювати теорію в керівництво до дії. Він старанно готувався до кожного виступу, завжди вмів уловити настрій аудиторії, встановити з нею контакт. Все це робило його виступи дохідливими і ефективними⁶. Старий більшовик К. Губін згадував, що В. І. Ленін будував свою мову без зовнішнього блиску, але завжди володів аудиторією. «Створювалося таке враження, нібито оратор своєю незаперечною логікою полонив свідомість слухачів, вів їх за своєю думкою, не даючи змоги відхилитися вбік. Такою була сила впливу його на слухачів... Мова його відзначалася цілісністю, прямою, переконаністю та ясністю»⁷.

Педагоги, які цікаво читають лекції та проводять семінарські заняття, користуються заслуженим авторитетом серед студентів. Авторитет викладачів історії КПРС залежить від їх наукового рівня, кваліфікації, ерудиції та світогляду. Тому з кожним викладачем необхідно систематично працювати, дбати про зростання його педагогічної майстерності й кваліфікації. Велика роль у цьому належить Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ та його кафедрі історії КПРС. За 25 років тут навчалися більше трьох тисяч викладачів-істориків.

Довір'я партії і народу до нас, педагогів і вихователів молоді, зобов'язує кожного бути вимогливим не тільки до студентів, але й до себе, критично оцінювати свої вчинки і дії, знаходити мужність правильно реагувати на зауваження. Це також сприяє підвищенню авторитету викладачів. З цього приводу М. І. Калінін зазначав: «Для того, щоб впливати на студентів, щоб виховувати і привчати до роботи, а не тільки знаннями наповнювати, для цього професор повинен користуватися бе-

⁵ «Правда», 12 лютого 1972 р.

⁶ Н. К. Крупская. О Ленине, М., 1971, стор. 135—137.

⁷ «Известия», 21 січня 1968 р.

зумовною повагою... Вплив професури повинен ґрунтуватися не тільки на знаннях, але й на моральному авторитеті. Без цього не може бути виховання, а без виховання ми не одержимо тих результатів, які ми повинні одержати від студентства»⁸.

Лекторська майстерність викладача, його знання, такт, увесь комплекс виховних дій допомагають юнакам і дівчатам знайти своє покликання. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв справедливо підкреслював: «Великий учений, справжній педагог повторює себе в своїх учнях. Учень переймає ідейну переконаність учителя, його ставлення до праці, наукову ерудицію, методику роботи»⁹. Саме з цих позицій і слід оцінювати діяльність викладачів вузу.

Водночас необхідно обов'язково поєднувати вимогливість з довір'ям і повагою до студентів. Справжнього педагога цікавить все: рівень підготовки юнаків і дівчат, їх працьовитість, захоплення, ступінь суспільної активності тощо.

Великої шкоди педагогічному процесові завдають викладачі, в яких слово розходиться з ділом. Наше слово,— говорив В. І. Ленін,— «...теж є діло...»¹⁰, до того ж, велике й відповідальне, оскільки ми покликані нести в маси слово правди, розкривати велич наших перемог, викривати різних фальсифікаторів та ідеологів антикомунізму.

Однією з морально-політичних якостей викладачів суспільних наук є вірність ленінським ідеям інтернаціоналізму, класової солідарності трудящих. Цю благородну рису ми постійно прагнемо прищеплювати студентам, виховуючи їх у дусі радянського патріотизму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. Нині це особливо важливо, оскільки більшість вузівських колективів є багатонаціональними. Так, у Дніпропетровському металургійному інституті навчаються юнаки і дівчата 28 національностей і працюють викладачі 15 національностей. Історики партії повинні дбати про те, щоб їх нинішні вихованці після закінчення вузу стали активними пропагандистами політики КПРС.

Тепер часто практикуються взаємовідвідання лекцій і семінарських занять з наступним їх розбором. Безумовно, важливо правильно оцінити науковий рівень лекції чи семінару, вміння викладача використовувати наочні посібники і технічні засоби тощо. Однак під час аналізу навчального процесу не слід обходити мовчанкою ерудицію, культуру мови педагога, його вміння тримати контакт з аудиторією, зовнішній вигляд і т. д. Все це складові елементи особистого впливу викладача на студентів.

Програмна вимога партії — «Дійти до розуму і серця кожної людини» має безпосереднє відношення і до студентського життя. Історики партії багато роблять у цьому напрямку. У кожному вузі існують свої, особливі, колективні або індивідуальні форми роботи. Наприклад, викладачі нашої кафедри проводять у позаурочний час індивідуальні бесіди з студентами. Часто юнаки і дівчата приходять до нас за порадою. Безумовно, це відбирає багато часу, однак бути довіреною особою юності — честь для педагога-вихователя.

Викладач історії КПРС повинен активно керувати діяльністю студентських наукових гуртків. Адже перші кроки юнаків і дівчат на ниві науки потребують підтримки, морального заохочення з боку старших товаришів. Розвитку наукових здібностей студентів значно сприяють Всесоюзні конкурси на кращу студентську працю з суспільних наук. Важливо, щоб юнаки і дівчата знали про наукові пошуки своїх викладачів і по можливості брали участь у розробці актуальних проблем.

⁸ М. І. Калинин. О воспитании и обучении, М., 1957, стор. 292.

⁹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 409.

¹⁰ В. І. Ленин. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 54.

Педагог не може обмежитися лише формальним правом виховувати юнаків і дівчат, для цього треба мати і моральне право. Від того, яким є викладач як учений, громадянин, переконаний борець за комуністичні ідеали, як він уміє розвивати в студентів принципівість, чуйність, естетичні смаки, правильне співвідношення особистого і громадського, значною мірою залежить успіх усієї виховної роботи.

Підвищення авторитету викладачів багато в чому залежить від партійних груп кафедр історії КПРС. Саме вони покликані створювати в колективі творчу атмосферу. Для цього на засіданнях партгруп слід періодично заслуховувати звіти комуністів про виконання ними авангардної ролі.

На закінчення зробимо деякі висновки. Кожний викладач повинен любити свою справу і з повагою ставитися до своїх вихованців, водночас бути суворим, вимогливим і доброзичливим. Перебуваючи на передньому краї ідеологічної боротьби, викладач-історик зобов'язаний ґрунтовно знати предмет, бути високоосвіченою людиною і вміти передавати свої знання студентам, постійно підвищувати ідейно-теоретичний рівень та педагогічну майстерність, органічно пов'язувати навчальний процес з дійсністю. Ставлення педагога до праці, його активна участь у громадському житті, високі моральні якості мають бути прикладом для кожного студента.

Велика і відповідальна роль викладача історії у вузі. Тільки володіючи згаданими вище якостями, він може виховувати та готувати до трудової діяльності свідомих, високоосвічених, безмежно відданих Радянській Вітчизні будівників комунізму.

В. М. ПРОНЬ

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

ПРО ЩОДЕННИК ДЕПУТАТА-БІЛЬШОВИКА Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО

Влітку 1914 р. народи 34 країн, в яких проживало більше 1,5 млрд. чол., були втягнуті в першу світову імперіалістичну війну. Сили війни виявилися сильніше сил миру — соціал-демократичних і робітничих партій, які прагнули відвернути світову бійню, накреслюючи на своїх міжнародних конгресах програму масових антивоєнних виступів. Однак внаслідок опортунізму лідерів II Інтернаціоналу рішення, прийняті на форумах соціал-демократів у передвоєнне десятиріччя, були «покладені під сукно», а загальновизнані «вожді» найбільших робітничих партій Європи — Німеччини, Франції, Англії — проголосували за надання воєнних кредитів, закликали пролетаріат до класового миру з буржуазією, вести війну до переможного кінця.

Лише більшовики активно виступили проти війни, назвавши її імперіалістичною, розбійницькою, війною за переділ уже поділеного світу.

Джерелознавча база даного питання порівняно невелика, за винятком лєнінської теоретичної спадщини¹. Діяльність більшовиків у ці роки висвітлена в кількох тематичних збірниках документів, а також у публікаціях матеріалів дожовтневого періоду². Останніми роками виявлено і опубліковано нові документи Російського бюро ЦК³. Однак, на жаль, багато документів тих часів не збереглося: частина з них була знищена з конспіративних міркувань, деякі — загублені самими учасниками революційного руху, інші — зникли у дні революції, коли співробітники департаменту поліції спалювали архіви охоранки, замітаючи сліди своєї антинародної діяльності.

Тільки завдяки сприятливому збігу обставин авторові цих рядків удалося частково відновити текст одного із знищених охоранкою документів — щоденника депутата IV Державної думи Г. І. Петровського, який він вів у перші місяці війни. Як відомо, ще дев'ятнадцятирічним юнаком Григорій Іванович вступив до лав РСДРП і брав активну участь у підпільній роботі. Під час першої російської революції він виявив себе вмілим організатором мас. А в 1912 р. Г. І. Петровського

¹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26—30, 49.

² Памятники агитационной литературы РСДРП. Прокламации 1914 г., т. VI, вып. I, М.—Пг., 1923; Большевики в годы империалистической войны. 1914—февраль 1917 г. Сборник документов местных большевистских организаций, М.—Л., 1939; Петроградский пролетариат и большевистская организация в годы империалистической войны. 1914—1917 годы. Сборник материалов и документов, Л., 1939; Революционное движение в армии и на флоте в годы первой мировой войны. 1914—февраль 1917, М., 1966; Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 г.—февраль 1917 г. Сборник документов, М.—Л., 1965; Большевистская фракция IV Государственной думы. Сборник материалов и документов, Л., 1938; Листовки петербургских большевиков. 1902—1917, т. 2, Л., 1939; Листовки Московской организации большевиков. 1914—1925 гг., М., 1954; Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 г.—февраль 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1960.

³ «Вопросы истории КПСС», 1965, № 9.

було обрано членом IV Державної думи, згодом він очолив фракцію депутатів-більшовиків. Працюючи під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, Григорій Іванович разом з іншими депутатами — О. Є. Бадаєвим, М. К. Мурановим, Ф. М. Самойловим, М. Р. Шаговим використовував думську трибуну для революційної агітації, для захисту інтересів широких народних мас. З перших днів війни вони виступали в Думі проти вотування воєнних кредитів, почали накреслювати тактику РСДРП у нових умовах (через півтора місяця після початку війни в Росії одержано тези В. І. Леніна і тактична лінія більшовиків була уточнена), налагоджували перервані внаслідок арештів зв'язки з місцевими організаціями, подавали їм допомогу при виданні листівок.

Царський уряд, який мобілізував усі засоби масової інформації на шовіністичне одурманювання народу, безумовно, не міг примиритися з існуванням у Думі подібної фракції. Через два з половиною місяці після початку війни за антивоєнну діяльність депутатів-більшовиків було заарештовано і після суду вислано на вічне поселення до Сибіру.

Серед речових доказів, що фігурували на процесі у лютому 1915 р., поряд з Програмою і Статутом РСДРП, «Маніфестом Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, тезами про війну В. І. Леніна, різними газетами, прокламаціями тощо були й записні книжки, блокноти, листи депутатів, зокрема щоденник Г. І. Петровського, який царське «правосуддя» використало для «підтвердження» антиурядової діяльності членів фракції. Цей щоденник повинен був знаходитись у папці матеріалів з «речовими доказами», але вона зникла (очевидно, її спалили у дні революції).

Слід вказати, що, як правило, за тих умов більшовики не робили ніяких записів про свою революційну діяльність. Однак на депутатів Думи формально поширювався закон про недоторканність особи і, наївно вірячи в нього, Г. І. Петровський дозволив собі таку «розкіш», як ведення щоденника.

Повного тексту щоденника не виявлено, однак його уривки збереглися в слідчих матеріалах, деякі з них наведені в обвинувальному акті, а також цитувалися на засіданнях суду прокурором і адвокатами. Все це дає змогу уявити не лише основний зміст документа, але й його особливості.

Записи велися протягом невеликого проміжку часу — з 14 вересня до 23 жовтня 1914 р.* Отже, Г. І. Петровський почав свій щоденник незадовго до того, як петроградські більшовики одержали з-за кордону ленінські тези про війну, а закінчив майже за два тижні до арешту депутатів, коли вони, по суті, тільки ознайомилися з ленінським документом**. Цей період був дуже складним для місцевих партійних організацій Росії, бо, незважаючи на зайняту ними антивоєнну позицію, чіткої тактичної лінії вони ще не мали.

Що ж збереглося із записів Г. І. Петровського?

Вивчивши тогочасну пресу і матеріали слідства, автор цієї статті відновила значну частину щоденника. Ось він:

14 вересня

«Нібито й пізно, але все ж я надумав записувати, що згадаю і що буде дали. ...В зібранні імператорського Вільно-економічного товариства вирішується питання про біржу праці і немає з ким порадитися, яка форма організації у цей політичний момент

* Записи в щоденнику закінчуються 23 жовтня. Але в «Обвинувальному акті» зазначалося, що після запису від 23 жовтня, судячи по виявленому корінчику, «було вирвано значну кількість листків» («Право», № 8, 22 лютого 1915 р., стовп. 544).

** Тези В. І. Леніна про війну привіз у Петроград Ф. М. Самойлов наприкінці вересня 1914 р., а ґрунтовно вони обговорювалися на нараді в Озерках 2—4 листопада 1914 р.

більш доцільна. З ліквідаторів є багато осіб, від більшовиків майже нікого. Мої висловлені міркування — організації біржі праці за принципом повного самоврядування з представників робітничих організацій і безробітних — були легко і ідко висміяні ліквідатором Дюбуа. Розуміння невдало висловленої і невміло виголошеної промови мене сильно гнітить, нібито думки й багаті, а висловлюю їх погано.

Сьогодні були редактори «Правды», які вимагають сплати за просиджене. Страшенно нудно з ними розмовляти і відмовляти. Вказівка на те, що у мене самого немає штанів, викликала репліку: «Не заздріть нашим штанам». І піднявши полу пальта, редактор показав свої розірвані штани...»^{*}

«...Необхідно відзначити один збіг, вельми симптоматичний: обговорюючи становище, яке створилося внаслідок війни, всі товариші, ув'язнені у Спасьській вежі та інших поліцейських частках, зробили майже тотожну оцінку...»

Зараз мені спало на думку записати найбільші події, що відбулися в зв'язку з обранням мене депутатом. Перший рік найважчої депутатської неосвіченості пройшов у сфері політичного визначення і невмілому ставленні до подій, які відбувалися. Особливо невміло виступав я з трибуни, та й невдало у фракції, лише в газеті трохи краще. Вся перша сесія депутатської діяльності пройшла у процесі тільки глибокого розуміння соціал-демократичних завдань, партійної дисципліни і т. д. і т. д.

Одне, що постійно у мене, це розуміння не (достатньої) придатності бути депутатом і справлятися з величезними (завданнями), які вимагають великої відповідальності, роботи і напруги справи. Події, які були мені не під силу, такі: це підготовка нашого розколу, неминучість якого тільки тепер я розумію, таке вже прокляте життя у мене, а потім сам розкол. Спочатку дуже неприязнені відносини між нами і семіркою, потім відносини нібито почали налагоджуватися, а тепер з багатьох причин, очевидно, ще довго будуть холодними, особливо з Чхеїдзе, який, як нам здається, найбільше нас зневажає. Після розколу — вихід Малиновського; жахливі чутки про нього і досі продовжують циркулювати. Події все наростали з жахливою швидкістю. Підготовка до приїзду на Віденський конгрес забрала вже багато часу і праці, як раптово спалахнули петербурзькі події з барикадами, потім... закриття робітничих газет і, нарешті, війна, яка все переплутала, відсунула, деморалізувала і дезорганізувала...»⁴

«Кидається у вічі брак наших знань... Гнітить думка про поразку французів... Реакціонери Бельгії і Франції, як і Росії, у душі хочуть перемоги Німеччини...»⁵

16 вересня

«...З приводу арешту Бурцева я [б] сказав, що це добре, а то він нам своїм дурним «патріотизмом» наплутав би.

«Чхеїдзе щодо відповіді Вандервельде настроєн:»⁴ радикально на противагу моїм сумнівам, довго розмовляв про кон'юнктуру, про сумнів, говорить нам про визвольну війну з козаками.

Був учора у Бадаєва, не застав удома, необхідно було їхати в Фінляндію, але він не приходить. Справа стоїть, час біжить. Очевидно, скоро буде засідати бюджетна комісія...

«У мене виникло якесь неприємне почуття — не хочеться читати німецьку літературу; асигновками на війну німецька соціал-демократія викликає обурення. Як буде важко [тепер] виходити на трибуну...»⁶

«Надходять відомості, що дружини і дітей запасних виганяють з квартир...»

«Безробітні з Ревеля скаржаться на грубість урядника на ст. Лігово...»⁷

* Запис взято з слідчих матеріалів, які зберігаються в ЦДАЖР СРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 508, арк. 66. Останній абзац про редакторів «Правды» цитувався у звіті про процес, надрукованому у журналі «Право» (№ 9, 1 березня 1915 р., стовп. 642), де його було віднесено до щоденникових записів від 22 вересня. Майже весь текст з невеликими змінами було опубліковано 14 лютого 1915 р. в газеті «Северный голос» (Петроград).

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 857, оп. 1, спр. 1292, арк. 66 зв.—67. Частково текст з невеликими виправленнями 14 лютого 1915 р. опублікований у газеті «Северный голос».

⁵ «День», 12 лютого 1915 р.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 857, оп. 1, спр. 1292, арк. 67. Абзац про О. Є. Бадаєва опублікований у «Правде» (№ 8, 22 лютого 1915 р., стовп. 544). Текст про Чхеїдзе 12 лютого 1915 р. газета «День» надрукувала в такій редакції: «Чхеїдзе, настроєний так радикально, із захопленням говорить про визвольну війну». У цьому ж номері цитується фраза: «Не хочеться тепер читати німецьку літературу». Текст про Бурцева наводиться в «Северном голосе» 14 лютого 1915 р. в іншій редакції, де говориться не про його патріотизм, а про націоналізм.

⁷ «День», 12 лютого 1915 р.

21 вересня

«...Бадаєв нібито вдало висловлювався з поточних питань, що було помітно з того, як до нього ставляться...»⁸.

«Переживаю роздвоєння почуттів, коли йдеться про допомогу жертвам війни...»⁹
«Говорять, перемога Росії принесе нам розрив з реакцією, яка йшла з Німеччини. Не знаю, чи це так»¹⁰.

22 вересня

«...Сьогодні ж був у мене Михайло (Архипцев), якого підозрюють ще з весни в провокації. Вітаючись зі мною, він не знав — подам я йому руку чи ні. Потім справа звелася до якнайшвидшого суду для формальної реабілітації. Замість нього падає підозра на Григор'єва. Останнім часом манія провокації дедалі розростається. Скільки страждань, розбитих сердець. Мирон, Микола, Малиновський. Як нелегальна робота отруює життя. Потрібно мати залізний характер, холодну логіку, непохитну віру серед будь-якої підозрливості, внутрішніх і зовнішніх ворогів. Добре, що мене рятую становище від цієї лихої російської долі»¹¹.

25 вересня

«Вчора був тов. Шутко, інтересний чоловік, якщо піде в роботу, буде користь. Була Аллілуєва...»¹².

28 вересня

«...Звістка про взяття Антверпена викликала сум у мене. Без потреби, лише одними заздощами і варварством можна пояснити винищувальну війну. [Стає моторошно] при згадці, що німецька соціал-демократія голосувала за військовий бюджет, спрямований проти [робітників]...»¹³.

13 жовтня

«За цей час приїхав Шагов, почуває себе пригніченим, до моменту виклику не приїхав, нібито вибачався. Зовні справи невеселі...»¹⁴

Це все, що залишилося від зниклого щоденника. Нами відновлено, безумовно, не весь його текст. Про вибірковість цитат свідчать хоча б численні крапки, проставлені як у слідчих справах, так і в надрукованих звітах про хід процесу*. Пропонований нами текст щоденника є першим робочим варіантом гіпотези про те, яким він був насправді.

Коло питань, порушених у ньому, — досить широке. Крім суто особистих записів, тут трапляються згадки про військові операції та внутріросійські справи, про ставлення до війни різних політичних партій Росії та міжнародної соціал-демократії, а головне — про легальну та нелегальну діяльність членів більшовицької фракції.

Історики виявили вже десятки документів, які підтверджують інтернаціоналістську, антивоенну позицію російських більшовиків з перших

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 857, оп. 1, спр. 1292, арк. 67.

⁹ «День», 12 лютого 1915 р.

¹⁰ «Северный голос», 14 лютого 1915 р. У газеті дати написання не вказано, але по тексту цей уривок стоїть поряд з допомогою жертвам війни.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 857, оп. 1, спр. 1292, арк. 67 зв. Частина записів від 22 вересня передрукована в трохи іншій редакції в газеті «День» 12 лютого 1915 р. і в журналі «Право» (№ 8, 22 лютого 1915 р., стовп. 544 і № 9, 1 березня 1915 р., стовп. 642).

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 857, оп. 1, спр. 1292, арк. 67 зв.

¹³ Там же. У трохи іншій редакції перші фрази опубліковані в газеті «День» 12 лютого 1915 р. і в журналі «Право» (№ 9, 1 березня 1915 р., стовп. 841).

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 857, оп. 1, спр. 1292, арк. 67 зв.; «Право», № 8, 22 лютого 1915 р., стовп. 544.

* Із звітів видно, що в ході процесу цитувалося значно більше записів Г. І. Петровського («Право», № 9, 1 березня 1915 р., стовп. 642).

днів війни. Це — антивоєнні прокламації місцевих партійних організацій*, заява О. Є. Бадаєва кореспондентам газет¹⁵, резолюція більшовиків Задніпров'я, складена за участю Г. І. Петровського, і лист останнього в Москву¹⁶, декларація соціал-демократів IV Державної думи і відповідь Є. Вандервельде¹⁷. Про єдність поглядів більшовиків з цього питання свідчить і щоденник Г. І. Петровського. «Необхідно відзначити,— записав він 14 вересня,— один збіг, вельми симптоматичний: обговорюючи становище, яке створилося внаслідок війни, всі товариші, ув'язнені в Спасській вежі та інших поліцейських участках, зробили майже тотожну оцінку...»**.

Однак до одержання в Росії лєнінських тез і маніфесту Центрального Комітету РСДРП про війну, тобто до кінця вересня — початку жовтня 1914 р., більшовики, зокрема й члени думської фракції, що дотримувалися антивоєнних позицій, не висували лозунгу про перетворення імперіалістичної війни в громадянську. Саме цим пояснюється не лише непослідовність спільної декларації більшовиків і меншовиків, але й відсутність чітких лозунгів у відповіді членів більшовицької партії Вандервельде і окремі напівпатріотичні думки, записані Г. І. Петровським 14, 16 і 28 вересня, зокрема жаль з приводу поразок французів і бельгійців, небажання читати німецьку літературу тощо. Однак слід відзначити, що в листі від 1(14) вересня 1914 р. до В. Т. Іванова Григорій Іванович чітко висловив своє інтернаціоналістське ставлення до війни¹⁸. Непослідовним було ставлення Г. І. Петровського й до питання про допомогу жертвам війни (запис від 21 вересня). Але це, очевидно, були лише тимчасові вагання, бо вже 31 вересня — 1 жовтня на нараді в с. Нейвола (поблизу Мустом'як), в якій він брав участь, прийнято резолюцію, що засуджувала будь-яку матеріальну підтримку уряду¹⁹.

Г. І. Петровський правильно розцінював поведінку деяких представників різних партій. Наприклад, його записи про позицію керівника меншовицької фракції IV Державної думи М. С. Чхеїдзе пізніше використав В. І. Ленін для обґрунтування тези про велике поширення шовінізму в перші дні війни. Він писав: «Шовінізм навколо був дуже сильний. Недаром у щоденнику Петровського є фраза про те, що *навіть* радикально-настроєний Чхеїдзе з запалом говорить про «визвольну» війну»²⁰.

У зв'язку з цим певний інтерес становить запис від 16 вересня, в якому, зокрема, йдеться про В. Л. Бурцева — ліберально-буржуазного публіциста, близького за поглядами спочатку до народовольців, а згодом — до есерів. Під час війни, повернувшись з-за кордону, він закликав народні маси підтримувати уряд у боротьбі з «іноземним ворогом»,

---

* Протягом перших трьох з половиною місяців війни більшовики видали більше 60 антивоєнних прокламацій загальним тиражем 400 тис. примірників («Вопросы истории КПСС», 1960, № 2, стор. 116).

¹⁵ А. Е. Бадаев. Большевики в Государственной думе. Воспоминания, М., 1954, стор. 344.

¹⁶ Обвинительный акт по делу Российской социал-демократической фракции IV Государственной думы.— Ф. Н. Самойлов. Процесс большевистской фракции IV Государственной думы. Воспоминания, ч. IV, М.—Л., 1927, стор. 134—135; Письмо Г. И. Петровского члену Московской организации РСДРП В. Т. Иванову от 1(14) сентября 1914 г.— «Вопросы истории КПСС», 1965, № 8, стор. 91—92.

¹⁷ Большевистская фракция IV Государственной думы, стор. 507—510.

** Цю думку Г. І. Петровського підтверджують й інші матеріали: див., наприклад, Ю. В. Бабко. Солдат партії, К., 1962, стор. 106.

¹⁸ «Вопросы истории КПСС», 1965, № 8, стор. 91—92.

¹⁹ Большевистская фракция в IV Государственной думе, стор. 511.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 161.

перетворившись таким чином з опозиціонера в «завзятого патріота». Це, безумовно, завдало шкоди інтернаціоналістському вихованню трудящих. Очевидно, саме тому Г. І. Петровський занотував свої думки про арешт Бурцева царською охранкою за його боротьбу проти самодержавства.

Григорій Іванович був глибоко обурений зрадництвом лідерів II Інтернаціоналу. У листах, написаних у перші місяці війни, він неодноразово засуджував негідну поведінку соціал-демократів багатьох європейських країн, які голосували за прийняття воєнних кредитів і ввійшли до буржуазних реакційних урядів²¹. Курс німецької соціал-демократії, провідної партії II Інтернаціоналу, викликав протест усіх інтернаціоналістів. Тому Г. І. Петровський, який брав активну участь у складанні антивоєнної декларації і був одним з небагатьох російських соціал-демократів, що залишили зал засідань Думи під час затвердження воєнних кредитів, писав: «Асигновками на війну німецька соціал-демократія викликає обурення. Як буде важко (тепер) виходити на трибуну». Г. І. Петровський не розумів причин переходу на шовіністичні позиції такого могутнього загону міжнародної соціал-демократії, яким була німецька соціал-демократична партія. На це питання дав обґрунтовану відповідь В. І. Ленін у праці «Крах II Інтернаціоналу».

Для більшовиків перший період війни був особливо тяжким. Окремі вибухи патріотизму, перетворення партій II Інтернаціоналу в соціал-шовіністичні, тимчасовий спад революційного руху — все це вносило деяку нервозність. Цим і викликана фраза, записана 14 вересня Г. І. Петровським: «Війна... все переплутала, відсунула і дезорганізувала». Трохи пізніше, аналізуючи становище, яке створилося в перші місяці війни, В. І. Ленін писав: «Всі ми знаємо, що спочатку розгубленість була немала і що вона посилювалась переслідуваннями царизму, поведінкою «європейців», переполохом війни»²².

Але і в ці тяжкі часи Г. І. Петровський підтримував тісні зв'язки з трудящими, прислуховувався до їх прохань. Про це свідчать його записи в щоденнику, зокрема про становище сімей запасних та евакуйованих, про самоправство місцевої влади тощо. Він добре розумів свій основний обов'язок робітника-депутата — постійний зв'язок з виборцями. 14 вересня Петровський розповів у щоденнику про виступ у Вільному економічному товаристві*, трохи згодом з гіркотою зазначав, що після його зустрічей з робітниками останніх переслідували адміністрація і поліція**.

Основне місце в щоденнику відведено діяльності депутатів-більшовиків. Відновлення цього матеріалу полегшується наявністю спогадів Г. І. Петровського і О. Є. Бадаєва, а також надрукованими в пресі виступами на процесі адвокатів. Ще напередодні війни більшовицьким депутатам доводилося працювати в напруженій обстановці. Посиливши репресії, царизм заарештував багатьох вірних лєнінців, зокрема співробітників газети «Правда», а цей друкований орган закритий***. Мобілізація й нові арешти також значно ослабили партію. Саме тому 14 ве-

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 448, оп. 1, спр. 29 085.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 102.

* Про це ж говорив на суді присяжний повірений Н. Д. Соколов («Право», № 11, 15 березня 1915 р., стовп. 327).

** Текст цього запису не відновлено. Про нього говорив на суді присяжний повірений М. Л. Гольштейн («Право», № 10, 8 березня 1915 р., стовп. 736—737).

*** У № 35 «Социал-демократа» (грудень 1914 р.) повідомлялося, що протягом місяця напередодні війни поліція заарештувала близько тисячі членів Петербурзької організації РСДРП, а з початком війни, за словами В. І. Леніна, царський уряд арештував і заслав тисячі й тисячі передових робітників, членів нашої нелегальної РСДРП» (В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 313).

ресня Г. І. Петровський писав про засилля ліквідаторів у легальних організаціях, відсутність коштів і неможливість розрахуватися навіть з редакторами «Правды».

Матеріали щоденника показують, як сумлінно ставилися більшовики-депутати до виконання своїх обов'язків. Розуміючи, що йому не вистаєє знань, Григорій Іванович з гіркотою писав: «Кидается у вічі брак наших знань... Розуміння невдало висловленої і невміло виголошеної промови мене сильно гнітить, нібито думки й багаті, а висловлюю їх погано». На відкритому процесі неодноразово цитувався запис Г. І. Петровського про те, що йому «не дається» слово²³. Пізніше у спогадах Григорій Іванович зазначав, що в щоденнику містилися «нотатки про виступи депутатів-більшовиків у Думі, щоб вони були яскравішими і дохідливими для робітників і селян. У виступах глибше висвітлювати потреби робітників і селян...»²⁴

Нотатки більшовика про його високу відповідальність за доручену справу були використані царським судом як привід для компрометації депутатів. На основі цих записів їх намагалися показати як людей малописьменних, які діяли за настроєм²⁵. Однак такі закиди були явно надуманими. Щоб переконатися у цьому, досить ознайомитися з стенографічними звітами IV Державної думи або хоча б збірником документів «Большевистская фракция IV Государственной думы». У них вміщено більшість виступів Г. І. Петровського, в яких порушувалося широке коло питань, зокрема становище робітничого класу і розвиток революційного руху, аграрна і національна політика самодержавства, завдання РСДР Фракції, ігнорування урядом прав робітничих депутатів тощо. До того ж, на процесі від імені більшовицької фракції IV Державної думи Григорій Іванович зробив офіційну заяву²⁶. Навіть адвокати були змушені визнати, що записи в щоденнику свідчать «про високу свідомість обов'язку Петровського; про ту свідомість відповідальності, з якою він ставився до своїх важких обов'язків»²⁷.

Отже, щоденникові записи Г. І. Петровського свідчать про його скромність, високу вимогливість до себе. Один з учасників процесу і близький товариш Григорія Івановича О. Є. Бадаєв писав з цього приводу: «Щоденник, де він записував свої думки і переживання, дає багато для характеристики Григорія Івановича як людини, що бачила всі тяжкі перешкоди, які стояли перед ним та іншими депутатами, твердо і невтомно працювала над їх подоланням. І ця величезна наполеглива праця над самим собою завжди відчувалася в Григорії Івановичі. Водночас з щоденника видно, яку радість, який приплив нової енергії, нової активності пробуджували в Григорії Івановичі успіхи революційної роботи, на якій би ділящі вони не виявлялися»²⁸.

Члени більшовицької фракції приділяли велику увагу також позадумській діяльності. У роки війни умови для її проведення значно ускладнилися. Про це свідчать і записи, зроблені 16, 21 і 22 вересня.

Про згадувані Г. І. Петровським зустрічі партійних працівників у Фінляндії 19—20 вересня досі нічого не було відомо. Можливо, серед порушуваних там питань стояло й питання про діяльність провокаторів у партії, бо 22 вересня Г. І. Петровський записав кілька іривниц людей,

²³ Ф. Н. Самойлов. Процесс большевистской фракции IV Государственной думы. Воспоминания, стор. 77.

²⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, спр. 28, арк. 25.

²⁵ «Право», № 9, 1 березня 1915 р., стовп. 644—645.

²⁶ «Право», № 9, 1 березня 1915 р., стовп. 635—636.

²⁷ «Право», № 10, 8 березня 1915 р., стовп. 735.

²⁸ «Известия», 4 лютого 1928 р.

яких підозрювали у зв'язках з охранкою. Деякі з них (В. В. Малиновський, М. Ю. Черномазов («Мирон»), В. Є. Шурканов та ін.) дійсно виявилися провокаторами і пізніше були справедливо покарані.

Кілька рядків, записаних 25 вересня, розповідають про дві ділові зустрічі Г. І. Петровського з партійними працівниками, очевидно з О. Е. Аллілуєвою і К. І. Шутком, роботу яких він високо оцінював (про деякі подібних зустрічей, відомих з інших документів, навіть не згадується в щоденнику).

В. І. Ленін високо оцінив діяльність більшовицької фракції у Думі та документи її членів. У статті «Що довів суд над РСДР Фракцією?» він писав: «Звіт про нелегальну роботу Муранова * і записки Петровського залишаться надовго зразком *тієї* роботи депутатів, яку ми мушили старанно приховувати і в значення якої будуть тепер уважніше й уважніше вдумуватися всі свідомі робітники Росії. В такий час, коли майже всі «соціалістичні» (вибачте за наругу з цього слова!) депутати Європи виявились шовіністами і слугами шовіністів, коли пресловутий «європеїзм», що вавив наших лібералів і ліквідаторів, виявився тупою звичкою до рабської легальності, в Росії знайшлась одна робітничка партія, депутати якої відзначались не пустою красномовністю, не «вхожістю» в буржуазні, інтелігентські салони, не діловою спритністю «європейського» адвоката і парламентарія, а зв'язками з робітничими масами, самовідданою роботою в цих масах, виконанням скромних, невидних, тяжких, невдячних, особливо небезпечних функцій нелегального пропагандиста й організатора... Допомогти просвітити й об'єднати експлуатованих і пригноблених — ось який лозунг висунутий зразками Муранова і Петровського»²⁹.

І. М. ДАЖИНА

* В. І. Ленін мав на увазі записку книжку М. К. Муранова, яка була знайдена в Озерках, де проходила конференція. Її текст зберігся, оскільки вона виявлена окремо від інших документів і з неї знято копію, що потрапила до архіву охранки («Красная летопись», 1924, № 1, стор. 107—109).

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 162.

ТУТ БИЛИСЯ ТІЛЬКИ ГЕРОЇ

Бойова епопея на «Малій землі» під Новоросійськом увійшла як визначна героїчна сторінка в історію Великої Вітчизняної війни.

Нині готується до друку книга редактора обласної газети «Індустріальное Запорожье» А. С. Ключенка, колишнього агітатора політвідділу 18-ї армії, «Тут билися тільки герої». В ній показано бойові будні десантників, мужність і хоробрість, виявлені солдатами і морською піхотою 18-ї армії. Особливе місце відводиться авангардній ролі комуністів, напруженій роботі політпрацівників, очолюваних начальником політвідділу армії полковником Л. І. Брежневим.

7 вересня 1974 р. відбулось урочисте засідання, присвячене врученню місту-герою Новоросійську ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». «У боях за Новоросійськ,— відзначив на засіданні Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— немеркнучою славою відкрили себе герої легендарної «Малої землі»¹. Саме героїзмові воїнів-«малоземельців» і присвячено пропонувані уривки, взяті у скороченому вигляді з названої книги.

ТІЛЬКИ ГЕРОЇ

...Свою землянку моряки 83-ї бригади морської піхоти бронекіборник Опанас Козоріз і кулеметник сержант Василь Крюков розташували за п'ять кроків від окопу, в якому були устатковані окопчики для станкового кулемета і протитанкової рушниці. Вогневі позиції вони вибрали вдало — попереду великий похилий на північ видолінок. Гітлерівці намагалися тут прорватися, та їх так зустріли, що вони ледве відповзли.

Зараз Козоріз і Крюков сидять в землянці і тихо розмовляють.

— Політрук був,— Опанас нахилився до пічки, припалив від жарини,— розповідав, що наш десант скував багато німецьких сил у районі Новоросійська, сплутав усі плани Гітлера на Північному Кавказі.

— Скувати — ми їх скували,— відізався Василь,— але кого це влаштує. Треба ворога добити.

Помовчали.

— Вижу степи я привольє,

Вижу ниви и поля,—

затягнув, замислившись, Опанас. Василь закрив коробку з кулеметною стрічкою і повів пісню далі:

Это русская сторона,

Это Родина моя.

У траншеї, біля кулемета, вартував Петро Савельєв — другий номер. До нього долинали звуки пісні. Непомітно для себе він почав підспівувати. І ніби стало тепліше, начебто навіть посвітлішало навколо.

Траншеєю хтось ішов. Боець насторожився.

— Стій, хто йде? — неголосно, але виразно сказав він.

— Свої, Савельєв, свої,— пізнав він голос командира батальйону капітана Жидикіна.

До кулеметника підійшли п'ятеро військових. На всіх плащ-палатки, знаків розрізнення не видно. З того, що прибулих супроводив командир батальйону, Савельєв догадався, що перед ним начальники з «Великої землі».

— Як іде служба? — звернувся до нього один з них.— Гітлерівці дуже дошкуляють?

— Все гаразд,— виструнчившись, відповів Савельєв,— товаришу...

— Командуючий,— підказав командир батальйону.

Поруч з командуючим 18-ї армії К. М. Леселідзе, уважно вдивляючись в об-

¹ «Радянська Україна», 8 вересня 1974 р.

личчя воїнів, стояв полковник. Один із солдатів раптом радісно посміхнувся і, звертаючись до полковника, забувши про субординацію, сказав:

— Товаришу полковник, а я Вас знаю. Ви — начальник політвідділу нашої армії. Ви разом з нами в десант ішли на сейнері. Пам'ятаєте, ледве не підірвалися на міні? Добре, моряки помітили її і розстріляли. Пам'ятаєте?

— Ну як же не пам'ятати? — посміхнувся полковник. — Не кожного разу пощастить підірвати міну, щоб вона нікому не наробила шкоди.

— Знайомих зустріли, товаришу Брежнев? — промовив один з військових, що прибув з комбатом.

— Солдатське життя таке, — всміхнувся полковник, — зустрінешся з людиною в гарячій обстановці — на все життя запам'ятаєш. Особливо, коли людина хоробра, гідна поваги. Ну, як тут у вас, важко? — звернувся він до бійця.

— Всяко буває. Останні три дні фашисти лізли на нас, ніби хтось їх з тилу втришля гнав. А сьогодні трохи притихли.

— Чому притихли? — швидко обернувся до солдата кремезний чоловік.

— Втрати у них великі, товаришу командуючий, — доповів за нього командир батальйону.

— А я хотів би знати думку солдата, — підкреслив К. М. Леселідзе.

— Було б видніше, товаришу командуючий, — відповів Савельєв, — ви б помітили, що весь видолонок перед нами завалений ворожими трупами. Хто ж захоче наступати, коли бачить, скільки вже полягло.

— Правильно. Чим більше фашистів ми виведемо із строю, тим швидше визволимо нашу землю.

— Будемо старатися, — відчеканив боєць.

— Ну, покажіть своє господарство, товаришу комбат, — звернувся Леселідзе до капітана.

Жидикін почав докладно пояснювати, які інженерні споруди вже створено, над чим працюють зараз у батальйоні. Вислухавши доповідь, командуючий сказав:

— Треба глибше зариватися в землю. Ворог за будь-яку ціну намагатиметься скинути десант у море. Він ще не починав по-справжньому нас контратакувати. А в таких окопах, як цей, навряд чи можна витримати масований артилерійський обстріл. Про бомбардування вже й говорити нема чого.

— А нам треба і встояти тут, і людей зберегти, — зауважив Леонід Ілліч. — Такі герої, як «малоземельці», повинні наступати аж до Берліна.

— Є зариватися якнайглибше! — відрпортував командир батальйону.

— Створюйте неприступну оборону, — йдучи, продовжував говорити Леселідзе. — Нагромаджуйте більше боеприпасів на випадок затяжних боїв і створюйте для них якнайглибші укриття. Розставте раціонально вогневі засоби.

— Все буде виконано, — відповів комбат.

— Чуєте, товаришу командуючий, як ми живемо? — звернувся до Леселідзе Л. І. Брежнев. — Концерт художньої самодіяльності на передньому краї.

...Это русская сторона,

Это Родина моя, —

все голосніше і злагодніше чулося із землянки.

— Дивись, співають, та ще й як дружно. Просто чудово, — усміхнувся командуючий.

Побачивши командира батальйону та інших начальників, що зайшли у бліндаж, Крюков і Козоріз обірвали на півслові пісню і схопилися на ноги.

Крюков, як старший за званням, приклав руку до шапки-вуханки і повернувся до командира батальйону. Той очима показав на командуючого.

— Перший номер кулеметної обслуги сержант Крюков зайнятий набиванням патронів у кулеметні стрічки, — дипломатично відрпортував він, не називаючи ні звання, ні посади того, до кого звертався.

— Морський піхотинець бронейник Козоріз перебуває на відпочинку, — зробивши крок вперед, відрпортував Опанас. — Причина відпочинку — вночі танки ворога не наважуються воювати з нами.

— Спасибі, товариші, справно служите, — приклав руку до папахи Леселідзе. — І скажу вам, добре співаєте. Із задоволенням послушав би.

— Душа простору просить, — вставив Козоріз. — Скнучили за рідною стороною.

— Усьому свій час, — посуворішав командуючий. — Ще будемо на вашій стороні. А зараз тут треба воювати. Хоч умови у нас важкі: попереду — гори і ворог, позаду — море і теж ворог. Нам треба не тільки витримати подвійний натиск, але й вимотати, а потім і розбити ворога.

— Зробимо все по-морському, товаришу командуючий, — промовив Козоріз.

— А які ж ваші особисті успіхи? — звертаючись до бронейника, поцікавився Л. І. Брежнев.

— Для початку підбив із своєї рушніці два танки, — доповів Козоріз. — Так перед нами і стоять вони на колі.

— Нас позавчора контратакували,— додав Крюков.— Довелося попрацювати кулеметом. Накосили стільки, що їм на десять ночей вистачить тягати трупи.

— Ну що ж, скажу тільки: спасибі за службу, дорогі товариші! — промовив командуючий.

— Служимо Радянському Союзові! — відповіли в один голос воїни.

— Ну, а тепер можете співати далі свою пісню,— посміхнувся генерал.

— Покінчити б з проклятими фашистами, а потім уже й поспівати чимдуж,— зітхнув Крюков.

— Ви і зараз, незважаючи на близькість ворога, співаєте непогано,— сказав Л. І. Брежнев.— А знаєте, людина співає гарно лише тоді, коли у неї добрий настрій і є розуміння цілей, в ім'я яких вона живе і бореться.

— За наш настрій не турбуйтеся, товаришу полковник. Він морем просолений, норд-остом видублений, гітлерівським вогнем відшліфований, морозами загартований,— майже продекламував Козоріз.

— О, та Ви поет,— похвалив його Леонід Ілліч.— Чули, товаришу командуючий! В морі просолений настрій. Правильно, товариші, правильно! І тому, що наш настрій загартований нечуваними труднощами боротьби, ми вистояли на «Малій землі». Але це — початок. Наш плацдарм — ніж у спину всьому фашистському угрупованню на Північному Кавказі.

КЛЯТВА

Холодної дощової ночі бійці 83-ї бригади морської піхоти зібралися на делегатську конференцію. Колективна думка, загальна воля зміцнюють бойове братерство на фронті, закладають міцні основи взаємної підтримки воїнів. Слово беруть насамперед герої, чні груди — в орденах.

Небо густо затягло хмари. Іде дощ. Час для конференції дуже слушний — третя година ранку. Вгамувалися німці, які зустрічали вогнем наші кораблі, що привезли поповнення, зброю, боеприпаси, продовольство. А втім, «вгамувалися» — не те слово, припинився лише ураганний вогонь, але методично-надсадно, снаряд за снарядом виклюють землю по всьому плацдарму, здійснюючи вгору фонтани вогню і грязюки.

О 3.00, як і наказав командир бригади, делегати — солдати і офіцери — розмістилися на схилах глибокого яру. Сюди рідко залітали снаряди, тут менше було чути квапливо-ехидний посвист куль. Та й різкий вітер, що дув з-за хребта, який оперізував Новоросійськ, не так дошкуляв воїнам у промоклих шинелях. Тут можна було спокійно посидіти один біля одного, зігрітися, покурити, при затяжці ховаючи цигарку в рукав, щоб часом не блимнув вогник. У бойовому солдатському житті година, проведена не поруч із смертю, — вже щастя.

Проте й тут вона настирливо, наче зла осіння муха, нагадує про себе. Снаряди розриваються на бровці яру, обрушуючи на тих, хто сидить у «мертвій зоні», град каміння. Міни, які мають огидну властивість описувати крутішу траєкторію, падають і на дно яру.

— Про що йтиме мова? — штовхнув свого сусіда Маркушин, обстріляний у багатьох боях солдат морської піхоти. Бився він у Керчі, куди під новий, 1942 рік, було висаджено десант. Довелося воювати йому і на гірських перевалах, через які ворог рвав до Туапсе. В бою під час визволення Краснодара гітлерівський снайпер пробив Маркушину руку. Рана ще не зовсім загоїлася, але солдат не захотів розлучатися із своєю частиною і ось тепер у складі бригади бився на «Малій землі».

— Питаєш, про що йтиме мова? — обернувся сержант Нещеретенко. — Гадаю, про те, як нам тут воювати. Ну, і, звичайно, про те, щоб ми не оглядалися назад. Тут це не заведено. Попереду фронт, позаду — море. Під час атаки німців оглянешся назад — якраз і потрапиш на той світ.

— Ну, вже зразу й на той світ, — заперечив Маркушин. — Ще пожити хочеться.

— Ось і послухай, як дожити до глибокої старості в умовах десантної операції.

— Я ж тебе серйозно питаю...

Внизу, майже на дні яру, стояли двоє. Заговорив кремезний військовий.

— Товариші бійці і офіцери, — почав він, — ми висадилися на плацдарм на південний схід від Новоросійська. Наше завдання — атакувати ворога з тилу і тим прискорити визволення міста. Про умови, що склалися на плацдармі з моменту його створення, і про завдання, які нам наказано виконати, вам розповість представник політвідділу 18-ї армії майор Щербак.

— Це говорив заступник командира бригади по політчастині Монастирський, — прошепотів Маркушин своєму сусідові.

— Знаю, бував він у нас в окопах, — відповів Нещеретенко. — Тихше, давай послухаємо.

— Вашій Червонопрапорній бригаді морської піхоти, — почав Щербак, — випало почесне, але й важке завдання. Серед десантних військ, які відвоювали невелику ділянку землі на підступах до Новоросійська, ви перебуваєте в самому центрі. За умовами місцевості та й з воєнної точки зору ворог робитиме все можливе, щоб

зім'яти ваші бойові порядки й прорватися до причалів, які ви прикриваєте. Можна не сумніватися, що всі спроби гітлерівців похитнути наші ряди закінчатимуться цілковитим провалом. Але, щоб вистояти, нам треба проявити потрібну витримку і вдесятеро більшу мужність. Попереду — головні бої. Ворог знає, що для нього наш десант — смертельна небезпека. Але це знаємо й ми. Тому ось тут, на цьому невеличкому клептику радянської землі, ми поміряємося силами, витримкою і мужністю з гітлерівцями. Безперечно, які б випробування не випали на нашу долю, ми вистоїмо. І не тільки вистоїмо, а й доб'ємося успіху.

Після нього виступали бійці.

— Правильно говорить товариш майор, — сказав один з них. — Нам нелегко буде на «Малій землі». Але звідси ми підемо тільки вперед. Гітлерівці не такі вже сильні, щоб ми не справилися з ними. Я з роти ПТР. Із своєї протитанкової рушниці вчора підбив німецький танк. Коли готувався стріляти, навіть засмутився трохи. Думаю, таку махину ніколи в житті не зупинити кулею, у якій і ваги лише сотня грамів. Вистрелив, дивлюся — з башти дим поповз, а потім і фріци звідти, як пацюки, полізли. Ну, хлопці тут їх одразу й добили. Танк, коли глянути, — машина страшна: броня, гармата, кулемет. А, бачите, досить одного пострілу з протитанкової рушниці, і тягни його на переплавку. Ось тому я впевнений, що фріців тут ми розіб'ємо. Це вже обов'язково.

В такому ж дусі говорили червоноармієць Шишацький, старший лейтенант Алексеєнко й інші.

Потім воїни прийняли резолюцію-клятву, в якій зобов'язали битися до повного вигнання гітлерівців з Північного Кавказу, а згодом і за межі всієї нашої землі. В ній говорилося: «Натхнені успіхами Червоної Армії, які викликають в кожному з нас високе піднесення бойової активності, ми пишаємось тим, що нам доручено відповідальне завдання — провести десантну операцію і оволодіти містом Новоросійськом.

Ми чітко уявляємо, що ще немало суворих боїв нам треба виграти, перш ніж ми зніmemo голову з лютого ворога. Але ми розіб'ємо його, ми з честю виконаємо поставлене перед нами завдання.

Ми клянемося, що кожний з нас буде в перших рядах атакуючих.

Ми будемо битися так, як билися і б'ються наші славні бойові товариші-моряки: старший лейтенант Куницин, старшина другої статті Канат'єв, секретар парторганізації Лимарев, комсомолец Чаленко.

Ми битимемо ворога по-чорноморськи, по-севастопольськи, безустанку, доти, поки на нашій рідній землі не залишиться жодного гітлерівця.

Ми клянемося: поки бачать наші очі і б'ється наше серце, ми не випустимо з рук своєї бойової зброї.

Вперед, на розгром німецьких окупантів і вигнання їх за межі нашої Батьківщини!»

На цьому конференція закінчилася.

До себе в батальйон Маркушин і Нещеретенко повернулися задумливі, зосереджені. В окопі їх чекали. Кожному хотілося дізнатися, про що йшлося на конференції.

— Треба краще бити фріца, швидше визволяти Новоросійськ, — сказав бійцям Маркушин. — І з приводу цього клятву прийняли. Ось що головне!

Події не примусили себе довго чекати. Ворог сильно укріпив висоту 307,2, що панувала над усім плацдармом. До неї вела шосейна дорога з Новоросійська, по якій гітлерівці доставляли боеприпаси, техніку, резерви. Отже, необхідно було будь-що або захопити висоту, або відізати її від баз постачання. Щоб блокувати висоту, вирішили для початку перерізати шосе. Виконати це завдання мала 83-я бригада.

Зібравши свою роту, старший лейтенант Кузовлев наказав готуватися до виступу.

— Наше завдання — перерізати шосе ось на цьому повороті, — показав він на схемі. — Тут, як бачите, крутий підйом і обрив на південний схід. Ми сідаємо дорогою, окопуємося з обох боків і закріплюємося для відбиття атак з боку міста. Сусіди сідають дорогу у нас в тилу і вдержують гітлерівців з боку висоти.

— Завдання ясне? — звернувся командир роти до бійців.

— Ясне, товаришу старший лейтенант, — за всіх відповів Маркушин. — Тільки одне питання все-таки є.

— Що?

— З шумом можна обернути справу чи тихше?

— Без шуму не вийде. А ось не злякати фріців, поки не ввірвемося в їх окопи, дуже важливо. Тоді і успіх забезпечимо, і малою кров'ю обійдемося.

Збиралися солдати тихо. Щоб не насторожити ворога, перевірили, аби жодна залізничка не могла дзвякнути, захопили якнайбільше боеприпасів. Гвинтівки і автомати за плечима, в руках — кинджали, сокири, лопати. І в бою згодиться, і окопуватися буде чим.

Рота виступила — ніби розтанула в передсвітанковій імлі. Повзли тихо, обережно. До ворожих окопів — метрів чотириста. Було визначено, що вряватися в роз-

ташування ворога треба без жодного пострілу, гітлерівців знищувати або брати в полон, але жодному не дати втекти.

Першими досягли окопів ворога Маркушин, Нещеретенко, Шинкарьов. З кинджалами і гранатами в руках вони залягли за десять метрів від німецького бліндажа. У ньому горів каганець, там було чоловік десять гітлерівців.

Першим увірвався туди Маркушин.

— Хенде хох! — крикнув він, піднявши гранату.

Німці заціпеніли. Проте один з них, швидко опам'ятавшись, вихопив пістолет і вистрілив у Маркушина. Солдат похитнувся, але встояв.

— А, гади, — через силу промовив він. — Воювати хочете? Будь ласка! — Граната розірвалася серед гітлерівців. Маркушин упав, обливаючись кров'ю. Нещеретенко і Шинкарьов підняли його, винесли з бліндажа. Вони зняли фуфайку, розрізали гімнастерку, підняли тільняшку і почали перебинтовувати товариша. Куля пройшла трохи вище серця: очевидно, зачепила судини, і кров струменем виривалася, біла з рани.

— Здорово воши тебе, іроди, зачепили, — сказав Нещеретенко. — Доведеться погуляти по госпіталях.

— Ні в які госпіталі я вже не попаду, — слабким голосом промовив Маркушин. — На «Малій землі» залишусь. Назавжди. Шкода, не дожив до перемоги.

— Ну, що ти говориш, — заперечив Шинкарьов. — Будь солдатом.

Маркушин не відповів: він втратив свідомість.

В окопах продовжувався бій. Темрява — супутник раптовості — зробила своє. Більшість солдатів ворога була знищена, близько десятка полонених гітлерівців, шулячись, стояли біля бліндажа. Незабаром їх відправили в штаб батальйону.

Командир роти Кузовлев наказав одразу ж створювати оборонний рубіж: ранком почнеться бій. Це добре розуміли і солдати. Вони почали поглиблювати і ремонтувати окопи, замінували шосе в напрямі Новоросійська. Дуга, яку утворювало шосе, огинаючи висотку, являла собою дуже вигідний рубіж оборони. Звідси добре було видно підходи до укріплень ворога на висоті 307,2 з боку міста.

Коли задзвонив телефон, Кузовлев доповів комбату про успішне завершення операції.

— Влучили в саму ціль, товаришу майор, — не стримався командир роти. — Звідси ми контролюватимемо кожний крок фронтів.

— Все це добре, — похвалив командир батальйону. — Але не думайте, що німці без бою залишать вам вигідну позицію.

— Не думаємо, звичайно. І тому готуємося зустріти будь-яку атаку.

— Виходжу до вас. Зі мною товариші. Зміцнюйте оборону.

Вже почало розвиднюватися, коли у бліндаж, в якому розмістився командир роти, прийшли комбат, начальник політвідділу армії Л. І. Брежнев, лектор політвідділу майор Щербак у супроводі двох автоматників.

Оглянувши бліндаж, Л. І. Брежнев задоволено промовив:

— Ну, хіба «малоземельці» не герої! Годину тому вибили звідси гітлерівців, а вже влаштувалися так, ніби живуть тут з самого початку війни.

— Влаштуватися, товаришу полковник, справа не хитра, — промовив Нещеретенко. — Та чи надовго?

— Впевнений, що до наступу на Новоросійськ звідси ви і кроку не зробите назад.

— Звичайно, не зробимо, тому що всі тут, мабуть, залишимся.

— Ну, це вже даремно, — відповів полковник. — Щойно ви провели найважливішу операцію.

— Дивіться, якою ціною. Дружка мого найкращого порішили, гади.

— Так, гинуть люди, — зітхнув Л. І. Брежнев. — На жаль, на війні без жертв не буває.

— Марна ця жертва, — продовжував своє Нещеретенко.

— Як це? — повернувся до нього Брежнев. — Мені комбат сказав, що товариш Маркушин знищив вісім солдатів і одного офіцера. Він першим увірвався у ворожі окопи і повів за собою всю роту. Ви зайняли вигідні позиції. Тепер ми можемо блокувати ворога на висоті 307,2. Бачите, що зробив один солдат.

— Звичайно, мій товариш вчинив героїчний подвиг. І нам будь-що треба триматися тут до кінця.

— Тільки так. Тим більше, що ворог не сдідітиме, склавши руки, надто важливу його артерію перехопили.

— Ми готові, зустрінемо, як належить, — включився в розмову Шинкарьов. — Фронті поки приходять до тям, а ми вже відповідно обладнали окопи й кулеметні гнізда.

— А хто з трофейного кулемета може стріляти? — запитав Леонід Ілліч, звертаючись до солдатів, що сиділи в окопі.

— Я вже пробував, — підвівся молоденький солдат. — Коли визволяли Краснодар, захопив точно такий кулемет. Стріляв. Виходило.

— А цей оглянув? — показуючи на німецький кулемет, поцікавився Л. І. Брежнев.

— Ще ні. Зараз займусь.

— Поспішайте, ранком ворог обов'язково почне атакувати.

Незабаром поблизу землянки розірвався снаряд, за ним другий і третій. А потім вони почали рватися так, що земля заходила під ногами солдатів, із стелі і стін посипався пісок. Виття снарядів, розкотисті розриви злилися в судильний гуркіт, від якого стискувало груди, перехоплювало горло. Вибухові хвилі, вриваючись в окопи, притискували людей до стін.

Стрільба так само раптом припинилася, як і почалася.

— Ну, а тепер зустрічатимемо непроханих гостей,— обтрушуючись від землі, сказав Л. І. Брежнев.— Є тут у вас що-небудь солідніше за мій пістолет?— звернувся він до командира роти.

Той подав йому трофейний автомат і сумку з обоймами.

— Що ж, непогано,— досилаючи патрон, відзначив Леонід Ілліч.— Нехай гітлерівці покуштують свого ж вогню. Ви, товаришу «Кобзар»,— звернувся він до Шербак,— з якої зброї стрілятимете? Не дивіться, товариші, так здивовано на мене. Це ми нашого Івана Петровича так зємо. Із Запоріжжя він. Звідти по Україні кобзарі ходили, народ на боротьбу піднімали. А наші політвідділівські лектори і агітатори теж несуть бійцям слово більшовицької правди.

— Я із звичайної гвинтівки. Звик. Не підводить.

— Що ж. В добрих руках гвинтівка — вірна зброя.

Шосейною дорогою мчали два танки. З їх гармат виривалися червоні спалахи пострілів. Гітлерівці вели вогонь скоріше для того, щоб підбадьорити себе. Але ось пролунав глухуватий постріл, і через якусь хвилину передній танк вкрився полум'ям. Стрілець з протитанкової рушніці знав свою справу: він влучив у бак з паливом. Другий танк зупинився і почав посылати снаряд за снарядом у бік окопів, зайнятих нашими солдатами.

Наспіла ворожа піхота. Стрибаючи з бронетранспортерів, фашисти розсосереджувалися і теж починали вести вогонь. Потім цепі піднялися і пішли на жменьку наших бійців, що осіддали дорогу.

— Товаришу старший лейтенант,— звернувся Л. І. Брежнев до командира роти,— накажіть солдатам не стріляти. Підпустимо ворогів метрів на півсотні, а потім зустрінемо.

Наказ було передано по окопу. Гітлерівці спочатку йшли швидко, впевнено, а потім почали зменшувати крок, затримуватися. Вони то стріляли з ходу, то зупинялися і, цілячись, розряджали свої автомати довгою чергою.

Поглядаючи в амбразуру, куди був виставлений трофейний кулемет, Л. І. Брежнев кивнув у бік командира роти:

— Час відкривати вогонь.

— Вогонь!— вигукнув Кузовлев. І два невеликих окопи, що притулилися до шосейної дороги, заблищали спалахами пострілів. Стрільяли два кулемети: наш і трофейний. Дзвінко клацали гвинтівки. Захлинаючись, торохтів німецький автомат. Тричі гітлерівці кидалися на наші окопи і тричі відходили назад. З кожним разом їх ставало все менше і менше. Атака видихалася. Через кілька хвилин знову загуркотіли розриви снарядів.

— Ось тепер можна і перекурити,— вийняв пачку цигарок Л. І. Брежнев.— Хто любитель, будь ласка. А мені дайте махорки. В такій справі махорка краще...

— ...І клятву верности сдержали

Мы в Бородинский бой,—
в забутті промовляв Маркушин.

— Марить, бідолаха,— нахилився над товаришем Нецвертенко.— Важко йому. Дитинство, школу, мабуть, згадав, про Бородіно вірш декламує. А скажіть, товаришу полковник,— звернувся солдат до Брежнева,— про нас коли-небудь згадають?

— Згадають, обов'язково згадають. Ми свою клятву вірності Радянській Батьківщині виконаємо. Безперечно, виконаємо. Були у нас бої, подібні до Бородинського. І буде їх ще немало доти, поки ми не покінчимо з фашизмом. Ось за це нащадки наші і згадуватимуть, і за приклад нас ставити будуть.

А. С. КЛЮНЕНКО.

(Далі буде)

Наш календар

ВІДОМИЙ РАДЯНСЬКИЙ ДІЯЧ (100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Д. І. КУРСЬКОГО)

Дмитро Іванович Курський народився в м. Києві 22 жовтня 1874 р. в сім'ї інженера-технолога. 1885 р. вступив до Прилуцької гімназії, а через чотири роки переїхав до Києва, де закінчив один з кращих

учбових закладів того часу — колегію Павла Галагана. 1896 р. Дмитро Іванович став студентом юридичного факультету Московського університету. В Москві він зустрічався з Львом Толстим, М. Ковалевським, І. Сеченовим та іншими видатними діячами науки, літератури, мистецтва, що мало великий вплив на формування його світогляду.

Наприкінці 90-х років за участь у студентських заворушеннях Д. І. Курського 1896 р. заарештували і заточили на півроку в Бутирську в'язницю. Після виходу з в'язниці він поринув у вир політичних подій, продовжуючи навчання з університеті.

1900 р. Д. І. Курський закінчив з золотою медаллю університет і мав залишитись на факультеті для продовження наукової роботи. Але йому як «політично неблагонадійному» не дали змоги навчатися далі. Не бажаючи йти на державну службу, Дмитро Іванович поступив до московської адвокатури. Тут він примкнув до групи радикально настроєних молодих адвокатів, яка присвятила себе так званим робітничим справам, виступав в судових процесах, що були наслідком конфлікту між підприємцями і робітниками, захищаючи права останніх.

1904 р. Д. І. Курський вступив до лав РСДРП, а через рік став членом літературно-лекторської групи при Московському комітеті РСДРП, співробітничав в більшовицьких газетах.

Під час революції 1905 р. Д. І. Курський брав участь в Московському грудневому повстанні. Після поразки революції Дмитро Іванович продовжував вести підпільну роботу, займаючись водночас і науковою діяльністю. Особливо проявляв він інтерес до становища робітничого класу і селянства в країнах світу. З дослідженої проблеми ним були написані праці: «Английский рабочий», «Французский рабочий», «Американский рабочий». Їх відрізняла чітка класова оцінка становища робітників в капіталістичних країнах, виявлена автором симпатія до трудящих мас, віра в світле майбутнє робітничого класу після його звільнення від капіталу.

1907 р. Д. І. Курського обрали членом Московського обласного бюро ЦК РСДРП, а через рік він разом з І. І. Скворцовим-Степановим редагував нелегальну більшовицьку газету «Рабочее знамя» (орган Московського окружного комітету партії). 5 вересня 1909 р. він був заарештований. Через місяць за відсутністю доказів Д. І. Курського звільнили. Він знову продовжував революційну діяльність.

За вказівкою партії Д. І. Курський брав активну участь у виборчій кампанії до ІV Державної думи.

Лютнева революція застала Дмитра Івановича на фронті, де він одразу ж включився в роботу по організації широких солдатських мас під гаслом більшовицької партії. З травня до серпня 1917 р. він — голова Ради солдатських депутатів 4-ї армії на Румунському фронті; в червні — делегат I Всеросійського з'їзду Рад; в жовтні — член Революційного комітету в Одесі; в листопаді — повернувся до Москви. 1918 р. його призначили Народним комісаром юстиції РРФСР, де він працював близько десяти років, був першим радянським Генеральним прокурором республіки.

Як відомо, Володимир Ілліч надавав великого значення питанням правосуддя і законності. Своїми вказівками він часто спрямовував діяльність Наркомюсту, очолюваного Д. І. Курським. В. І. Ленін вимагав від цього органу чіткої і злагодженої роботи по організації правосуддя і залученню до судової діяльності Радянської держави широких мас трудящих.

В той час молода Радянська держава створювала своє соціалістичне право, свої закони. Володимир Ілліч особисто брав участь у здійсненні цієї важливої справи.

Під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна Д. І. Курський виконував багато державних і партійних доручень. Так, в 1919 р. його призначено комісаром Головного польового штабу і членом Реввійськради. Починаючи з V з'їзду він брав участь

у роботі всіх з'їздів Рад РРФСР і сесіях ВЦВК. З 1921 р. Д. І. Курський — член Президії ВЦВК, а з 1923 — ЦВК СРСР, з VIII з'їзду РКП(б) обирався до складу Центральної ревізійної комісії; 1924—1927 рр. — голова Центральної ревізійної комісії. На XV з'їзді партії його обрано членом ЦКК ВКП(б).

Дмитро Іванович багато уваги приділяв і загально-теоретичним питанням держави та права. Він був директором Інституту радянського права, редактором ряду журналів, збірників та наукових праць з радянського права. У всій своїй правовій діяльності Д. І. Курський був вірним пропагандистом поглядів В. І. Леніна на питання організації правосуддя і радянського законодавства.

У січні 1928 р. за постановою Президії Центрального Виконавчого Комітету Д. І. Курського призначено повноважним представником Союзу РСР в Італії. Дипломатичній роботі, як і будь-якій іншій державній справі, дорученій йому партією, він віддавав всі сили і знання. 1932 р. у зв'язку з хворобою повернувся до Москви. А незабаром смерть обірвала його життя.

Ім'я Дмитра Івановича тісно пов'язане з революційною боротьбою робітничого класу проти царизму, з захистом великих завоювань трудящих в роки громадянської війни, організацією перших народних судів, з побудовою радянської судової системи, з розробкою і розвитком радянського законодавства, з створенням і зміцненням радянської прокуратури, з теоретичною розробкою ряду важливих питань держави та права, з зміцненням законності в нашій країні. Всі свої знання й енергію він віддав справі боротьби робітничого класу за торжество комунізму.

В. П. ПАСТУХОВ

ДО 30-РІЧЧЯ І З'ЇЗДУ НАРОДНИХ КОМІТЕТІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Протягом багатьох століть трудове населення Закарпаття, насильно відірване від своєї східнослов'янської Батьківщини, боролось проти іноземного гніту, за возз'єднання із своїми братами по той бік Карпат.

Визволення Закарпаття героїчною Радянською Армією від фашистських загарбників у жовтні 1944 р. було поворотним моментом в історії краю. Вся влада на території Закарпатської України перейшла до рук трудящих в особі Народних комітетів (Народних Рад) — органів народно-демократичної влади, вийшла з підпілля комуністична партійна організація.

До Народних комітетів трудящі обирали своїх кращих представників, насамперед комуністів та революціонерів, які в період угорської фашистської окупації зазнали жахливих переслідувань і знущань. Зусиллями партизанів в окремих селах Мукачівського, Свалявського, Великоберезнянського та інших округів Народні комітети були створені ще до приходу частин Радянської Армії, а протягом жовтня — листопада 1944 р. — обрані в усіх містах і селах Закарпаття. Під керівництвом комуністів вони виконували функції органів диктатури пролетаріату.

Перед Народними комітетами стояли важливі політичні та економічні завдання. Зокрема, вони мали здійснити возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною — невід'ємною складовою частиною могутньої Країни Рад та провести націоналізацію великих підприємств і банків, конфіскацію поміщицьких і церковних земель.

Усе Закарпаття охопив рух за возз'єднання. На зборах і мітингах трудящі ухвалювали резолюції, в яких одностайно вимагали включення Закарпатської України до складу Української РСР. Так, у резолюції Мукачівського міського Народного комітету, створеного 12 листопада 1944 р., зазначалося: «Ми хочемо, щоб наш селянин був господарем своєї землі, щоб наші фабрики і заводи, які завжди були в чужих руках, працювали на користь нашого народу, щоб наша молодь і здібна інтелігенція з користю працювали на ниві розвитку нашої національної культури й освіти нашого підрастаючого покоління, яке рветься до світла і знання. Всього цього ми можемо досягнути тільки при одній умові: коли Закарпатська Україна увійде до вільної і щасливої сім'ї народів Радянського Союзу»¹.

Подібні резолюції були прийняті трудовим населенням усіх міст і сіл Закарпаття. У возз'єднанні з СРСР трудящі краю вбачали єдино правильний шлях до визволення від соціального і національного гніту.

Тим часом представники чехословацького емігрантського уряду в Лондоні повели підривну роботу. З приїздом на Закарпаття 28 жовтня 1944 р. чеської урядової делегації на чолі з міністром економіки і реконструкції правим соціал-демократом Франтішеком Нємцем реакціонери зробили спробу створити в Рахівському, Тячів-

¹ «Закарпатська правда», 13 листопада 1944 р.

ському, Хустському, Волівському та Севлюському округах чехословацькі місцеві органи управління. Але трудящі дали належну відсіч імперіалістичним найманцям і під керівництвом комуністів послалили рух за возз'єднання з Радянською Україною.

19 листопада 1944 р. в Мукачевому відбулася перша конференція комуністичної організації Закарпаття, в роботі якої взяли участь 294 делегати — представники партійних організацій міст і сіл краю та 124 гості.

У доповідях І. І. Туряниці, І. Ю. Керчі, С. Л. Вайса та у виступах делегатів червоною ниткою проходила вимога негайно здійснити віковичну мрію трудящих Закарпаття про соціальне і національне визволення та возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР. Конференція проголосила, що всі комуністичні організації краю об'єднуються в єдину Комуністичну партію Закарпатської України і обрала Центральний Комітет на чолі з І. І. Туряницею.

Висловлюючи одностайну волю трудового люду, делегати одногосно прийняли резолюцію «Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною»².

Після створення Компартії Закарпатської України рух за возз'єднання розгорнувся з новою силою. Під керівництвом партійних організацій розпочалася підготовка до Всеукраїнського з'їзду Народних комітетів, якому судилося відіграти величезну роль у возз'єднанні Закарпаття з Радянською Україною. Ініціатором його скликання став Ужгородський міський Народний комітет. Саме він 8 листопада 1944 р. звернувся до Мукачівського міського та Хустського окружного Народних комітетів з пропозицією створити організаційний комітет по підготовці до з'їзду³.

Цю пропозицію підтримали всі міські та окружні Народні комітети Закарпаття, і 19 листопада 1944 р. в Мукачевому був створений організаційний комітет, який прийняв рішення провести I з'їзд Народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 р. в Мукачевому⁴.

На Закарпатті повсюдно розгорнулася широка підготовка до цієї події. У містах і селах на багатолюдних мітингах трудящі обирали кращих представників робітничого класу, селянства та трудової інтелігенції делегатами з'їзду і давали їм накази — вимагати возз'єднання з Країною Рад. Так, 23 листопада 1944 р. трудящі села Пилипець Волівського округу (тепер Міжгірського району) прийняли таке рішення: «Сільська Народна Рада села Пилипець Волівського району посилає Івана Бобинець до міста Мукачева як делегата... відносно голосування про прилучення визволеної території Закарпатської України до Союзу Совіцьких Соціалістичних Республік»⁵.

25 листопада 1944 р. в Ужгороді, на площі Корятовича, відбувся загальноміський мітинг, в резолюцію якого говорилося: «Ми виражаємо тверду впевненість... що з'їзд, виконуючи волю народу, здійснить його вікові мрії про возз'єднання Закарпатської України з нашою Вітчизною — Радянською Україною»⁶.

Точно визначеного модусу представництва делегатів на I з'їзд Народних комітетів не було. Трудящі послали своїх кращих представників — з малих сіл одногодвох, з великих — трьох — чотирьох і більше.

Делегати добиралися до Мукачевого пішки, на підводах, поїздами, вантажними автомашинами, а І. М. Бабидорич та І. П. Соскида — делегати з Тур'я Поляни Перечинського округу — прибули літаком. Військові частини 4-го Українського фронту виділяли для перевезення делегатів транспорт.

26 листопада 1944 р. в Мукачевому, в залі міського кінотеатру зібралися 663 делегати з усього Закарпаття, серед яких було 258 селян, 178 робітників, 172 інтелігенти, 55 торгівців і ремісників, а також 116 гостей⁷. До того часу історія краю не знала такого представницького форуму.

Серед учасників з'їзду були кращі представники робітничого класу, селянства, трудової інтелігенції — комуністи, активні революціонери, борці за возз'єднання Закарпаття з Країною Рад. Так, комуніст з 1918 р., робітник з Чинадієва Свалявського округу Василь Ілліч Желізняк ще 21 січня 1919 р., будучи делегатом Всеукраїнського з'їзду Рад у Хусті, голосував за возз'єднання краю з Радянською Україною.

Комуністи М. І. Черничко, М. С. Панько, М. Г. Сарканич, С. І. Ціпф, І. І. Туряниця, І. Й. Шімон, С. Л. Вайс, В. Й. Гримут та інші брали активну участь у пролетарській революції в Угорщині і на Закарпатті в 1919 р. Делегат з Берегова І. А. Яцюра — учасник громадянської війни в Радянській Росії у 1918—1920 рр., а делегати І. Ю. Керча, І. І. Ловга, Г. В. Туряниця, Ю. М. Глеба, П. І. Симулик, Ю. Ю. Іванчик, П. М. Чижмар та інші — учасники підпільної і партизанської боротьби на Закарпатті.

² «Закарпатська правда», 21 листопада 1944 р.

³ Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. Доповіді і резолюції. Ужгород, 1944, стор. 1—2.

⁴ «Закарпатська правда», 21 листопада 1944 р.

⁵ Закарпатський обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. Р-14, оп. 2, спр. 2, арк. 56.

⁶ «Закарпатська правда», 2 грудня 1944 р.

⁷ Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. Доповіді і резолюції, стор. 2.

В роботі з'їзду взяли участь 67 учителів. Багато з них за роки Радянської влади стали шанованими в області людьми. Це, зокрема, заслужені вчителі школи УРСР І. Ю. Олас, П. М. Тарканій, заслужений діяч культури УРСР П. С. Продан, відмінники народної освіти УРСР Ф. Ф. Повхан, В. В. Овсак, М. Ю. Броді, М. Й. Ердеvdій, І. М. Сабадощ, І. М. Фечка, М. І. Грицак, І. П. Соскида, В. Є. Карабелеш, І. В. Довганич та ін.

Багато делегатів з'їзду за роки Радянської влади стали вмілими керівниками партійних і радянських органів, підприємств, колгоспів, установ тощо. Так, секретарями обкомів партії працювали: І. І. Туряниця, І. М. Ваш, Д. М. Тарахонич, секретарями окружкомів (райкомів) партії — А. М. Зеленьяк, В. Д. Бринзей, Ю. Ф. Млавець, В. І. Фущич, С. І. Ціпф, М. В. Климпотюк, П. П. Дерій та ін. Делегат із с. Росвигова В. М. Долинський удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці за вирощення високих урожаїв винограду. Делегат із с. Верхній Студений І. В. Щадей — нині начальник управління побутового обслуговування населення Закарпатського облвиконкому; делегат із с. Пилипець А. М. Шекета — секретар облвиконкому; делегат з Мукачєвого Г. В. Туряниця — начальник житлового господарства облвиконкому; делегат із с. Колочава В. М. Беца — кандидат юридичних наук, доцент Ужгородського державного університету; делегат із с. Іза Ф. А. Сабов — директор Мукачєвської фабрики художніх виробів, делегат із с. Дубрівка Ужгородського округу Ю. А. Гойда став відомим радянським поетом, а делегат із с. Тарасівка Тячівського округу І. М. Чендей — прозаїком.

Делегати з'їзду, серед яких було 15 жінок, представляли багатонаціональну сім'ю Закарпаття. Переважна їх більшість — це корінні українці. Були також росіяни, угорці, німці, румуни, євреї. Майже всі вони — кращі образці трудового люду.

Але траплялися й такі, як, наприклад, «делегат» з Бедевлі Тячівського округу В. Маркуш. Тимчасом як інші представники з цього села В. Гасинець, В. Гвоздзянський та І. Фіцай одержали надруковані на машинці, підписані головою та секретарем сільського Народного комітету і скріплені печаткою документи — так звані «легітимації» про те, що вони обрані на з'їзд⁸, В. Маркуш, якого делегатом ніхто не обирав, написав собі від руки «документ» такого змісту: «Від місцевого комітету села Бедевлі. Уповноваження. Місцевий Народний комітет у Бедевлі отримав уповноважує Василя Маркуш, студента філософії, як члена делегації на Всенародний з'їзд до Мукачєва, що відбудеться 26 падолиста 1944 р. В Бедевлі, 22 падолиста 1944 р.»⁹. За секретаря комітету підписався сам Маркуш, а підпис голови Василя Бедея він підробив. Документ був без печатки. Проте перевантажена роботою мандатна комісія з'їзду видала В. Маркушу мандат делегата за № 184.

В. Маркуш був підісланий представниками чехословацького лондонського уряду із спеціальним завданням — зірвати роботу з'їзду, протягти на ньому питання про те, щоб залишити Закарпаття у складі буржуазної Чехословаччини. Але всенародна воля переважної більшості делегатів звела нанівещь замисли запроданця. Невдовзі після з'їзду цей «делегат» опинився за океаном і за завданням своїх імперіалістичних хазяїв почав лити бруд на нашу радянську дійсність.

Були й ще подібні «делегати». Це, зокрема, Олег Грабар з Ужгорода, який також опинився за океаном. Окремі сільські Народні комітети очолювали священники. Так було, наприклад, у селах Горінчеві Хустського округу, Вел. Криве Тячівського округу, Чорний Потік Іршавського округу.

Проте не ці поодинокі випадки були характерні для з'їзду. Переважна більшість делегатів — це чесні громадяни Закарпаття, які майбутнє свого краю вбачали тільки в лоні Країни Рад, у братній сім'ї радянських народів.

Гостями з'їзду були: начальник політвідділу 18-ї армії — нині Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев; керівник партизанського з'єднання Герой Радянського Союзу О. В. Тканко — нині професор, ректор Черкаського педінституту; керівник партизанського з'єднання В. П. Русин — нині заступник міністра соціального забезпечення УРСР, керівник партизанського загону Дюла Уста — нині генерал-полковник у відставці (Угорська Народна Республіка), лікар О. В. Фединець — нині професор Ужгородського державного університету, В. В. Хайнас — нині зав. кафедрою історії КПРС Ужгородського держуніверситету та ін. Бути серед гостей з'їзду пощастило й авторів цих рядків.

З'їзд відкрив голова Мукачєвського міського Народного комітету М. І. Драгула, який у вступній промові, зокрема, сказав: «Сьогодні ми зібралися..., щоб твердо вирішити свою долю і своє майбутнє... Наші прадіди, батьки і матері привчали нас на першій молитві з великою повагою звертати свій зір на Схід. Цим вони нам як би говорили, що наше поневолення не буде вічним, і зі Сходу приїде нам допомога і визволення»¹⁰.

⁸ ЗОДА, ф. Р-14, оп. 2, спр. 2, арк. 357.

⁹ Там же, арк. 358.

¹⁰ Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. Доповіді і резолюції, стор. 3—5.

І з'їзд Народних комітетів Закарпатської України обговорив такі питання: 1) Визволення Закарпатської України від німецько-мадярських окупантів (доповідач П. П. Сова); 2) Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (доповідач І. І. Туряниця); 3) Про наділення селян, робітників і службовців землею та лісом (доповідач І. І. Туряниця); 4) Вибори Народної Ради Закарпатської України¹¹.

У доповіді голови Ужгородського міського Народного комітету П. П. Сова було переконливо показано ворожу антинародну асиміляторську політику різних експлуататорських режимів щодо трудового населення Закарпаття, яке завжди звертало «свій зір на Схід з надією, що звіди прийде допомога». Визволення принесла доблесна Радянська Армія. «Наші рідні Карпати густо політі дорогою руською кров'ю. Ця кров злилась з кров'ю наших партизанів, наших народних мучеників і подвижників і навіки нас з'єднала з нашими руськими і українськими братами по той бік Карпат»,— говорив доповідач.

На закінчення П. П. Сова сказав: «Ми повинні повернутися після тисячолітньої розлуки в лоно нашої матері-України. Ми повинні вернутися до свого батьківського дому»¹².

Перший секретар ЦК Компартії Закарпатської України І. І. Туряниця вказав на жорстоку денаціоналізаторську політику іноземних поневолювачів щодо трудового українського населення краю та віковичне всенародне прагнення до возз'єднання Закарпаття із своїми братами по той бік Карпат, підкреслив історичне значення визволення Закарпатської України від німецько-фашистської окупації та заслугу в цьому Радянської Армії. На закінчення І. І. Туряниця запропонував з'їздові ухвалити постанову про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною і вихід зі складу Чехословаччини¹³. Ця пропозиція була зустрінута бурхливою овацією.

Ідея возз'єднання Закарпаття з Українською РСР у складі могутнього Радянського Союзу червоною ниткою проходила в усіх виступах. Делегат з Хуста робітник-комуніст О. І. Тимко заявив: «Ми сьогодні своїми руками творимо щастя своє і наступних поколінь. Сьогодні ми говоримо: віднині наша Закарпатська Україна возз'єднується з своєю Батьківщиною — Радянською Україною, і тому сьогоднішній день увійде у віки»¹⁴.

«Одностайна воля нашого народу возз'єднатися з Радянською Україною,— наголошував учитель з Берегова Ф. Ф. Повхан,— сьогодні буде здійснена нашим історичним з'їздом. Віднині починається світанок для нашого народу після довгої, темної ночі неволі»¹⁵.

Представник з Тячівщини селянин Іван Бабиш сказав: «Ми хочемо бути возз'єднані з Радянською Україною. Одним з найяскравіших проявів бажань нашого народу є масовий вступ карпато-українців добровільно до Червоної Армії»¹⁶.

Такі ж думки висловлювали й інші делегати.

Виконуючи волю всього трудового населення визволеного краю, Всезакарпатський з'їзд з величезним піднесенням одногослосно прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР, який закінчувався історичною вимогою: «Спираючись на непохитну волю всього народу, висловлену в петиціях і постановах робітників, селян, інтелігенції і духівництва всіх міст і сіл Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, Перший з'їзд Народних комітетів всієї Закарпатської України постановляє:

1. Возз'єднати Закарпатську Україну з своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини.

2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

3. Обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу, діючи по волі народу на території Закарпатської України.

4. Уповноважити і зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною»¹⁷.

З'їзд розв'язав і друге важливе питання. Він прийняв постанову «Про наділення селян, робітників і службовців Закарпатської України землею і лісом», в якій, зокрема, говорилося: «З метою ліквідації земельного голоду і надання допомоги сільському і міському населенню землею і лісом Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України постановляє:

1. Конфіскувати всі землі і помістя, що належали мадярським і німецьким поміщикам і ворогам народу, які втекли разом з німецько-мадярськими загарбниками.

¹¹ Там же, стор. 2.

¹² Там же, стор. 8—10.

¹³ Там же, стор. 11—23.

¹⁴ «Закарпатська правда», 30 листопада 1944 р.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ «Вісник Народної Ради Закарпатської України», 30 листопада 1944 р.

2. Народній Раді Закарпатської України виробити практичні заходи і передати безплатно через місцеві Народні комітети конфісковані землі в особисту власність безземельних селян. Наділити також земельними ділянками під власні городи робітників і службовців міст, встановивши розміри цих ділянок.

3. Народній Раді Закарпатської України виділити безплатно в розпорядження міських і сільських Народних комітетів лісові ділянки для задоволення дровами повсякденних потреб населення і надання йому допомоги будівельними матеріалами»¹⁸.

Таким чином, уперше в історії краю було правильно розв'язане аграрне питання.

І, нарешті, з'їзд приступив до виборів найвищого органу державної влади на Закарпатті — Народної Ради. За дорученням президії з'їзду було названо 16 чол., яких пропонувалося обрати до складу Народної Ради. Заперечень проти цих кандидатур не було. Однак делегати з Хустського округу попросили включити до списку ще й викладача Хустської гімназії П. В. Лінтура, який під час фашистської окупації зазнав репресії, був звільнений з роботи. Пропозиція була прийнята, і до Народної Ради Закарпатської України обрали 17 чол.: І. І. Туряниця, І. М. Ваша, Д. М. Тарахонича, С. Л. Вайса, І. Ю. Керчу, Г. І. Русина, С. Г. Борканюк, Ф. І. Чекана, Г. І. Івашка, М. В. Цуперяка, В. П. Тесловича, І. М. Кополовича та ін. Головою Народної Ради став комуніст І. І. Туряниця, заступниками голови — безпартійний П. П. Сова і комуніст П. В. Лінтур.

Відразу ж після з'їзду на Закарпатті розгорнулася кампанія за підписання Маніфесту. Ця процедура повсюдно перетворювалася у велике свято. Відбувалися багатолюдні мітинги, збори і маніфестації, на яких трудящі гаряче схвалювали рішення з'їзду. Підписи під Маніфестом поставили трудящі різних національностей — українці, росіяни, угорці, словаки, румуни, німці, євреї та ін. Вони розуміли, що справжнє щастя можуть здобути лише в дружній сім'ї радянських народів-братів. Це було результатом багаторічної діяльності комуністів по інтернаціональному вихованню трудящих. На 1 січня 1945 р. Маніфест підписали 250 тис. чол. — переважна більшість дорослого населення краю¹⁹.

Міжнародна реакція і після з'їзду не припинила своїх ворожих підступів. Чеські реакціонери втручалися в діяльність місцевих Народних комітетів, переслідували прихильників возз'єднання з Радянською Україною. Але народні маси східних округів Закарпаття, де перебували представники чехословацького буржуазного уряду, заявили проти цього рішучий протест. На початку січня 1945 р. делегація чехословацького емігрантського уряду, очолювана Ф. Немцом, змушена була залишити Закарпаття.

Уряд Радянського Союзу, йдучи назустріч одностайним проханням трудящих Закарпаття, почав переговори з урядом Чехословацької Республіки про возз'єднання Закарпаття з Українською РСР. 29 червня 1945 р. в Москві між Союзом РСР і Чехословацькою Республікою був укладений договір про Закарпатську Україну, згідно з яким Закарпаття возз'єднувалося із своєю споконвічною Батьківщиною — Україною і включалося до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки²⁰.

«Радянсько-чехословацький Договір, — писала 1 липня 1945 р. газета «Правда», — має велике міжнародне значення, він є зразком міжнародного співробітництва в дусі зміцнення політики миру і дружніх стосунків між народами». Післявоєнна історія відносин між СРСР і ЧССР цілком підтвердила правоту цих слів.

Історичний Договір між Радянським Союзом і Чехословацькою Республікою про возз'єднання Закарпаття із своєю Вітчизною одностайно схвалив увесь український народ. З ратифікацією цього Договору Національними зборами Чехословацької Республіки (22 листопада 1945 р.) і Президією Верховної Ради СРСР (27 листопада 1945 р.)²¹ завершився тривалий закономірний історичний процес об'єднання всіх українських земель. Завдяки ленінській національній політиці вперше за багатовікову історію усі вони були зібрані в єдиній Українській Радянській державі.

В січні 1946 р. із Закарпатської України було утворено Закарпатську область, на території якої вводилося законодавство Української РСР. В історії Закарпаття відкрився період вільного і щасливого розвитку, період соціалістичного і комуністичного будівництва.

Нині трудящі Закарпатської області, як і весь радянський народ, самовіддано трудяться над втіленням у життя історичних рішень XXIV з'їзду КПРС, докладають усіх зусиль до того, щоб успішно виконати завдання дев'ятої п'ятирічки.

М. В. ТРОЯН

¹⁸ Там же.

¹⁹ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, т. 1, Ужгород, 1968, стор. 306.

²⁰ «Радянська Україна», 30 червня 1945 р.

²¹ «Закарпатська правда», 28 листопада 1945 р.

ПОВСТАННЯ МАТРОСІВ
ЧОРНОМОРЬСЬКОГО ФЛОТУ
(ЛИСТОПАД 1904 р.)

Наприкінці 1901 р. в Севастополі виникла соціал-демократична організація. «Встановлено,— доповідав міністр юстиції царю,— що колишній студент С.-Петербурзького лісового інституту Олександр Георгійович

Щепетєв, який влітку 1901 р. оселився в м. Севастополі, співчуваючи революційному рухові, що зароджувався в Росії, зближився з найосвіченішими ремісниками. Схиливши їх до участі в антиурядовій діяльності, організував злочинне товариство під назвою «Севастопольська робітничка організація» для пропаганди соціалістичних ідей серед місцевого трудящого населення та нижніх військових чинів з метою повалення в імперії державного ладу»¹. Це була іскрівська організація, побудована за ленінською схемою: центральний гурток, який виконував керівні функції, і робітничі та матроські гуртки. Вона зайомила робітників порту, солдатів і матросів з ленінською «Искрою» та іншою революційною літературою. Під час нелегальних зборів у гуртках, серед іншої підпільної літератури, вивчалися праці В. І. Леніна «Новий фабричний закон», «Про страйки», «Пояснення закону про штрафи...» та ін.² Члени «Севастопольської робітничої організації» й самі надсилали листи до редакції «Искры». В 1902 р. на її шпальтах було надруковано 7 кореспонденцій з Севастополя, в яких детально висвітлювалася політична обстановка в місті.

Головним у діяльності цієї робітничої організації було те, що вона стверджувала керівну роль робітничого класу в революційному русі. Їй уперше вдалося об'єднати місцевих робітників, солдатів і матросів на марксистській основі.

Соціал-демократичні гуртки, які входили до складу «Севастопольської робітничої організації», були створені на ескадрених броненосцях «Екатерина II», «Синоп», «Три святителя», «Князь Потемкин-Таврический», «Ростислав», крейсери «Очаков» та у навчальному загоні. «Останнім часом,— зазначав у таємній директиві від 12 серпня 1902 р. військовий міністр,— політичні агітатори проводять пропаганду серед військ настільки зухвало, що це викликає необхідність звернути на них якнайсерйознішу увагу. В квітні-травні помічено розповсюдження значної кількості листівок серед нижніх чинів 13-ї піхотної дивізії, які закликають до непокори царю й повалення урядових властей як незаконних і несправедливих... Серед... агітаторів виявилося чимало нижніх чинів з розташованих у місті Севастополі морських команд»³.

До кінця 1902 р. з 10 флотських екіпажів Чорноморського флоту, що базувалися в Севастополі, 7 були предствалені в «Севастопольській робітничій організації»⁴. Севастопольські іскрівці встановили тісні контакти з соціал-демократичними організаціями 14 міст Росії, з газетою «Искра» та загальноросійським іскрівським центром у Петербурзі⁵. Зв'язок з ними підтримувався через спеціальних роз'їзних агентів. Так, для зв'язку з іскрівськими організаціями Закавказзя в Батумі, Тифлісі і Баку були направлені активні члени товариства І. Н. Назаров і І. В. Пастухов⁶. За завданням Бакінського комітету РСДРП І. Н. Назаров брав активну участь у підготовці II з'їзду партії. Як роз'їзний агент він перевозив різні партійні видання організаційного комітету в Харків, Тулу, Севастополь та інші міста Росії⁷.

Навесні 1903 р. на базі іскрівської організації був створений Севастопольський комітет РСДРП, який увійшов до складу Кримського союзу РСДРП. Комітет також об'єднував і корабельні організації Чорноморського флоту.

З 1904 р. почала свою діяльність «Матроська централка», яка повністю перебувала в руках більшовиків⁸. Через неї Севастопольський комітет РСДРП мав великий революціонізуючий вплив на матросів Чорноморського флоту і війська гарнізонів загальною кількістю 19 554 чол.⁹

Зростання революційної активності серед матросів і робітників Севастополя викликало зміни у вищому командному складі флоту. Головнокомандуючим Чорноморським флотом і портами Чорного моря було призначено віце-адмірала Г. П. Чухніна. Приступивши 19 травня 1904 р. до виконання своїх обов'язків, він одразу ж видав наказ, згідно з яким на всіх кораблях запроваджувалися спеціальні книги для записів у них прізвищ матросів, підозрюваних у революційній агітації або замішаних у спілкуванні з членами будь-яких нелегальних партій чи організацій. До наказу були додані детальні інструкції й форми ведення таємних списків¹⁰. У своїй практичній

¹ ЦДА СРСР, ф. 1405, оп. 521, спр. 456, арк. 210.

² Там же, спр. 453, арк. 185—186.

³ «Искра», 17 листопада 1902 р.

⁴ «Крымская правда», 26 липня 1973 р.

⁵ Кримський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 26, оп. 3, спр. 211, арк. 1.

⁶ Там же, ф. 483, оп. 4, спр. 239, арк. 19.

⁷ ЦДА СРСР, ф. 1405, оп. 521, спр. 437, ч. 24, арк. 1—7.

⁸ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг. — Сборник документов и материалов, Симферополь, 1955, стор. 9.

⁹ ЦДА СРСР, ф. 1284, оп. 1, спр. 57, арк. 1.

¹⁰ ЦДА ВМФ, ф. 417, оп. 1, спр. 26 896, арк. 17—23.

діяльності Г. П. Чухнін з кожним днем посилював репресії проти матросів, намагався будь-що контролювати їх дії і настрої.

Життя матросів і солдатів у Севастополі в той час було дуже тяжким. Служба на флоті тривала 7 років. Матроси були позбавлені будь-яких прав. Більшість командирів жорстоко поводитися з ними, за найменшу провину не давали їсти, били, тримали в карцері, заковували в ланцюги.

Російсько-японська війна, яка почалася в січні 1904 р., ще більше загострила політичну обстановку в країні й зокрема в Севастополі. Місцевий комітет РСДРП випустив листівку «До всіх солдатів», у якій закликав до боротьби за повалення царизму, встановлення демократичної республіки, за соціалізм¹¹.

Влітку 1904 р. фактичне керівництво в комітеті, а також у всій соціал-демократичній організації Севастополя переходить до рук більшовиків¹². Про це свідчать листи Н. К. Крупської, надіслані М. М. Литвинову, В. В. Вакару та І. П. Гольденбергу. В них повідомлялося, що Севастопольський комітет РСДРП висловився за скликання III з'їзду партії¹³. Крім того, командири кораблів і військових частин у своїх рапортах вищому начальству доповідали, що на флоті і серед солдатів як ніколи панував революційний настрій¹⁴.

3 листопада 1904 р. згідно з розпорядженням севастопольського градоначальника поблизу Лазаревських казарм повинні були зноситися невеличкі дерев'яні приміщення, пристосовані під шевські майстерні, півні ларки тощо. Побоюючись протидії з боку робітників порту, Г. П. Чухнін заборонив звільнення в цей день матросів і наказав призначити озброєні патрулі для наведення порядку. До командирів деяких кораблів це розпорядження вчасно не дійшло і багатьом матросам було дозволено звільнення на берег. Проте чергові не випустили їх за ворота, а озброєний патруль наказав повернутися в казарми. Зібрався натовп матросів, які вимагали випустити їх товаришів у місто. Офіцери наказали закрити казарми на замки, але матроси стали бити вікна, ламати двері, кидати в офіцерів каміння. Повстали, їх було близько 10 тис., розгромили флігель, де жили офіцери, а декількох з них поранили. Лише за допомогою зброї повстання було придушене. «На чолі цього буйства,— доповідав пізніше Г. П. Чухнін вищому начальству,— без сумніву, стояли добре організовані гуртки... Ясно, що бунт був організований за відомим планом з метою підняти значну масу людей, яка мала в своєму розпорядженні зброю. Бунт був чисто політичний»¹⁵.

Те, що повстання організувала «Матроська централка», було встановлено під час слідства. Стало відомо також, що «незадовго до 3 листопада у всіх екіпажах були розкидані листівки, які мали великий вплив на матросів. Після придушення безпорядків було виявлено кілька чоловик, які енергійно вербували серед матросів згодні вступити до нової організації, стали відомими зв'язки нижніх чинів з заарештованими за політичні злочини та знайдено лист..., в якому повідомлялося про виникнення повстання команд Чорноморського флоту й зазначалося, що воно було викликане агітацією серед чинів флоту спеціально підсланими для цього агентами»¹⁶.

Після придушення повстання багато його учасників було заарештовано, а 35 чол.—віддано до суду. Організаторами повстання суд визнав матросів Дишлова, Войченка, Смрчкова, Борщенка, Худоярова, Малашая, Случайного, Бондаря, Залеського, Благодарьова, Люткевича і Квятковського¹⁷.

Відповідно до судового вироку 16 чол. були відправлені до дисциплінарного батальйону, 7—в арештантські роти і 5—на каторжні роботи від 4 до 15 років¹⁸. За участь в організації повстання заарештували й посадили в тюрму 27 портових робітників¹⁹ і серед них членів Севастопольського комітету РСДРП М. О. Антонова, М. А. Кипена, І. Г. Неба, М. М. Донця, М. Г. Павловського, Г. П. Виничука та багатьох інших²⁰.

Повстання на Чорноморському флоті 3 листопада 1904 р.—це велика революційна подія, що свідчила про зростання класової свідомості матросів і стала одним з етапів розвитку революції 1905—1907 рр.

О. М. Б Л И З Н Ю К

¹¹ Кримський обласний краєзнавчий музей, інв. № 9886.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 386, спр. 258, арк. 25—27.

¹³ Третій съезд РСДРП. Сборник документов и материалов, М., 1955, стор. 263; «Исторический архив», 1955, № 1, стор. 18, 22.

¹⁴ С. Ф. Найдя. Революционное движение в царском флоте, М.—Л., 1948, стор. 92.

¹⁵ А. Беломор. Вице-адмирал Г. П. Чухнин, СПб., 1909, стор. 151.

¹⁶ Там же, стор. 162—163.

¹⁷ ЦДВІА, ф. 1082, спр. 48, 1904—1905 рр., арк. 59.

¹⁸ Там же, ф. 407, спр. 413, 1904—1905 рр., арк. 21.

¹⁹ Там же, ф. 920, оп. 6, спр. 378, 1904 р., арк. 220—221.

²⁰ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 530, спр. 109, арк. 95.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ІДЕЙНО-ВИХОВНА РОБОТА ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ В УМОВАХ БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ (1959—1974 рр.)

Центральним завданням ідеологічної роботи партії є формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, високих ідейно-політичних якостей, норм комуністичної моралі, непримиренна наступальна боротьба проти буржуазної ідеології та ревізіоністської пропаганди. Водночас партія приділяє велику увагу науковому узагальненню досвіду ідейно-виховної роботи, вивченню та аналізу дієвості її форм та методів. Ці питання займають важливе місце в наукових дослідженнях істориків, у публікаціях партійних працівників.

У даному огляді йдеться про літературу, в якій висвітлюється ідейно-виховна робота партійних організацій України у досліджуваній період.

Головні напрями, зміст, основні форми й методи ідейно-виховної роботи партії знайшли висвітлення у ряді узагальнюючих праць¹. У них йдеться про здійснення ленінських принципів пропаганди, закономірності ідеологічної роботи, розкрито систему політичного виховання мас, показано удосконалення партійного керівництва ідеологічними установами, форм їх діяльності, підготовки масових кадрів працівників ідейно-виховного фронту.

Окремо слід сказати про книгу «Из опыта идеологической работы»², автори якої — керівні партійні працівники ідеологічного фронту союзних республік — діляться досвідом роботи по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС. Принципове значення для розуміння багатьох питань ідейного життя в УРСР має стаття кандидата в члени Політбюро, секретаря ЦК Компартії України В. Ю. Маланчука «Некоторые проблемы воспитания классового подхода к явлениям общественной жизни», опублікована у цій книзі. В ній дається оцінка досягнутих успіхів в ідеологічній роботі партійних організацій республік, тих прагнучих, що були допущені за минулі роки в діяльності суспільствознавців, літераторів, аналізуються причини недоліків, вказано на шляхи їх подолання. У статті поставлено ряд важливих теоретико-методологічних проблем розвитку національних відносин в СРСР та інтернаціонального виховання трудящих. З цікавими статтями у цій книзі виступили секретарі обкомів партії України: Одеського — А. П. Чередніченко, Закарпатського — Г. І. Шманько, Ровенського — С. В. Колтунюк, Запорізького — В. І. Петрикін.

Питання ідеологічної діяльності Компартії України в умовах комуністичного будівництва знайшли відображення в «Нарисах історії Комуністичної партії України», в нарисах історії обласних партійних організацій, в багатьох узагальнюючих працях з історії партії і радянського суспільства.

Багато питань ідеологічної діяльності, особливо її практична сторона, відображені в збірниках статей про досвід роботи партійних організацій України³. Їх ав-

¹ Идеологическая работа партийных организаций в современных условиях. Сборник статей, М., 1963; Идеологическая работа на селе. Сборник статей, Л., 1964; Вопросы идеологической работы партии. Сборник статей, М., 1965; Из опыта идеологической работы партийных организаций. Сборник статей, М., 1965; В. И. Степак о в. Партийной пропаганде — научные основы, М., 1967; Идеологическая работа партийных организаций, М., 1969; А. Кабанов. Марксистско-ленинский принцип связи пропаганды с жизнью в действии, М., 1970; Вопросы теории и методов идеологической работы, М., 1972; Научные основы политической работы в массах. Вопросы педагогики, психологии и социологии в партийной работе, Л., 1972; В. Я. Доброхотов. Слово ленинской правды. Партийная пропаганда: наука и искусство, Горький, 1972; С. Н. Мостовой. Ленинские принципы идейно-воспитательной работы, М., 1972.

² Из опыта идеологической работы, М., 1973.

³ За тісний зв'язок з життям (З досвіду масово-політичної роботи в партійних організаціях України), К., 1960; Політична освіта кадрів. З досвіду пропагандистської роботи партійних організацій Української РСР, К., 1960; Ідеологічна робота на новому піднесенні, К., 1961; З досвіду роботи будинків і кабінетів політичної освіти, К., 1961; Богатство душі — людям (Об идеологической работе партийных и обществен-

тори — партійні працівники, керівники ідеологічних установ, лектори, пропагандисти, агітатори й політінформатори — розповідають про досвід ідейно-виховної роботи, розкривають її стає і перспективи, висловлюють пропозиції щодо дальшого поліпшення комуністичного виховання мас.

Історіографічну цінність стаюють також книги і брошури партійних працівників⁴. В них міститься великий фактичний матеріал з досвіду ідеологічної роботи обласних, міських, районних комітетів партії, первинних партійних організацій.

Окремим аспектам ідейно-виховної роботи присвячені розділи ряду монографій з історії Компартії України періоду комуністичного будівництва. Зокрема, Г. М. Окладний, В. І. Полурез, В. П. Шевчук⁵ висвітлюють діяльність партійних організацій по підвищенню комуністичної свідомості працівників промисловості.

У монографіях Л. Ю. Беренштейна, В. Д. Добротвора, В. В. Горак, В. С. Петренка розкрито ідейно-політичну роботу серед трудівників села⁶. Деякі форми цієї роботи парторганізацій серед селянства знайшли відображення у працях Б. П. Ковалевського, Ю. О. Курносова, І. В. Шульги⁷.

У ті ж роки вийшов ряд наукових досліджень безпосередньо з питань ідейно-виховної роботи⁸. У монографії Н. С. Гурладій аналізується керівництво Компартії України ідеологічними установами республіки, показано заходи по дальшому розвитку суспільних наук, вдосконалення форм і методів ідеологічної діяльності партії в 1956—1961 рр. У працях С. А. Канавенка, Б. І. Стелі, А. О. Янюка, В. К. Василенко розглядається велике коло питань, зроблено спробу комплексного підходу до висвітлення ідеологічної діяльності парторганізацій України в сучасних умовах.

них організацій Донбасса), Донецьк, 1965; В ідеологічному наступі, Дніпропетровськ, 1965; Орієнтир — людина (З досвіду роботи партійних організацій Волині), Львів, 1967; Ідеологічна робота — дело творческое, Донецьк, 1969; Слово партії — до серця кожного, Дніпропетровськ, 1969; Політична агітація сьогодні, Одеса, 1970; Словом і ділом, К., 1971; Партійна освіта і життя, К., 1971; Мобилизующая сила идей, Одесса, 1972.

⁴ О. К. Піскунов. Політичні інформації, К., 1960; Д. С. Сиволап. Хвала рукам, що пахнуть хлібом, Дніпропетровськ, 1964; Г. І. Шевчук. Висока ідейність комуніста, К., 1965; І. Т. Буланій. Виховання радянського патріотизму, Харків, 1969; А. Ф. Олійник. Гарт батьків — молодим, Одеса, 1969; І. Ю. Горобець. Слово, що кличе до діла, Харків, 1969; П. В. Козирев. Слово і приклад кличуть, Харків, 1969; В. І. Петрикін, О. К. Рибальченко. Комуністам — ідейний гарт, Дніпропетровськ, 1969; В. І. Воловик, В. М. Костецький. На головному напрямку, Дніпропетровськ, 1970; Н. К. Кириченко. Под знаменем славних традицій. Симферополь, 1970; Ф. М. Рудич. За наступальність і творчість в ідеологічній роботі. К., 1971; О. Л. Шешенко. Грані ідейного гарту, К., 1972.

⁵ Г. М. Окладной. Во главе масс (Из опыта работы Харьковской областной организации Компартии Украины по реализации решений XX и XXI съездов КПСС), Харьков, 1963; В. І. Полурез. Комуністична партія України — організатор трудової активності робітничого класу, К., 1969; В. П. Шевчук. На вирішальному напрямі, К., 1970.

⁶ В. В. Горак. Досвід мас — на службу комунізму (Організаторська робота партії в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України між XX і XXIII з'їздами КПРС), К., 1966; В. Д. Добротвор. Культурно-освітня робота на селі, К., 1967; В. С. Петренко. Село на шляхах піднесення. Л. Ю. Беренштейн. В авангарді трудівників села (Колгоспні і радгоспні партійні організації України між XX—XXIII з'їздами КПРС), К., 1968; В. С. Петренко. Село на шляхах піднесення (Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР. 1951—1969), К., 1970.

⁷ Б. П. Ковалевський. Могутня сила побудови комунізму (Зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства в період розгорнутого комуністичного будівництва), К., 1962; Ю. О. Курносів. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959—1965 рр.), К., 1968; І. В. Шульга. Робітничий клас — колгоспному селянству, К., 1971; Б. П. Ковалевський. Укрєплення союзу рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма. 1959—1970 гг. (На материалах Украинской ССР), К., 1972.

⁸ Н. С. Гурладій. За ідеологічне озброєння мас (Питання ідеологічної роботи Комуністичної партії. 1956—1961 рр.), Львів, 1968; С. А. Канавенко. Ідеологічна робота на Україні (1959—1965 рр.). Діяльність парторганізацій по вдосконаленню партійної освіти та політичної роботи в масах, Харків, 1970; Б. І. Стеля. Виховання нової людини — справа партійна (З досвіду роботи парторганізацій по комуністичному вихованню працівників промисловості України. 1956—1965 рр.), К., 1970; А. О. Янюк. Ідеологічна робота Компартії України в період розгортання комуністичного будівництва, Чернівці, 1970; В. К. Василенко. Діяльність Комуністичної партії України по перебудові партійної освіти і вдосконаленню масово-політичної роботи (1966—1971 рр.), К., 1974.

У багатьох дослідженнях висвітлюються питання добору, розстановки і виховання кадрів ідеологічних працівників, від яких, як відомо, залежить рівень і зміст усієї політико-виховної роботи. На це вказав ЦК КПРС у недавню прийнятій постанові щодо практики роботи з ідеологічними кадрами в партійній організації Білорусії.

В названих монографіях, а також у статтях А. Г. Дзюби, Л. Ю. Беренштейна, В. М. Бузницької, Г. М. Маковія, І. Т. Матвієнка⁹ розкрито форми підготовки пропагандистів, лекторів та агітаторів. Дослідники показують велику роль вечірніх університетів марксизму-ленізму в справі підготовки пропагандистських кадрів, створення цілісної системи курсів, постійно діючих семінарів, шкіл лекторів, агітаторів, політінформаторів, проведення теоретичних і методичних конференцій. Особливості в роботі сільських партійних організацій по підготовці кадрів пропагандистів і агітаторів, в тому числі пропагандистів наукового атеїзму, відбито у статтях Є. Д. Артеменка, Г. А. Муквича, О. М. Шумана та ін.¹⁰ В дослідженнях показано позитивний досвід роботи методичних рад, бюро, комісій при Будинках політичної освіти, партійних комітетах.

Як показує аналіз зазначеної літератури, форми і методи роботи з кадрами ідеологічних працівників і активістів потребують дальшого вивчення, особливо питання щодо залучення до виховної роботи керівних радянських та господарських працівників. Вимагає пильної уваги дослідників спеціалізація пропагандистів, лекторів, агітаторів і політінформаторів, специфічні та загальні форми роботи з усіма загонами ідеологічних кадрів.

Основою ідейно-виховної роботи партії, могутнім засобом зростання теоретичного рівня, ідейного гарту комуністів й безпартійних є партійна пропаганда. Вивчення революційної теорії складає основу, фундамент для вироблення наукового світогляду комуністів і безпартійних.

У названих монографіях Л. Ю. Беренштейна, В. К. Василенко, Б. І. Стелі, С. А. Канавенка, ряді статей¹¹ показано керівництво партійною освітою, організаційні форми й зміст учбового процесу, практика комплектування політшкіл і семінарів з врахуванням загальноосвітньої і політичної підготовки кожного слухача. Проте більшість авторів обмежує дослідження проблеми 1965 р. і лише мимохідь згадує про перехід

⁹ В. М. Бузницька я. Мероприятія Харьковской областной партийной организации по улучшению подготовки пропагандистских кадров (1959—1963 гг.).— Вестник Харьковского госуниверситета, № 1, серия Истории КПСС и истории народов СССР, вып. 2, Харьков, 1965; А. Г. Дзюба. Работа партийных организаций по повышению уровня подготовки пропагандистских кадров (1959—1965 гг.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 12, К., 1967; Л. Ю. Беренштейн. Діяльність партійних організацій України по покращанню добору і виховання кадрів пропагандистів і агітаторів (1959—1965 гг.).— Там же; Г. М. Маковій. З душою до людей. Львів, 1966; його ж. Діяльність сільських партійних організацій України в галузі підготовки і виховання агітаторів у роки семирічки (1959—1965 гг.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 38, К., 1970; І. Т. Матвієнко. З досвіду роботи партійних організацій України з пропагандистськими кадрами.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 48, К., 1971.

¹⁰ Є. Д. Артеменко. Діяльність партійних організацій західних областей Української РСР в доборі, підготовці і вихованні кадрів атеїстів (1961—1963 гг.).— Діяльність партійних організацій західних областей УРСР по комуністичному вихованню трудящих (1953—1963 гг.), Львів, 1964; Г. А. Муквич. Про підготовку пропагандистів наукового атеїзму на Україні (1959—1963 гг.).— «УІЖ», 1964, № 6; О. М. Шуман. З досвіду підготовки кадрів агітаторів сільськими партійними організаціями (1961—1965 гг.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 33, К., 1969; І. Н. Баканов. Агітаційно-масова робота партійних організацій Донбасу в галузі забезпечення соціалістичного змагання в період XX—XXIII з'їздів КПРС.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 46, К., 1971; стор. 107—112; А. І. Кондратюк. З досвіду ідейно-виховної роботи партійних організацій України серед металургів республіки в роки семирічки (1961—1965 гг.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 20, К., 1968, стор. 63—75; О. Д. Горбул. Ідеологічна робота Компартії України серед працівників морського флоту (1959—1965 гг.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 33, стор. 148—164.

¹¹ І. Т. Матвієнко. Зростання ролі партійної пропаганди в період будівництва комунізму.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 49, К., 1971, стор. 28—39; Л. Х. Наумов. Ідейно-політична робота сільських партійних організацій України в період будівництва комунізму.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 46, стор. 113—121; І. Ю. Горобець. Ідейно-виховна робота партійних організацій у міжз'їздовий період (1966—1970 гг.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 48, стор. 105—114; А. І. Погребняк. Основні принципи партійної пропаганди та їх здійснення в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС.— «УІЖ», 1973, № 4; І. Т. Матвієнко. Партійна пропаганда—важливий засіб формування комуністичної свідомості.— «Комуніст України», 1973, № 11.

на нині існуючу нову систему партійної освіти. Цю прогалину значною мірою заповнює згадана монографія В. К. Василенко, у якій безпосередньо досліджується перебудова партійної пропаганди, висвітлюються нові процеси, притаманні політосвіті останніх років.

Певна частина історико-партійних досліджень присвячена питанням масової економічної освіти трудящих¹².

У статтях В. П. Шевчука, М. А. Черниш і Л. Т. Бугаєнка, В. О. Литвиненка та інших¹³ показано, що економічна пропаганда, оволодіння комуністами, широкими верствами трудящих економічними знаннями є важливим фактором формування в них наукового світогляду, комуністичного ставлення до праці.

Прикладом комплексного дослідження економічного навчання трудівників села в період між ХХ та ХХІІІ з'їздами КПРС є праці В. В. Горака¹⁴. У них проаналізовано принцип наступності у виробленні форм економічної пропаганди, показано ефективність роботи партійних організацій по озброєнню трудівників села економічними знаннями.

Більшість дослідників переконливо доводить, що вдосконалення економічної пропаганди партійними організаціями було спрямоване передусім на підвищення її теоретичного рівня, посилення зв'язку з життям, практикою комуністичного будівництва та виховання нової людини. Однак деякі автори не досліджують цей процес у повному об'ємі й взаємозв'язку. В окремих працях економічна пропаганда висвітлюється у відриві від завдань комуністичного виховання, її вплив часто зводиться до чисто виробничих показників¹⁵. В цілому ж вивчення форм і змісту економічної пропаганди, особливо в період восьмої та перших років дев'ятої п'ятирічки, ще вимагає дослідження.

Важливе місце у формуванні комуністичного світогляду радянських людей, вихованні нової людини належить масовій політичній пропаганді. У згаданих монографіях Л. Ю. Беренштейна, В. К. Василенко, Б. І. Стелі, В. В. Горака, С. А. Канавенка та статтях¹⁶ показано удосконалення форм лекційної пропаганди серед трудящих, поглиблення тематичного спрямування лекцій, підвищення їх ідейно-теоретичного рівня. Автори зазначають, що різноманітність форм і методів ідейного впливу на трудящих, широке застосування технічних засобів пропаганди значно підвищувало ефективність і дієвість масових заходів, давало можливість враховувати вікові, професійні інтереси й особливості, культурно-освітній рівень різних категорій трудящих.

Однією з найважливіших ланок ідеологічної діяльності партії є агітаційно-масова робота. А. М. Гаєвський, Ф. П. Касьяненко, В. К. Палішко та інші¹⁷ підкреслюють,

¹² З. І. Ямкова. Партійне керівництво економічною та виробничою пропагандою на промислових підприємствах Донбасу (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 25, К., 1968; Б. І. Стеля, З. І. Ямкова. Розгортання економічної пропаганди—важливіша передумова розвитку трудової активності трудящих на промислових підприємствах (1959—1965 рр.).— Вісник Київського університету, № 2, серія історії КПРС, К., 1968; З. І. Ямкова. Партійні організації промислових підприємств во главе экономической учебы трудящихся (1959—1965 гг.).— В. И. Ленин и научная организация труда, Коммунарск, 1969.

¹³ В. П. Шевчук. Діяльність партійних організацій України по пропаганді економічних знань серед робітничого класу (1959—1964).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 12; М. А. Черниш, Л. Т. Бугаєнко. Партійні організації промислових підприємств Львівщини на чолі економічного навчання трудящих.— Там же; В. О. Литвиненко. Економічна освіта кадрів—важлива умова успішного вирішення народногосподарських завдань.— Там же; О. А. Спирін. Робота партійних організацій України по удосконаленню економічної освіти керівних кадрів (1966—1971).— «УІЖ», 1973, № 10.

¹⁴ В. В. Горака. Університети сільськогосподарської науки і передового досвіду, К., 1964; його ж. Дорогою перших. К., 1965; його ж. Досвід мас на службу комунізму, К., 1966.

¹⁵ А. Я. Волощук. Діяльність партійних організацій України по здійсненню економічного навчання трудівників села в роки семирічки.— Велика Жовтнева соціалістична революція—корінний поворот в історії українського народу, К., 1966, стор. 82—83.

¹⁶ М. Т. Бортнічук, Є. І. Лискун. Масово-політична робота партійних організацій України серед колгоспного селянства. 1959—1965 рр.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 37, К., 1970; С. М. Клапчук. Із досвіду ідейно-політичного виховання робітників машинобудівних підприємств України в роки семирічки.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 13, К., 1967.

¹⁷ А. М. Гаєвський. Збагачення форм і методів масово-політичної роботи Компартії України серед трудящих (1963—1965 рр.).— «УІЖ», 1966, № 3; Ф. П. Касьяненко. Із досвіду роботи партійних організацій по удосконаленню форм і ме-

шо в ході комуністичного будівництва набагато зросло її значення, розширився фронт, підвищився ідейний зміст.

В ряді публікацій¹⁸ висвітлюється стан масово-політичної роботи на селі, аналізуються її особливості. Інтерес становлять публікації Г. М. Маковія, О. О. Овсянникової¹⁹, де досліджується специфіка агітаційно-масової роботи за місцем проживання, на виробничих ділянках. У згаданих дослідженнях проводиться думка про те, що партійні організації, спрямовуючи масово-політичну роботу, розв'язують нині три головних завдання: охоплюють ідеологічним впливом всі категорії населення; ефективніше застосовують всю різноманітність форм і сучасних засобів масово-політичної роботи; зміст її підпорядковують вирішенню завдань комуністичного будівництва.

Одне з перших місць в ідейно-виховній роботі партії займає трудове виховання, прищеплення радянським людям нового, комуністичного ставлення до праці. Ці питання досліджуються в кількох спеціальних монографіях, брошурах, в розділах вже згаданих праць, ряді статей²⁰. Автори показують, що в трудовому вихованні партійні організації України стали більш широко застосовувати такі форми, як музеї трудової слави, урочисте посвячення в робітники та колгоспники, шефство кадрів робітників над молодими, відзначення трудових ювілеїв. У працях Б. І. Стелі, Я. М. Серіщева і В. П. Шевчука, А. З. Падалки поряд з висвітленням практичної діяльності партійних організацій значне місце відводиться теоретичним проблемам соціалістичного змагання та руху за комуністичну працю, вказується на вмале поєднання моральних та матеріальних стимулів до праці, їх діалектичний взаємозв'язок та взаємообумовленість. Однак цей діалектичний взаємозв'язок і не знаходить належного висвітлення в багатьох працях.

В історико-партійних публікаціях ще слабо відображено роль трудового колективу в комуністичному вихованні трудящих, діяльність партійних організацій у справі зміцнення виробничих колективів. Саме тут забезпечується єдність ідеологічної роботи з практичним залученням мас до розв'язання завдань комуністичного будівництва.

До найважливіших напрямів ідейно-виховної роботи Комуністичної партії належить виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, на революційних традиціях партії і народу.

Істориками республіки опубліковано значну кількість праць, де глибоко й змістовно відображено ці питання. Серед них слід відзначити монографії В. Ю. Маланчука, П. П. Бачинського, ряд колективних праць²¹. У книзі В. Ю. Маланчука роз-

тодів політичної агітації.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 9, К., 1967; В. К. Палішко. Партійні організації України в боротьбі за посилення масово-політичної роботи на підприємствах в роки семирічки (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 12; З. О. Сільченко. З досвіду масово-політичної та виховної роботи партійних організацій м. Києва (1959—1965 рр.).— Там же.

¹⁸ Е. Я. Безпалко. Деякі питання масово-політичної роботи сільських партійних організацій України.— «УІЖ», 1967, № 8; В. П. Шкварець. Масово-політична робота партійних організацій України на селі (1956—1959 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 20; Ф. К. Белявін. Деякі питання масово-політичної роботи парторганізацій на селі (1959—1966 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 26.

¹⁹ Г. М. Маковій. З душею до людей, стор. 28—29; О. О. Овсянникова. Про деякі форми масово-політичної роботи за місцем проживання в роки семирічки.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 12, К., 1966.

²⁰ С. А. Канавенко. Движение за коммунистический труд и воспитание нового человека, Харьков, 1965; А. З. Падалка. Виховання комуністичного ставлення до праці. (З досвіду роботи сільських партійних організацій в роки семирічки), Львів, 1967; С. Т. Наконечний. Розвиток комуністичної праці на селі, Львів, 1970; Я. М. Серішев, В. П. Шевчук. Про виховання комуністичного ставлення до праці, К., 1970; Б. І. Стеля. Підвищення культурно-технічного рівня робітників — невід'ємна частина діяльності партійних організацій по вихованню комуністичного ставлення до праці (1956—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 44; В. К. Василенко. Про деякі форми трудового виховання робітників, застосовувані партійними організаціями Вінниччини (1961—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 16, К., 1967; її ж. Розвиток КПРС марксистсько-ленінських ідей про трудове виховання мас.— «УІЖ», 1973, № 6.

²¹ П. П. Бачинський. Торжество ленинських ідей дружби і братерського співробітництва народів СРСР, К., 1970; В. Е. Маланчук. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР, М., 1972; В. И. Белоусов. Об интернациональном воспитании трудящихся, М., 1972; В. И. Ленин — натхненник дружби народів СРСР, К., 1972; Могутня Радянська держава, К., 1972; Торжество національної політики КПРС, К., 1972.

крито марксистсько-ленінську теорію національного питання й практичне втілення її в життя, висвітлюється діяльність партії по інтернаціональному вихованню трудящих в умовах комуністичного будівництва.

Автори вищезазначених книг, а також ряду статей²² підкреслюють, що спільність мети — будівництво комунізму — створює винятково сприятливі умови для виховання трудящих в душі пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів. Дослідники відзначають, що в період будівництва комунізму робота по інтернаціональному вихованню трудящих здобула цілеспрямований, науково-обґрунтований характер, більш досконалішими стали її форми і методи. Значно менше досліджено питання інтернаціонального виховання трудівників села.

В минулому допускалися певні методологічні помилки, зміщувались оцінки, у деяких книгах слабо відображалася дружба народів, мали місце відступи від марксистсько-ленінських класових критеріїв у відображенні історичних подій, ідеалізація деяких діячів минулого²³. Центральний Комітет Компартії України на травневому Пленумі (1974 р.) дав принципову оцінку цим недолікам і вжив заходів до їх усунення²⁴.

В ході підготовки до ювілею утворення Союзу РСР та його святкування в країні значно активізувалася робота по інтернаціональному вихованню трудящих, збагатились її форми та методи. Завдання істориків партії — всебічно вивчити нагромаджений досвід, обґрунтувати наукові рекомендації для дальшого покращення цієї важливої ділянки ідеологічної роботи в світлі доповіді Л. І. Брежнєва «Про 50-річчя Союзу РСР».

Одним із важливих завдань ідейно-виховної роботи партії є науково-атеїстична пропаганда, що виступає дійовим фактором формування матеріалістичного світогляду трудящих. Характеристика основних форм атеїстичної роботи партійних організацій, досвід, напрацьований на Україні в роки комуністичного будівництва, висвітлено у працях В. Д. Добротвора і М. Пастуха, О. М. Швидака, Б. Лобовика і В. Чудновського, О. О. Чернова²⁵.

Необхідно відзначити, що ряд питань даної проблеми вимагає більш докладного дослідження. Це, насамперед, ефективність науково-атеїстичної пропаганди, її диференційований характер стосовно до різних категорій населення. Слід більш поглиблено вивчати розповсюдження радянської обрядності, виявляти причини, що стримують цей процес.

Таким чином, питання ідеологічної діяльності Компартії України в період комуністичного будівництва набули значного висвітлення в історіографії. Хотілося б висловити кілька методологічних зауважень по проблемі в цілому. Аналіз наявних праць переконали нас у тому, наскільки важливо для дослідника знати не тільки свій вузький період, а й спробувати зробити ретроспективний погляд на історію досліджуваних явищ, їх джерела й розвиток. Цьому, безперечно, сприятиме глибоке вивчення всього, що зроблено попередниками. В іншому випадку в дослідженнях зустрічаються повторення, однотипні приклади, а іноді й фактичні помилки. Часом видається за нове те, що вже давно мало місце в практиці партійних організацій. Можна послатися на деякі приклади. У статті О. М. Шумана, зокрема, твердиться, що школи агітаторів виникли на початку семірички. Між тим М. М. Матвійчук у своїй моно-

²² В. М. Михайлов. Діяльність партійних організацій Львівщини по вихованню трудящих в душі дружби народів.— Під прапором ленінізму, Львів, 1967; М. О. Буцько, В. К. Сульженко. Діяльність партійних організацій України по вихованню трудящих в душі дружби народів та пролетарського інтернаціоналізму.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 24, К., 1968; В. П. Шевчук. З досвіду роботи партійних організацій України по інтернаціональному вихованню робітничого класу (1959—1965 рр.).— Там же, стор. 135—143; М. О. Буцько, С. В. Гончаренко. З досвіду роботи партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих в період між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами КПРС.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 25, стор. 159—166; В. М. Михайлов. Інтернаціональне і патріотичне виховання трудящих в системі політичної освіти (1959—1965 рр.).— Вісник Львівського університету, 1969; Г. М. Мажовій. Масово-політична робота партійних організацій в західних областях УРСР по вихованню трудящих в душі дружби народів (1959—1965 рр.).— Вісник Львівського університету, вип. 7, стор. 39—47.

²³ Про серйозні недоліки і помилки однієї книги.— «Комуніст України», 1973, № 4, стор. 77—82; Виховувати переконаних інтернаціоналістів.— «Комуніст України», 1973, № 5, стор. 47.

²⁴ «Комуніст України», 1974, № 6, стор. 14.

²⁵ В. Добротвор, М. Пастух. Науково-атеїстичне виховання і подолання релігійних пережитків.— «Комуніст України», 1967, № 4, стор. 64—71; О. М. Швидак. Партійні організації України в боротьбі за дівість науково-атеїстичної пропаганди в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС.— «УІЖ», 1963, № 6, стор. 25—33; О. О. Чернов. Атеїстичне виховання трудящих.— «Комуніст України», 1973, № 3.

графії (видана у 1966 р.) на архівних матеріалах показав, що вони функціонують з 1955 р.²⁶

Невід'ємною умовою історичного дослідження є чіткі хронологічні межі, конкретно визначення кола досліджуваних питань, кута їх аналізу, географічних рамок. Все це повинно бути відображено в назві праці чи у вступі. Розбір публікацій показує, що цієї вимоги не всі автори дотримуються. Монографію А. О. Янюка названо «Ідеологічна робота Комуністичної партії України в період розгортання комуністичного будівництва». У ній же фактично досліджуються лише питання партійної освіти в 1956—1969 рр. Таким чином, назва роботи значно ширша за її зміст, до того ж і хронологічні рамки не відповідають періодизації, прийнятій в історії КПРС.

Безперечно, ідеологічну діяльність партії в період 1959—1965 рр. вивчено повніше, ніж в наступний період. Але слід враховувати, що в ряді праць мав місце суб'єктивізм у оцінці рівня та дієвості ідеологічної роботи. Значення одних її сторін перебільшувалось, інших — замовчувалось. Особливо спрощувалось тлумачення питання про якість ідейно-виховної роботи, критерії її ефективності. Між тим ще досі з'являються праці, автори яких спрощено зводять ефективність ідеологічної роботи до короточасних результатів виробничої діяльності, до матеріальних показників. Безумовно, поза матеріальним виробництвом не можна було б взагалі уявити успіхи ідеологічної роботи. Однак ідеологічна діяльність партії впливає на економіку опосередковано, через єдність з організаторською роботою, через духовний світ людини, її різнобічну творчість.

Стислий огляд праць з питань ідейно-виховної роботи Комуністичної партії показує, як багато ще потрібно зробити, щоб глибоко і змістовно висвітлити всі ті важливі і нові аспекти ідейно-політичного гартування трудящих в сучасних умовах, узагальнити весь позитивний досвід, перетворити його у надбання усіх партійних організацій.

Життя об'єктивно диктує необхідність об'єднання зусиль істориків, філософів, соціологів у вивченні проблем ідеологічної роботи партії для створення великих фундаментальних праць. Одним з найголовніших завдань є даліше дослідження наукових основ пропаганди й масово-політичної роботи, вироблення науково-обґрунтованих рекомендацій та впровадження їх у практику.

Всебічне узагальнення досвіду діяльності партійних організацій по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС в галузі ідеологічної роботи, її вплив на підвищення політичної свідомості і формування наукового світогляду в трудящих, виховання комуністичної моралі — відповідальне і винятково актуальне завдання істориків.

Я. С. КАЛАКУРА, В. П. ХИЖНЯК

---

²⁶ О. М. Шуман. З досвіду підготовки кадрів агітаторів сільськими партійними організаціями (1961—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 33, стор. 177; М. М. Матвійчук. Організаторська робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.), К., 1966, стор. 111.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

*І. М. МИХАЙЛОВСЬКИЙ.
В. І. ЛЕНІН
ПРО РОЛЬ І МІСЦЕ МОЛОДІ
В РЕВОЛЮЦІЙНОМУ
ПЕРЕТВОРЕННІ СУСПІЛЬСТВА,
Львів, 1974, 178 с.*

К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували роль і місце молоді в революційному процесі. Історична заслуга в створенні наукової програми організації і революційної боротьби молоді, її комуністичного виховання, визначенні завдань в будівництві соціалізму і комунізму належить В. І. Леніну. В ленінській теоретичній спадщині чільне місце посідають праці, присвячені молоді і молодіжному рухові.

В. І. Ленін визначив роль та місце молодого покоління у революційному перетворенні суспільства, його взаємовідносини із старшими поколіннями. Рецензована праця присвячена цій важливій проблемі, яка розглядається автором у тісному взаємозв'язку з усім ходом історичного розвитку Росії.

На основі глибокого аналізу ленінської теоретичної спадщини в монографії розкрита багатогранна діяльність В. І. Леніна в справі розвитку молодіжного руху в Росії, спадкоємність в класовому вихованні молоді, яка в кінцевому рахунку, вказував Ілліч, «вирішить результат усієї боротьби...»¹. В. І. Ленін перший з марксистів дав всебічний аналіз студентського руху, показав благотворний вплив на нього російського пролетаріату, який «повинен... відгукуватись на всякий політичний протест і подавати йому всяку підтримку»².

У праці висвітлено соціально-політичне і економічне становище молоді, активізація її руху в національних окраїнах Росії. В ній показана роль В. І. Леніна у розробці проекту резолюції II з'їзду РСДРП, в якій визначалось ставлення пролетарської партії до шкільної молоді і його рекомендація всім групам і гурткам поставити на перший план у своїй діяльності вироблення серед своїх членів «цільного і послідовного

революційного світогляду...»³. озброєння молоді марксизмом В. І. Ленін тісно пов'язував з вихованням її на революційних традиціях старшого покоління.

Книга розкриває непримиренну боротьбу В. І. Леніна, його соратників проти впливу опортуністів на молодь, роль марксистської газети «Искры» в її ідейному загартованні. Автор викриває безпідставні твердження «радянознавців» Р. Фішера, Р. Корнелла та інших буржуазних фальсифікаторів про відсутність молодіжного руху в дореволюційній Росії.

Особливо велику увагу Володимир Ілліч приділяв дальшій розробці ідейних та організаційних принципів спілок молоді в Росії, а також в міжнародному молодіжному русі в роки першої світової війни.

Розробляючи принципи партійного керівництва, В. І. Ленін вчив, що більшовики «Лестити молоді... не повинні»⁴. Він виступав проти дрібної опіки над спілкою молоді, вимагав надання їй організаційної самостійності. І. М. Михайловський показує ідейний вплив В. І. Леніна на формування комуністичних спілок в країнах Західної Європи, повсякденну боротьбу з опортуністами в їх рядах.

Початок створенню молодіжних комуністичних організацій в Росії поклала революція VI з'їзду РСДРП(б) (1917 р.) «Про спілки молоді», яка фактично акумулювала розроблені В. І. Леніним ідейні та організаційні принципи побудови спілок молоді, їх взаємовідносини з РСДРП(б).

В монографії аналізується діяльність В. І. Леніна по об'єднанню всіх спілок молоді в єдину всеросійську організацію. При його допомозі було створено Оргбюро по скликанню з'їзду спілок молоді, проводились практичні заходи по організації комсомолу. У ній розглядається робота I Всеросійського з'їзду спілок робітничо-селянської молоді, показано інтернаціоналізм комсомолу з дня його заснування. Становлення і розвиток молодіжного руху на Україні показано у тісному взаємозв'язку із створенням РКСМ. Виникнення РКСМ ма-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 235.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 377.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 242.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 214.

ло велике значення, яке якісно вплинуло на міжнародний рух і сприяло створенню Комуністичного Інтернаціоналу Молоді.

Чільне місце в книзі відведено промові В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ, яка стала програмним документом партії і комсомолу по комуністичному вихованню підрастаючого покоління, визначила роль і місце РКСМ в системі диктатури пролетаріату, розкрила основні принципи морального кодексу будівника комунізму, всебічно обґрунтувала марксистські принципи партійного керівництва спілками молоді. Узагальнюючи історичний досвід, творчо його використовуючи, КПРС розвиває ленінські принципи керівництва комсомолом, добивається того, щоб вся діяльність ВЛКСМ була тісно пов'язана із завданнями комуністичного виховання молоді.

Позитивно оцінюючи монографію І. М. Михайловського в цілому, слід вказати на деякі недоліки і огріхи. Головною проблемою рецензованої монографії є партійне керівництво молодіжним рухом, а пізніше комсомолом. На стор. 59 автор зробив спробу дати визначення партійного керівництва молодіжним рухом, сформулювати основні принципи його. «В. І. Ленін, — пише він, — аналізуючи досвід молодіжного руху в Росії та в країнах Західної Європи, його особливості і завдання, творчо розвинув марксистські принципи партійного керівництва ним. Основний їх зміст можна сформулювати так: 1) самостійність організацій молоді; 2) забезпечення комуністичної ідейності в усій їх діяльності; 3) всебічний розвиток самодіяльності молодіжних організацій. Ці принципи невіддільні один від одного. Вони складають єдине ціле, органічно злиті воедино в самому житті, в практиці їх здійснення».

Саме це визначення викликає, на нашу думку, заперечення, оскільки В. І. Ленін ніколи не стояв за «самостійність організацій молоді» взагалі. Володимир Ілліч відстоював лише *організаційну самостійність* спілок молоді, які повинні працювати під ідейним керівництвом Комуністичної партії.

Отже, це формулювання принципів партійного керівництва комсомолом є, по суті, неточним.

І. М. Михайловський в монографії прагне розвінчати погляди буржуазних фальсифікаторів історії нашої партії, які пишуть, ніби В. І. Ленін ніколи не займався розробкою молодіжних проблем, а партійні організації не приділяли уваги молоді. Але замість новизни і гострої критики безпідставних наклепів буржуазних ідеологів на партію і комсомол автор вдається лише до повторення окремих положень з того, що вже давно викрите радянськими істориками (стор. 150—151). Подекуди повторюються ленінські цитати (див. стор. 12 та 31, 24 та 57).

Випадковими іменами рясніє персоналії рецензованої праці. Так, називаючи «відомих учасників боротьби за владу Рад, за побудову соціалізму» (стор. 53), автор ставить поряд В. Межлаука (в тексті помилково Мажлаук) і Г. Михайличенка. Якщо перший був більшовиком з 1917 р., то Михайличенко належав до боротьбистів. Серед видатних діячів більшовицької партії, учнів і соратників В. І. Леніна названо М. М. Лядова (стор. 29), який довгий час примикав до меншовиків і лише 1920 р. став членом більшовицької партії, М. М. Харитонов (стор. 67), Г. І. Сафарова (стор. 65). Але ж відомо, що Харитонов у 1920—1921 рр. активно підтримував Троцького, потім примикав до « нової опозиції » і був виключений XV з'їздом ВКП(б) з партії як активний троцькіст. Аналогічно поводив себе і Сафаров, який у 1934 р. за антипартійну діяльність був виключений з партії. Дуже часто згадується Л. Шацкін і його висловлювання, в чому немає такої потреби.

У монографії зустрічаються «русизми», окремі редакторські огріхи. Проте книга І. М. Михайловського буде корисною для тих, хто досліджує дану проблему.

Ф. Х. Джос, Я. М. Серіщев

С. Д. СЕНЯВСКИЙ,
ИЗМЕНЕНИЯ
В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ
СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА.

1938—1970,

изд-во «Мысль», М., 1973, 448 с.

Історія радянського суспільства — це насамперед історія динаміки його соціально-класової структури. В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні на зміну антагоністичним класовим відносинам прийшли нові соціально-економічні відносини, засновані на дружбі і співробітництві класів та

соціальних груп. Політика партії спрямована на те, щоб сприяти зближенню класів, поступовому подоланню істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею.

В резолюції XXIV з'їзду КПРС цьому питанню присвячено спеціальний розділ, де, зокрема, сказано: «З'їзд відзначає, що в процесі комуністичного будівництва, в умовах розгортання науково-технічної революції, глибоких зрушень в економіці і характері праці відбуваються важливі соціальні зміни. Підвищуються професійна підготовка і майстерність робітників та селян, їх освіченість і культура; поступово зближуються умови праці і побуту в місті і на селі; збільшується чисельність інтелі-

генції, особливо науково-технічної. На базі соціалістичних інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу дедалі міцнішою стає єдність радянського суспільства»¹.

Проблема змін у соціальній структурі радянського суспільства є однією з центральних у загальному процесі соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР. Вона широко висвітлена в працях філософів та економістів, останнім часом нею почали займатися й історики. Однак в історичній літературі ще немає комплексних досліджень з цього питання. Першу спробу заповнити цю прогалину зробив С. Л. Сенявський. В історичному плані він проаналізував загальні закономірності й основні тенденції розвитку соціальної структури радянського суспільства, місце і роль у ній робітничого класу, якісні і кількісні зміни у складі колгоспного селянства, інтелігенції, службовців, промкооператорів та інших соціальних груп. Для свого дослідження автор узяв широкі хронологічні рамки (1938—1970 рр.), що дало йому змогу зробити необхідні спостереження і висновки.

В роботі над книжкою історик керувався методологічними вказівками В. І. Леніна, рішеннями з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС, широко використав літературу з цієї проблеми, дані конкретно-соціологічних обстежень, матеріали газет і журналів, документи Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Центрального державного архіву народного господарства СРСР, Центрального державного архіву Жовтневої революції, Центрального архіву ВЦРПС та ін. За основу джерелознавчої бази дослідження взято узагальнюючі дані офіційної статистики.

У першому розділі про стан вивчення проблеми в літературі проаналізовано близько 200 монографій і статей. В огляді літератури, як і в інших розділах, С. Л. Сенявський часто полемізує із своїми попередниками та колегами в багатьох питаннях, робить цінні узагальнення й висновки, що є важливим внеском в історіографію проблеми.

Виклавши ленінське вчення про соціально-класову природу соціалізму та давши визначення класів і соціальних прошарків, автор у другому розділі праці докладно проаналізував ознаки і риси робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції та вказав на межі між ними. З розвитком промислового і сільськогосподарського виробництва межі робітничого класу і колгоспного селянства розширюються. Але це не означає, що всі, хто працює на виробництві, є робітниками, а в колгоспах — селянами-колгоспниками. Дослідник справедливо заперече твердження О. І. Шкаратана про те, що інтелігенцію, конторських і торговельних працівників, зайнятих на виробництві, треба віднести до ро-

бітничого класу (стор. 114—115). На думку С. Л. Сенявського, до складу робітничого класу належать робітники радгоспів, працівники сфери обслуговування тощо. Він чітко визначає поняття «інтелігенція», відокремлює від неї службовців-неспціалістів, зайнятих у державних установах і на підприємствах, а також уперше докладно досліджує питання про соціальну суть груп не зайнятого в громадському виробництві трудового населення. В радянському суспільстві, поряд з основними класами і соціальними верствами — робітниками, колгоспним селянством, інтелігенцією і службовцями-неспціалістами, існують і міжкласові суспільні групи: громадяни, зайняті в особистому підсобному господарстві, а також ті, що навчаються, пенсіонери і домашні господарки.

У третьому розділі монографії йдеться про загальні закономірності і основні тенденції розвитку соціальної структури радянського суспільства. Автор правильно підкреслює, що вони зумовлені особливостями економічного і культурного розвитку і здійснюються під безпосереднім впливом діяльності КПРС.

У наступних трьох розділах монографії С. Л. Сенявський досліджує питання про якісний і кількісний склад робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції та службовців-неспціалістів, їх роль і місце в соціальній структурі радянського суспільства. Автор спиняється також на з'ясуванні шляхів та форм зближення між ними. Високий рівень усупільнення засобів виробництва і зміни в характері праці селян (дедалі більша її індустріалізація та насичення розумовими функціями) сприяють підвищенню культурно-технічного рівня селянства, що й веде до зближення між ним, робітничим класом та інтелігенцією.

У свою чергу, високі темпи зростання чисельності інтелігенції, передусім науково-технічної, і якісні зрушення в її складі також активно впливають на прогресивні зміни в соціальній структурі радянського суспільства, особливо на процес стирання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею.

Окремий розділ монографії присвячено характеристиці деяких категорій міжкласових суспільних груп: населення, зайнятого в підсобному господарстві, студентів, пенсіонерів і домашніх господарок. Автор показує, що ці категорії відіграють досить значну роль у загальних процесах розвитку соціальної структури радянського суспільства, зокрема, є важливим резервом поповнення основних класів і соціальних груп.

В останньому розділі С. Л. Сенявський показує, як зростання матеріального добробуту радянського народу (збільшення реальних доходів, поліпшення житлово-побутових умов, поліпшення умов праці, відпочинку та охорони здоров'я) впливає на зближення класів і соціальних груп. Автор підкреслює, що в умовах розвинутого

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 227—228.

соціалістичного суспільства спостерігається збільшення способів і розмірів одержання матеріальних і культурних благ, відбувається вирівнювання життєвих рівнів робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції та службовців. Це впливає на процес змін у соціальній структурі радянського суспільства, на рух його до соціальної однорідності (стор. 374).

На закінчення С. Л. Сенявський робить важливий висновок, що в досліджуваний період в результаті кількісного і якісного зростання робітничого класу, вдосконалення професійної структури і підвищення культурно-технічного рівня колгоспного селянства, інтелігенції та службовців розв'язувалися такі основні завдання комуністичного будівництва, як стирання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, без чого не може бути побудовано безкласове, соціально однорідне суспільство.

Рецензована праця, безперечно, є вагомим внеском у вивчення розвитку соціальної структури радянського суспільства в період розвинутого соціалізму і поступового переходу до комунізму. Однак є в ній і недоліки. Це — насамперед повтори. Не показано особливостей змін у соціальній

структурі населення окремих республік і районів країни. За даними багатьох статистичних збірників автор склав таблиці (10 в розділах і 4 наприкінці праці), в яких показав зміни в соціальній структурі радянського суспільства, динаміку кількісного і якісного складу робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції. Проте в деяких підрозділах цих таблиць відсутній необхідний статистичний матеріал, що до деякої міри зменшує їх цінність. У шостому параграфі другого розділу («Соціальна суть груп не зайнятого в суспільному виробництві працездатного населення») доцільно було б визначити соціальну суть і всіх інших міжкласових суспільних груп населення — учнів і студентів, пенсіонерів, домашніх господарок, а не лише осіб, зайнятих у підсобному господарстві.

Загалом праця С. Л. Сенявського є вдалим початком комплексного вивчення історії соціальної структури радянського суспільства і стане в пригоді науковцям, студентам та широкому колу читачів, що цікавляться соціологічними проблемами, історією будівництва комунізму в нашій країні.

В. М. Довгопол

**Г. Д. АЛЕКСЕЄНКО, М. І. БАБИДОРІЧ.
ВОГНІ У МІЖГІР'ЯХ,**

Політвидав України, К., 1973, 218 с.

Тема партизанської боротьби в тилу ворога привертає увагу істориків, літераторів, правників образотворчого мистецтва, які прагнуть відобразити велич подвигу народних месників. Сказано чимало і про діяльність партизанів на Закарпатті. Широко відомі спогади учасників партизанського руху Героя Радянського Союзу О. В. Тканка, керівника партизанського з'єднання В. П. Русина, праці Б. І. Співака, В. В. Хайнаса, О. Д. Довганича, П. І. Халуса та ін. 30-річчю визволення Закарпаття Червоною Армією з-під гніту іноземних поневолювачів присвятили свою книжку Г. Д. Алексеєнко та М. І. Бабидорич — колишні учасники партизанського руху. Використання різноманітних джерел, доповнене власними спостереженнями, дало змогу авторам значно ширше і глибше викласти історію зародження і розвитку партизанського руху на Закарпатті, ніж це зроблено в дослідженнях їх попередників. Г. Алексеєнко і М. Бабидорич з'ясовують складні питання взаємодії партизанів з підпільниками, розкривають характери борців за народну волю, вміло вплітаючи в розповідь епізоди з їх біографій.

Рецензована праця складається з чотирьох розділів, кожен з яких несе відповідне навантаження по змісту і обсягу. У першому розділі висвітлюються питання зародження й розвитку антифашистського руху

в Закарпатській Україні, діяльності комуністичного підпілля в роки Великої Вітчизняної війни. Уже в тяжкі січніві дні 1942 р., коли німецько-фашистські окупанти підійшли до Волги, загрожували Москві, тримали в блокаді Ленінград, у тил ворога направлялися відважні бійці. Першим в Карпати було перекинуто загін на чолі з О. Борканюком, другим — під командуванням Ф. Патакі. Авторі аналізують причини невдач першого та успіхів другого. Коротко оповісти про добре відомі читачам (з книжки Б. Співака та К. Лустіга) події, автори подають нові дані про діяльність хустських партизанів. Читачі дізнаються про багатьох людей, які загинули в боях за волю, відкриють для себе нові імена борців.

У другому розділі книжки розповідається про діяльність загонів, якими командували Г. Володін, І. Мельников, С. Соїлков, І. Маслов, В. Бурий. Про ці формування до цього часу було відомо дуже мало. Авторі рецензованої праці звернулися з листами до рідних і знайомих партизанів з проханням розповісти, що вони знають про долю відважних борців, а також дуже ретельно проаналізували деякі джерела того часу. Співставлення матеріалів привело до висновку, що в Закарпатті серед інших діячів і загін ім. Суворова (стор. 35). Авторі зібрили і узагальнили цікавий матеріал про загін ім. Ватугіна, який приземлився в Карпатах (біля с. Ізвор) 10 травня 1944 р. Десантну групу з 16 чол. очолював І. Мельников. Досі про цей загін було майже нічого невідомо.

У третьому розділі йдеться про діяльність партизанських з'єднань, якими командували О. Тканко, В. Русин, І. Прищеп, Д. Уста. Авторам вдалося зібрати новий матеріал про бойові дії народних месників, їх агітаційно-масову роботу серед населення Закарпаття. Читачам стали відомі імена відважних зв'язківців партизанів, що діяли в Ужгороді, Мукачеві, Перечині, Іршаві, Пузняківцях, Микулівцях, Лютий, Поляні та в багатьох інших селах.

Вдалою є форма викладу матеріалу. Розповіддю про діяльність партизанських загонів, автори виділяють головні риси воїнів — велич душі, їх беззавітну любов до рідної Батьківщини, до Комуністичної партії, готовність віддати всі сили боротьбі за народну справу. Назвемо, наприклад, В. Кучерявого, який пройшов складний шлях від сільського пастуха до командира партизанського руху. Сміливо став у ряди борців проти фашизму В. Галаговець з Лютої. І так на кожній сторінці — знайомство з цікавими людьми, важливими подіями з літопису партизанської боротьби.

У книжці показано інтернаціональний характер партизанської боротьби. В складі організаторських груп були представники багатьох національностей СРСР — росіяни, українці, білоруси, вірмени, казахи та ін. Поруч з ними діяли чехи, словаки, угорці та трудящі інших національностей. Їх єднана ненависть до фашистських окупантів, готовність боротися до перемоги. Авторі підкреслюють здруженість і згуртованість усіх бійців навколо Комуністичної партії.

Зібраний авторами багатий фактичний матеріал допомагає розв'язати загадки буржуазно-націоналістичних істориків про те, нібито трудящі Закарпаття вороже ставилися до солдатів Червоної Армії, яка в жовтні 1944 р. принесла волю в Карпати. Вони не тільки з нетерпінням чекали визволення, але із зброєю в руках боролися за нього, всіляко допомагаючи партизанам, наближаючи своєю боротьбою день свободи.

Однак рецензована праця не позбавлена окремих недоліків. Насамперед, треба вка-

зати не деяку однобічність джерельної бази. В результаті окремі висновки недостатньо обгрунтовано, наприклад, зв'язки партизанів з розвідниками та комуністичним підпіллям.

Дуже часто в книжці вживаються вислови «ненависть закарпатців», «опір закарпатців», «думки верховинців» (див. стор. 11, 128 та ін.). Такі формулювання неточні. Далеко не всі «закарпатці» чинили опір, а лише трудящі, робітники, бідне селянство, прогресивна інтелігенція.

Фашисти не могли задушити комуністичне підпілля. Однак висновок авторів про те, що загарбникам не вдалося навіть послабити його діяльність, невірний. Масові арешти навесні 1940 р. завдали великої шкоди підпіллям і на певний час стримали їх дії, принаймні в окремих місцях — Ужгороді, Мукачеві. Розгром групи хустських партизанів і підпілля також певною мірою позначився на розмаху боротьби в південних районах Закарпаття. Отже, були успіхи, але були й невдачі, часом доводилося їм відступати.

На стор. 82 читаємо, що фашисти «ввергли в рабство українських братів за Карпатами». Таке твердження дещо неточне. У рабство було ввергнуте не лише українське населення, але й угорці, румуни, словаки, тобто всі трудящі Закарпаття. Є в книжці і такий недолік: часто вороги діють в'яло, нерозторопно, а партизани спритно, вміло, безстрашно. Так, розвідник В. Кучерявий досить легко тікає від поліцая, який перевіряв документи на станції в Ужгороді. Загін тчанківців біля водоспаду Воеводіна без особливих зусиль розгромив фашистський батальйон (стор. 95—96). Подібні ситуації треба відносити або до виняткових, або ж розповідати про них правдивіше. Звичайно, ці недоліки не знижують високої оцінки рецензованої праці. Г. Алексеєнко і М. Бабирич написали цікаву книжку про подвиги партизанів Закарпаття, яка стане в пригоді ідеологічним працівникам, вчителям, всім, хто цікавиться героїчним минулим нашої Вітчизни.

І. М. Гранчак

*Є. М. СКЛЯРЕНКО.
НАРИСИ ІСТОРІЇ
ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ
НА УКРАЇНІ.
1917—1920,*

вид-во «Наукова думка», К., 1974, 190 с.

Велику роль у боротьбі за перемогу соціалістичної революції, у зміцненні її завоювань відіграли професійні спілки — найбільш масові організації робітничого класу. Оцінюючи роботу професійних ор-

ганізацій у перші роки Радянської влади, В. І. Ленін відзначав: «Управляти країною і здійснювати диктатуру без найтіснішого зв'язку з профспілками, без гарячої підтримки їх, без найсамовідданішої роботи їх не тільки в господарському, але й у військовому будівництві ми, розуміється, не змогли б не тільки протягом 2¹/₂ років, а й 2¹/₂ місяців»¹.

Вивчення різноманітної діяльності профспілок України є важливим завданням ра-

¹В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 29.

дянських істориків. У своїх дослідженнях, колективних і монографічних, вони проаналізували загальні й конкретні сторони політичної активності народних мас, участь профспілок у мобілізації зусиль трудящих на захист завоювань Жовтня, в організації соціалістичного будівництва. Але історія профспілкового руху на Україні в післяжовтневий період ще не знайшла всебічного висвітлення в історичній літературі.

Автор рецензованої книжки поставив своїм завданням розкрити найважливіші питання профспілкового руху на Україні часів громадянської війни, визначити місце профспілок у державному будівництві, розв'язати важливіх воєнних і господарських завдань.

Методологічною основою для написання монографії стали твори В. І. Леніна, документи Комуністичної партії й Радянського уряду. Автор широко використав також праці відомих партійних і радянських діячів, історичні дослідження, друковані й архівні джерела, частина яких вперше вводиться до наукового обігу.

У короткому вступі подано невеликий огляд літератури з даної теми та джерел, використаних автором при написанні книжки. З повною підставою він пише, що історія виникнення, становлення, розвитку і перетворення профспілок у справжню школу виховання широких мас — це невід'ємна частина героїчної історії радянського народу. На всіх етапах соціалістичного будівництва профспілки з честю виконували завдання Комуністичної партії.

У першому розділі автор розповідає про участь профспілок у боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні, у перших соціалістичних перетвореннях наприкінці 1917—на початку 1918 рр., зокрема, у встановленні робітничого контролю над виробництвом, націоналізації підприємств і налагодженні управління ними, а також у мобілізації сил трудящих на боротьбу проти німецько-австрійських загарбників, що 18 лютого 1918 р. почали наступ на Радянську країну.

Другий, третій і четвертий розділи рецензованої праці присвячено висвітленню стану і діяльності профспілок України під час громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції 1918—1920 рр. Це був надзвичайно тяжкий час, коли молодій радянській республіці доводилося відбивати численні напади внутрішніх та зовнішніх ворогів і будувати новий соціалістичний лад. Особливо складними були умови на Україні, де в ході громадянської війни встановлювався окупаційно-терористичний режим німецько-австрійських загарбників і гетьманщини, потім — буржуазно-націоналістичної Директорії, а в другій половині 1919 р. — денікінщини. Більшовики вели вперту й наполегливу боротьбу проти засилля в керівних профспілкових центрах меншовиків, есерів, бундівців, українських буржуазних націоналістів. При цьому автор

підкреслює, що робітничі маси, місцеві, низові профспілкові організації стояли на позиціях боротьби проти відроджуваного буржуазно-поміщицького режиму, протестували проти безчинств білогвардійців, виступали за повалення їх влади. Особливо докладно змальовано страйковий рух робітників під час німецько-австрійської окупації. Широко, на багатому історичному матеріалі висвітлено участь профспілок у державному, військовому й господарському будівництві в 1919 р. і на завершальному етапі громадянської війни в 1920 р. Йдеться про участь робітничого класу і профспілок у відновленні й зміцненні радянських державних органів, у націоналізації промисловості й транспорту, налагодженні військового виробництва, створенні Червоної Армії, мобілізації сил трудящих на остаточний розгром зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, на боротьбу з розрухою в народному господарстві. Більшовицькі організації України провадили величезну роботу в профспілках, в результаті якої було забезпечено організаційно-політичне зміцнення й монолітна згуртованість їх навколо Комуністичної партії.

Через усю книжку червоною ниткою проходить ідея, що професійні спілки Української РСР були і є невід'ємною складовою частиною профспілок всієї Країни Рад. Автор наводить багато яскравих прикладів допомоги робітничого класу РРФСР профспілкам України в тяжкі роки громадянської війни, що свідчить про зміцнення єдності, братерської дружби, солідарності і співробітництва трудящих України з російським та іншими народами нашої країни.

Даючи загалом позитивну оцінку праці Є. М. Складенка, треба вказати на деякі її недоліки. Подаючи багатий і цікавий матеріал про боротьбу й діяльність робітничого класу взагалі, автор інколи не відтіняє достатньо, яка роль і місце належали саме профспілкам і якими були їх методи та форми роботи.

Автор не спинився окремо на характеристиці фабрично-заводських комітетів і їх взаємовідносин з профспілками, не показав належним чином участі фабзавкомів у соціалістичному будівництві та в боротьбі проти ворожих сил.

Добре, що до книжки додані таблиці про представництво та кількісний склад професійних організацій України на I Всеросійському з'їзді профспілок. Але, на жаль, автор не зробив спроби провести необхідні підрахунки і скласти таблиці, в яких містилися б загальні дані про склад профспілок і чисельність їх членів на Україні на різних етапах громадянської війни. Є. М. Складенко притримується загальноприйнятої в історичній науці періодизації Жовтневої революції та громадянської війни, що в цілому заперечено не викликає. З цього приводу висловимо лише два міркування. Насамперед, навряд чи можна визнати правомірним вміщення в розділі

«Участь профспілок у державному і господарському будівництві у 1919 р.» параграфу, присвяченого характеристичі стану профспілок у період денікінщини. І, по-друге, більшу частину матеріалу четвертого розділу — про зміцнення взаємозв'язків і тісного співробітництва профспілок УРСР і РРФСР в роки громадянської війни — доцільно було б подати раніше, щоб не порушувати хронологічного принципу, а тут залишити лише те, що стосується теми,

тобто завершального етапу громадянської війни. Однак, незважаючи на вказані недоліки, книжка Є. М. Склярєнка вносить вагомий вклад у висвітлення питань профспілкового руху на Україні в 1917—1920 рр. і буде з інтересом прочитана всіма, хто цікавиться історією робітничого класу, його боротьби за перемогу соціалістичної революції, встановлення і зміцнення Радянської влади.

І. К. Рибалка

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО.
ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА
НА ВИБОРАХ
ДО МІСЬКИХ ДУМ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ
ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

Вид-во «Наукова думка», К., 1974, 142 с.

Питання боротьби партії більшовиків за маси в період підготовки соціалістичної революції завжди привертало увагу дослідників історії Жовтня. В останні роки радянськими істориками опубліковано ряд праць, присвячених цій важливій науковій і політичній проблемі. Рецензована книга є істотним внеском у її дальшу розробку. Це фактично перша спеціальна праця в українській радянській історіографії, яка дає узагальнюючу картину виборчої кампанії до органів міського самоуправління на Україні у 1917 р.

Інтерес, який викликає тема дослідження автора, значною мірою пояснюється тим, що в умовах бурхливого розвитку революції муніципальна кампанія не могла обмежитися вузькими питаннями місцевого самоуправління, а перетворилася в арену гострої класової боротьби. Як цілком правильно підкреслюється в книзі, в ході виборів політичні партії продемонстрували масам своє ставлення до основних питань політичного і соціально-економічного розвитку країни.

Актуальність дослідження визначається й тим, що в сучасну епоху досвід боротьби більшовиків за маси має неабияке значення для комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн, які використовують парламенти і муніципалітети у боротьбі за інтереси трудящих.

Для написання монографії автор залучив широке коло джерел і літератури, зокрема документи центральних союзних і республіканських партійних і державних архівів, обласних архівів України, матеріали документальних збірників, тогочасної періодики, спогадів, наукових статей, монографій та ін.

Центральне місце в монографії займає висвітлення багатогранної діяльності більшовицьких організацій України у виборчій кампанії. Узагальнивши значний фак-

тичний матеріал, автор розкрив величезну агітаційно-пропагандистську і організаційну роботу більшовиків під час виборчої кампанії, спрямовану на піднесення політичної свідомості трудящих, їх революційної активності.

Партія більшовиків, керуючись ленінським планом боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну, ставила завданням якомога ширше ознайомити маси з своїми революційними лозунгами, звільнити їх від неспівоміної довірливості до Тимчасового уряду, буржуазних і дрібнобуржуазних партій. У монографії вдало показано, як програмні положення партії революційного пролетаріату доходили до свідомості трудящих, мобілізували їх на боротьбу проти панування буржуазного ладу.

Автор навів чимало фактів, які розкривають різноманітні форми роботи більшовиків в масах, детально проаналізував їх муніципальну платформу і виборчу тактику, глибоко показав керівну роль В. І. Леніна, ЦК РСДРП(б) у розробці тактики більшовиків у муніципальній кампанії, використання більшовицькими організаціями України досвіду виборчої кампанії у Петрограді. Більшовицька тактика невходження до виборчого блоку дрібнобуржуазних партій була спрямована на розгортання широкої політичної агітації навколо корінних програмних питань революції, викриття політики експлуататорських класів. Виконання ленінської настанови про необхідність чіткого ідейного та організаційного розмежування з угодовцями давало можливість викривати зрадницьку поведінку меншовиків і есерів, поглиблювати розвиток революції. Ці аспекти теми знайшли правильне висвітлення у рецензованій праці.

В монографії не замовчуються ті труднощі, які довелося переборювати більшовикам у здійсненні ряду завдань, пов'язаних з підготовкою до виборів (відсутність коштів, нестача кадрів тощо). У книжці названо багато імен відомих більшовиків України, які своєю повсякденною роботою сприяли зростанню авторитету ленінської партії в масах.

В сучасних умовах гострої ідеологічної боротьби важливе значення має правильний марксистсько-ленінський аналіз діяль-

ності партій буржуазно-угодовського блоку, оскільки зарубіжні фальсифікатори всляко намагаються обілити контрреволюційну поведінку кадетів, меншовиків, есерів, українських есерів і соціал-демократів у 1917 р. В зв'язку з цим значний інтерес становить розділ монографії, в якому досліджується тактика буржуазних і дрібнобуржуазних партій в муніципальній кампанії, розкривається демагогічна суть їх муніципальних платформ, передвиборних лозунгів, спрямованих на обман трудящих мас, відвернення їх від революційної боротьби. Автор дав правильні, достатньо обгрунтовані характеристики класової природи основних політичних противників більшовиків, переконливо розкрив їх ідейну і політичну неспроможність, показав, як партія кадетів — головна політична сила буржуазії, об'єднувала навколо себе найзапекліші реакційні сили, перетворювалась у головну партію контрреволюції. На прикладі участі у виборах партій так званого «лівого», або «соціалістичного», блоку показано всю безперспективність «третього шляху» в революції, фактичну підтримку меншовиками, есерами та іншими угодовцями кадетів, їх перехід у табір контрреволюції.

У книжці наголошується, що метою маневрів усіх антинародних сил було намагання послабити класову боротьбу, зупинити наближення соціалістичної революції.

Окремий розділ присвячено підсумкам муніципальної кампанії на Україні. Безперечну наукову цінність у ньому становлять зведені дані про результати виборів у 67 містах України. Складені автором, в результаті вивчення значної кількості архівних джерел, матеріалів преси, цифри виборів мають чимале значення для розуміння розстановки класових і політичних сил на Україні в умовах наближення загальнонаціональної кризи в країні. Проаналізувавши значний фактичний матеріал, автор робить важливий висновок, що, незважаючи на післялипневу обстановку в країні, розгул контрреволюції, процес більшовізації мас дедалі поглиблювався. Про це переконливо свідчать наведені у книзі цікаві матеріали про успіхи більшовиків на виборах у ряді міст України.

У цьому ж розділі нерше в історичній літературі досліджено діяльність більшовиків у обраних міських думах. На прикладі діяльності думських фракцій більшовиків Києва, Катеринослава, Луганська та інших міст України показано, як більшовики використовували думські трибуни для революційної пропаганди і викриття буржуазії та її підручних — меншовиків і есерів, українських буржуазних націоналістів, які намагалися маскувати свою контрреволюційну суть. Водночас належну увагу приділено висвітленню повсякденної муніципальної роботи більшовиків. Автор показав, як вони послідовно переконували маси, що в умовах панування буржуазії неможливе задоволення життєвих потреб

трудящих, що лише влада пролетаріату здатна вирішити всі політичні і соціально-економічні питання в інтересах трудового народу.

Разом з тим слід було б більш чітко підкреслити, що діяльність більшовиків у муніципалітетах мала важливе значення в справі набуття ними досвіду господарського управління. У праці також мають місце деякі повторення матеріалу, зокрема, про взаємовідносини Рад і міських дум. Слід було б ширше висвітлити питання про роль і місце Рад у проведенні виборчої кампанії. Деяко фрагментарним є висвітлення питання про боротьбу трудящих за демократизацію органів міського самоврядування.

В цілому рецензована книга є змістовним і оригінальним науковим дослідженням, вагомим вкладом в історіографію Великої Жовтневої соціалістичної революції.

М. Г. Гончаренко

* * *

Створення політичної армії соціалістичної революції проходило в умовах гострої боротьби більшовиків з буржуазними та дрібнобуржуазними партіями за вплив на широкі верстви робітників і селян. Значне місце посідала політична боротьба на виборах до міських дум.

Хоча дослідники неодноразово звертали до цієї теми, вважати її досконально вивченою поки що немає підстав. Зокрема, дуже мало досліджена політична боротьба під час проведення муніципальної кампанії на Україні. Тому слід вітати появу монографії Ю. І. Терещенка, в якій досить ґрунтовно досліджена виборча тактика всіх політичних партій, хід передвиборної кампанії та результати виборів до міських дум України. Широка джерельна база дала змогу автору досить детально висвітлити участь більшовицьких організацій у боротьбі за маси під час цієї кампанії.

Відомо, що після перемоги Лютневої революції В. І. Ленін розглядав вибори до міських дум як один з дійових засобів зміцнення лав пролетаріату та згуртування верств трудящих на боротьбу за перемогу соціалістичної революції.

Добре розуміючи обмежене значення роботи в муніципалітетах у справі революційної боротьби трудящих, більшовики водночас розглядали виборчу кампанію до міських дум у 1917 р. як один із засобів політичної освіти мас.

У монографії досить докладно показано зміст виборчої платформи більшовиків, у основу якої були покладені найважливіші політичні вимоги: ніякої підтримки Тимчасовому урядові, імперіалістичній війні, заміна поліції всенародною міліцією.

Описуючи участь більшовицьких організацій у передвиборній кампанії, автор вірно зазначив, що вибори до міських дум не розглядалися ними як самоціль. Виборна агітація більшовиків мала на меті роз'яс-

нити трудящим, що без кардинальних змін у політичному житті країни неможливо вирішувати господарські справи в інтересах трудового народу.

В одному з розділів монографії автор викрив тактику буржуазних та дрібнобуржуазних партій у муніципальній виборчій кампанії, показавши соціальну базу цих партій. Він переконливо довів, що висунуті ними передвиборні платформи і політичні гасла були спрямовані не на дальший розвиток революції, а на її згортання.

На значному фактичному матеріалі в монографії викрито демагогічні прийоми українських буржуазних націоналістів та сіоністів, за допомогою яких вони намагалися відволікати увагу трудящих від революційного розв'язання корінних соціальних та політичних проблем часу.

У рецензованій праці ведеться послідовний, логічний та доказовий виклад всіх досліджуваних питань, вміло аналізується значний фактичний матеріал. Зроблені ав-

тором узагальнення базуються на ленінських висновках про діяльність більшовиків у муніципалітетах під час підготовки пролетарської революції.

Однак монографія не позбавлена деяких недоліків. Так, у першому розділі бракує конкретних даних про участь революційних мас у боротьбі за демократизацію органів самоврядування зразу після перемоги Лютневої революції.

На фоні даних про зміни в органах міського самоврядування Росії (с. 15) слід було показати, які зміни відбулися в містах України. Адже це має пряме відношення до теми дослідження.

Зазначені недоліки не можуть знизити високий науковий рівень монографії, яка є вагомим внеском у вивчення одного з важливих питань історії боротьби Комуністичної партії і народу за перемогу Великого Жовтня.

О. О. Кучер

ГРАМОТИ XIV СТ.,*

вид-во «Наукова думка», 1974, 255 с.

В історії українського народу XIV ст. до цього часу є одним з найменш досліджених періодів. Причина цього — погана збереженість тогочасних письмових джерел. Залишає бажати багато кращого й стан лінгвістичної та загальноісторичної дослідженості наявних письмових пам'яток XIV ст. Тому нове видання актових джерел названого часу, здійснене М. М. Пещак, привернуло увагу не лише мовознавців, а й істориків, літературознавців, етнологів та ін.

Рецензована праця справляє солідне враження. Публікація 84 актових джерел супроводжується, як правило, докладними анотаціями. До основного тексту додано покажчики словоформ апелятивної, антропонімічної та топонімічної лексики, список використаної літератури. Упорядниця ввела у науковий обіг досить широке коло джерел та наукової літератури.

«Грамоти XIV ст.» являють собою зібрання цінних пам'яток для вивчення різних аспектів тогочасної і насамперед економічної історії українських земель. Вміщені у збірнику грамоти використовувалися істориками при дослідженні стану сільського господарства і ремесел, заселення неосвоєних земель та міграцій населення, форм феодального гноблення бідного селянства і міщанства на Україні тощо. Виходячи із сказаного, підготовлене видання слід вітати.

Аналіз мовного боку публікації М. М. Пещак зроблять, певне, фахівці-лінгвісти. Нижче подано стислий розгляд «Грамот XIV ст.» з точки зору історика.

Насамперед, слід відзначити, що більшого, ніж цей зроблено у «Передмові», обґрунтування вимагає відбір документів для публікації. Дійсно, з 84 грамот лише 38 написано на тогочасній етнічній території українського народу (якщо не брати до уваги сумнівних актів № 1—5), 14—у Білорусії, 10—у Литві, 9—у Молдавії, 5—у Росії, 1—навіть у Золотій Орді; місце написання 3 грамот неясне.

У «Передмові» М. М. Пещак коротко пише, що «нам вдалося доцільним використати найменші докази як підставу для віднесення того чи іншого документу до пам'яток української мови» (стор. 5). Та марно шукати в анотації кожної грамоти подібного обґрунтування. А без нього читачеві важко зрозуміти, чому, наприклад, у збірнику пам'яток української мови вміщено ярлик хана Золотої Орди Тохтамиша до польського короля, писаний «у Орде, на устьї Дону» (№ 58, стор. 113), або угода між руськими і литовськими князями 1371 р. про ненапад (№ 29, стор. 60). До речі, московське походження названої останньою грамоти вже давно встановлене академіком Л. В. Черепніним¹.

Відомо, що літературну, тим більше ділову українську мову не лише XIV, а й пізніших століть дуже важко відрізнити від білоруської мови. Не випадково ряд лінгвістів вважає, що навіть у XVII, а то-

* Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М. М. Пещак.

¹ Л. В. Черепнин. Русские феодальные архивы XIV—XV вв., ч. I, М.—Л., 1948, стор. 46—48.

й у XVIII ст. існувала єдина західноруська літературна мова, хоча й з двома місцевими варіантами — українським і білоруським. Що ж стосується XIV ст. та ще й мови ділових документів, то в багатьох випадках, як мені здається, взагалі неможливо за мовними ознаками розрізнити українські й білоруські чи українські й молдавські грамоти. Упорядниця могла вмістити у збірнику писані поза межами України грамоти, але при умові пояснення мотивів свого вибору (неможливо зрозуміти одні без інших, другі потрібні для фону тощо).

Так само без необхідного обгрунтування, навіть без згадки про їх сумнівність, у збірнику подано так звані грамоти князя Лева (№ 1—5), які вже довгий час історики вважають фальшивими². Дипломатичні особливості цих грамот, згадка серед свідків київського митрополита Кипріяна (який посідав митрополічу кафедру в Києві в останній чверті XIV ст.) не дозволяють відносити їх до 1301—1302 рр., як це робить М. М. Пешак.

Відзначу деякі історичні помилки та неточності, допущені упорядницею в анотації до грамот.

Грамота Любарта як Луцького і Володимирського князя (№ 6) датується М. М. Пешак 1322 роком, тоді коли Любарт став волинським князем лише після смерті Юрія-Болеслава II в 1340 р. Так само не можна датувати грамоту Ольгерда, «князя литовського, руского, жомоитского и иных» (№ 9) 1342 роком, тому що він став великим князем у 1344 р.

Недоречно виглядає дискусійний характер анотації до грамоти № 12: яким часом датувати надання польським королем Казиміром III маєтків своєму слугі — після 1340 чи 1349 р. Ще в минулому столітті істориками встановлено, що Галичина була загарбана Польщею не в 1340, а в 1349 р. Володимир Ольгердович сидів у

Києві не до 1392 (як сказано в анотації до грамоти № 18), а до 1394 р.

Незрозуміло, чому М. М. Пешак датує грамоту № 30 1382 роком: у тексті цієї грамоти названа інша дата, 6898 р. «від створення світу», тобто 1390 р. В анотації до грамоти № 35 переплутано Новгород-Сіверський з білоруським містом Новогрудком — саме поблизу останнього розташований згаданий у документі Лаврашевський монастир.

М. М. Пешак визначає грамоту Андрія Ольгердовича як полоцького князя часом «до 1399 р.» (№ 74); він у тому році загинув у битві з татарами на Ворсклі, тоді як сидів у Полоцьку лише до 1386 р. Тим більше, що в анотації до грамоти іншого полоцького князя Онуфрія (№ 76) знову зазначена дата «близько 1399 р.».

В анотації «Грамот XIV ст.» трапляються неточності історико-юридичного характеру. Наприклад, у поясненні до грамоти № 59 сказано, що Федір Любартович «присягає на вірність» польським королю і королеві (стор. 113). Насправді цим документом Федір підтверджує, що одержав Сіверську землю у «держання» (умовне володіння. — М. К.) з умовою військової служби. Про «держання» (а не про «подарунок») Вітовта Федору Даниловичу, як пише М. М. Пешак, в анотації на стор. 128) йдеться і в грамоті № 67: «записали есмо князю Федору Даниловичу Острог, как и отец его держал».

Щодо дрібніших історичних неточностей, допущених упорядницею, слід відзначити невідповідність зазначених у грамотах індиктів вказаним нею рокам написання грамот (№ 6, 9, 72), помилки в титулатурі князів (№ 30, 31) та ін.

Говорячи про недоліки історичного характеру «Грамот XIV ст.», не хочу поставити цим під сумнів науковий рівень видання в цілому. Водночас, висловлюю впевненість, що згаданих вад не трапилось би, коли б упорядниця працювала у контакті з істориками.

М. Ф. Котляр

СОЛИДАРНОСТЬ НАРОДОВ С ИСПАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ.

1936—1939,

изд-во «Наука», М., 1972, 367 с.

Рецензована праця присвячена історії одного з найбільш могутніх масових рухів класової солідарності трудящих усього світу з героїчною боротьбою іспанського народу проти фашистських заколотників та німецько-італійських інтервентів напередодні другої світової війни. Книга підготовлена спільними зусиллями ветеранів міжнародних бригад, радянських учасників

війни в Іспанії та наукових співробітників Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР. Ідея її видання виникла ще на міжнародній зустрічі учасників національно-революційної війни в Іспанії та ветеранів міжнародних бригад, яка проходила у Берліні в липні 1966 р. Тоді ж була створена редакційна комісія, до складу якої ввійшли представники восьми держав: А. Елліот (Великобританія), Г. Тойнбер (НДР), Р. Бертоліні (Італія), Р. Мишо (Франція), Ф. Кружик (Чехословаччина), Л. Латінович (Югославія), П. Васильюк (Польща), І. Н. Нестеренко (СРСР).

Розділи книги, в яких висвітлюється між-

народний рух солідарності з героїчним іспанським народом у 21 країні (Австрії, Аргентині, Болгарії, Великобританії, Угорщині, Німеччині, Ірландії, Італії, Канаді, на Кубі, Норвегії, Польщі, Румунії, СРСР, США, Фінляндії, Франції, Чехословаччині, Швейцарії, Швеції, Югославії), написані представниками кожної з цих країн, колишніх учасників руху Опору та антифашистської боротьби в Іспанії. Ця обставина забезпечує повну достовірність наведених у рецензованій книзі фактів.

Три вступні статті написані видатними політичними діячами антифашистської боротьби бурхливих 30-х років: Долорес Ібаррурі, ім'я якої нерозривно зв'язане з героїчною боротьбою іспанського народу за свободу (нині голова Комуністичної партії Іспанії), — «Боротьба продовжується», колишнім головним комісаром інтернаціональних бригад (нині голова Італійської комуністичної партії) Луїджі Лонго — «Важливий етап боротьби народів проти фашизму», відомим діячем Комінтерну, одним з організаторів інтернаціональних формувань в Іспанії (нині член ЦК СЕПН) — Францем Далемом — «Війна в Іспанії та боротьба міжнародного комуністичного руху за єдність антифашистських сил». Автори відтворили хвилюючу картину небаченого за глибиною і масштабами руху міжнародної пролетарської солідарності, в якому брали участь представники «різних соціальних груп, професій, політичних та релігійних переконань» (стор. 8), розкрили величезне багатство форм і методів боротьби проти фашизму, переконливо показали неочікуваний вклад комуністичних партій та Комуністичного Інтернаціоналу, міжнародного пролетаріату, демократичних антифашистських сил усього світу, прогресивних організацій та окремих діячів, профілок, різних національних та міжнародних комітетів допомоги іспанському народові у розвиток народного руху.

В книзі детально й аргументовано розповідається про те, як у кожній країні народжувався рух «волонтерів свободи» — інтернаціональних бригад, які, відігравши видатну роль в історії визвольної війни іспанського народу проти фашизму, стали «символом відданості справі демократії і свободи народів, самопожертвування й служіння кращим ідеалам людства» (стор. 11). Така увага до діяльності інтернаціональних бригад цілком обгрунтована і закономірна. Їх героїчна боротьба залишила яскравий слід у свідомості сучасників, політиці, літературі, мистецтві, в історії світового визвольного руху, вони стали прикладом й сприяли формуванню бойового інтернаціоналу борців європейського руху Опору в роки другої світової війни. В окопах республіканської Іспанії бійці ін-

тернаціональних бригад, за словами Д. Ібаррурі, «вкрили себе вічною славою (42 тис. чол. з 54 країн). Захищаючи іспанський народ і свободу своїх країн, вони підняли прапор пролетарського інтернаціоналізму до найвищих вершин героїзму та самопожертвування» (стор. 21).

В авангарді міжнародного руху солідарності йшла Країна Рад. У праці детально показано морально-політичну, дипломатичну, економічну та військову допомогу, яку з перших і до останніх днів війни подавали іспанському народові радянські люди, уперше наведені загальні цифри цієї допомоги: 806 бойових літаків, 362 танки, 120 бронемашин, 1555 гармат, близько 500 тис. гвинтівок, 740 гранатометів, 15113 кулеметів, близько 110 тис. авіабомб, близько 3,4 млн. артилерійських снарядів, 500 тис. гранат, 862 млн. патронів, 1500 тонн пороху, торпедні катери, автомашини, радіостанції, пальне та інше військове спорядження. На боці Республіки воювали та працювали понад 2 тис. радянських громадян (стор. 255). Ці та інші дані переконливо свідчать про те, що перша в світі країна соціалізму зробила все можливе в тих умовах для подання всебічної допомоги іспанському народу в його боротьбі проти реакції і фашизму. В той же час вони повністю спростовують твердження фальсифікаторів історії про так звану «радянську агресію» та «російські дивізії», радянське «втручання у внутрішні справи Іспанії» тощо.

Детально розповідається про подвиги радянських добровольців — авіаторів, танкістів, моряків, радників та інших військових спеціалістів, серед яких були і прославлені нині радянські воєначальники, «Славні імена Малиновського, Мерецкова, Родінцева, Штерна, Смушкевича, Павлова, Кузнецова... завжди будуть жити в нашій пам'яті, викликати почуття глибокої вдячності»¹. В книзі наводяться велика кількість бойових епізодів, в яких брали участь представники Країни Рад, приклади їх героїзму і мужності. Радянські волонтери «боролися героїчно і помирали з славою, показуючи, що означає пролетарський інтернаціоналізм, що являє собою існування в світі першої соціалістичної країни — Радянського Союзу» (стор. 22).

Цінний досвід руху інтернаціональної солідарності 30-х років з Іспанською Республікою зберіг своє актуальне значення й сьогодні. Він узагальнюється і вивчається всіма, хто з часів минулого черпає уроки для боротьби й праці в ім'я майбутнього.

Б. М. Забарко

¹ Д. Ібаррурі. Единственный путь, М., 1962, стор. 338.

**ATLAS ZUR GESCHICHTE
IN ZWEI BÄNDEN.
BAND I. VON DEN ANFÄNGEN
MENSCHLICHEN GESELLSCHAFT
BIS ZUM VORABEND DER GROSSEN
SOZIALISTISCHEN OKTOBER-
REWOLUTION
1917,**

*Herausgeber; Zentralinstitut für
Geschichte der Akademie
der Wissenschaften der DDR;
VEB Hermann Haack,
Geographisch-Kartographische
Anstalt Gotha, Leipzig, 1973, 256 s.*

**ІСТОРИЧНИЙ АТЛАС
У ДВОХ ТОМАХ.
ТОМ I. ВІД ПОЧАТКУ
ЛЮДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
ДО ПЕРЕДДНЯ
ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917 р.**

*Видавці: Центральний Інститут історії
Академії наук НДР;
Народне підприємство Герман Хаак,
Географічно-картографічна установа Гота,
Лейпциг, 1973, 256 с.*

Перед істориками Радянської України стоїть важливе завдання — створити багатомному історію республіки, в якій правдиво розкрити всі етапи розвитку українського народу, показати також його боротьбу протягом віків за своє соціальне і національне визволення, розквіт всіх його творчих сил в братній сім'ї народів СРСР. Давно на зрілим і невідкладним завданням, яке тісно пов'язане з створенням багатомної історії УРСР, є також створення історичного атласу України. Цілком природно, що в істориків республіки великий інтерес викликають праці, що з'являються в СРСР та поза його межами в галузі історичної географії. Наявний позитивний досвід, використання найновіших досягнень картографічної техніки допоможуть українським історикам прискорити вирішення серйозного і відповідального завдання.

До таких нових праць, якою поповнилося зібрання історичних карт та атласів, належить історичний атлас світу, виданий у 1973 р. в НДР. Атлас задумано видати в двох томах книжкового (18×27,5 см) формату. В першому томі охоплено історичний період з найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. В створенні цієї надзвичайно цінної наукової праці брало участь понад 280 спеціалістів істориків та картографів. Незважаючи на порівняно невеликий формат, атлас відзначається повнотою і органічною цілісністю, глибиною картографічної обробки історичного матеріалу, вдалим використанням картографічних засобів.

Якість атласу досягнута значною мірою завдяки доцільності вибору масштабів та компонуванню карт на кожній сторінці, суворому відбору об'єктів і показників для картографування, вмілому поєднанню способів картографування з високим рівнем поліграфічного виконання.

Всього в атласі вміщено близько 450 карт, широко доповнених різними діаграмами та таблицями. Розподіляється матеріал атласу таким чином: вступна частина — 15 стор., власне карти — 128 стор., індекси — 124 стор. Розподіл карт за масштабами видно з таблиці на стор. 144.

До переважаючого використання масштабів віднесені такі з них, в яких складено три та більше карт. Як видно з наведеної таблиці, в атласі широко використовуються порівняно великі масштаби (групи карт II, III IV). Зазначений факт певною мірою говорить про повноту відображення змісту історичних процесів і явищ на картах атласу. Взагалі, масштабна шкала, прийнята в атласі, коливається від 1 : 165 000 000 (світ в цілому) до масштабу 1 : 2 500 (плани міст). При такій великій амплітуді масштабів слід відзначити, як надзвичайно позитивний момент, збереження їх кратності. Крім того, для більшості карт амплітуда коливань масштабів порівняно невелика. Відступи від цього правила не часті і викликані в основному розмірами території та умовами компонування сторінок. Так, наприклад, лише один раз використаний масштаб 1 : 55 000 000 для відображення монгольської навали в XIII ст. та 1 : 100 000 000 для зображення економічних зв'язків Європи, Америки та Африки в XVII—XVIII ст.

На наш погляд, при розробці другого тому атласу доцільно зменшити кількість масштабів та вказати їх у змісті, що значно полегшить користування атласом.

Під час розробки і в процесі створення атласу його авторський колектив керувався марксистсько-ленінськими принципами історичного матеріалізму в картографічному відображенні історичних явищ і подій, і, передусім, вченням про класову боротьбу як основну рушійну силу розвитку людського суспільства, антагоністичних суспільно-економічних формацій. В передмові редакційної колегії до «Історичного атласу» відзначається, що карти відображають головні напрямки революційної боротьби, і насамперед великі класові битви в нерозривному їх зв'язку з економічними та політично-територіальними змінами. В центрі уваги авторів був розвиток класової боротьби як вирішальної рушійної сили суспільного прогресу, а також творча роль народних мас, особливо робітничого класу і його революційної партії (стор. XV).

Твердо спираючись на цю методологічну основу, авторський колектив атласу створив чотири основні групи карт: господарського (економічного) розвитку народів і країн; формування територій держав, зміни кордонів в результаті загарбницьких

Групи масштабів	Масштаби		Територія, що картографується	Кількість карт	В % до загальної кількості карт атласу
	переважного використання	меншого використання			
I	1 : 120 000 000 1 : 160 000 000	1 : 140 000 000 1 : 165 000 000 1 : 100 000 000	Світ в цілому, кілька материків, окремі материки	22	4,9
II	1 : 5 000 000 1 : 6 000 000 1 : 7 500 000 1 : 10 000 000 1 : 12 500 000 1 : 15 000 000 1 : 17 500 000 1 : 20 000 000	1 : 3 000 000 1 : 9 000 000 1 : 4 500 000 1 : 12 000 000	Країни, регіони, окремі області	149	33,1
III	1 : 25 000 000 1 : 30 000 000 1 : 40 000 000 1 : 45 000 000 1 : 50 000 000 1 : 60 000 000	1 : 35 000 000 1 : 55 000 000 1 : 70 000 000 1 : 75 000 000 1 : 90 000 000	Регіони, країни, окремі області (переважно врізні карти)	60	13,3
IV	1 : 20 000 1 : 40 000 1 : 100 000 1 : 300 000 1 : 250 000	1 : 2 500 1 : 3 000 1 : 5 000 1 : 6 000 1 : 7 500 1 : 10 000 1 : 30 000 1 : 50 000 1 : 75 000 1 : 125 000 1 : 150 000 1 : 200 000 1 : 500 000 1 : 2 000 000 схеми безмасштабні	Плани міст, укріплень, окремі області (врізні карти)	219	48,7
Всього:				450	100%

війн, перерозподіл світу між капіталістичними країнами; класової боротьби; розвитку духовної культури народів.

Кількість карт, які характеризують певну суспільно-економічну формацію, визначається віддаленістю того чи іншого явища, події у часі від сучасного періоду, тобто чим сучасніший період, що зображується на карті, тим більше уваги йому відводиться в атласі як по кількості карт, так і по тематичній та кількості показників, що відображені в змісті кожної конкретної карти.

Надзвичайно велику увагу звернено в атласі на період імперіалізму. Весь матеріал цього розділу, його картографування базується на лєнінському вченні про імперіалізм як вищу стадію капіталізму, в тематичній і змістній карті яскраво показані всі основні риси імперіалізму, сформульовані В. І. Ленініним в його безсмертній праці про імперіалізм як вищу стадію капіталізму.

В атласі немає спеціального структурного підрозділу, присвяченого історії німецького народу і німецької держави. Їх історія показана в нерозривному зв'язку з загальним ходом світової історії.

Але експансія німецького імперіалізму, його роль у підготовці і розв'язуванні першої світової імперіалістичної війни картографічно висвітлена досить послідовно і чітко. На нашу думку, це особливо наочно відображено на таких картах, як головні напрямки експансії німецького імперіалізму (стор. 114), напрямки експансії в Західну Африку (врізна карта на стор. 116) та інших.

Атлас не має чітко виражених структурних підрозділів, всі карти в атласі розташовані в хронологічному порядку. Крім того, всі кордони даються на кінець періоду, вказаного в назві карти. В той же час на самій карті завжди вказується початкова дата будь-якої історичної події (за-

гарбання, заснування поселення, організація партії тощо).

Події, що розвивалися на певній території не завжди послідовно, зображені на карті відповідною штриховкою. Більш важливі історичні події (класова боротьба на різних етапах розвитку суспільства), зображені на картах з максимально можливою повнотою і наочністю. Там, де зображення змісту з необхідною повнотою було неможливим через відсутність повноцінних картографічних матеріалів, зміст карт наводиться по укрупнених територіальних одиницях (материк в цілому, частина його тощо).

Події, які мають прогресивне значення з точки зору історичного матеріалізму, наводяться в червоному кольорі або його відтінках. Особливо інтересно складені історико-економічні карти. Їх зміст відзначається глибиною, вони відбивають всі сторони економічного розвитку світу в рамках історичного періоду, що зображається в атласі. Лише в легенду економічних карт винесено 187 умовних позначень, кожне з яких відображає певний показник. Економічні карти дають загальну картину розвитку рослинництва, тваринництва, галузей промисловості, транспорту, банків, ринків тощо.

На нашу думку, особливим доцільним є включення в атлас карт, в яких наводиться характеристика посилення феодалізму, концентрація земельних володінь в руках окремого феодала чи монастиря, обезземелення селян в середні віки. Такі карти, як панцинно-общинні об'єднання в Рурській області в IX ст., зміни забудови в районі Лейпцига в XIV ст., землеволодіння монастирів, знищення поселень в XIV ст. на прикладі Східної Тюрингії інтересні не лише для істориків, але й для картографів з точки зору лаконічності й наочності застосування картографічних засобів (стор. 42). Так, на фоні сучасної топографічної карти показано процес обезземелення селян і в зв'язку з цим зникнення сільських населених пунктів. Вдалий вибір кольорової шкали гіпсометричної розкраски рельєфу в поєднанні з формою і кольором значків дозволяють легко порівнювати ці карти і зробити деякі висновки про характер і причини змін заселеності території. Так, на карті чітко видно сільські населені пункти, поглинуті містом, сільські населені

пункти, що збереглися на місці середньовічних укріплень, та багато іншого.

Надзвичайно інтересно вирішена система карт на сторінці 43. Показ формування типів поселень в залежності від феодальних систем використання земель досягається двоплановістю зображення змісту на різних картах (топографічна основа і розташування полів в поєднанні з відображенням забудови населеного пункту), що доповнюють карту використання земель при феодалізмі в середній Європі.

Слід відзначити, що в атласі використані всі відомі картографічні способи відображення, проте основна цінність його з картографічної точки зору полягає в умілому застосуванні різних картографічних прийомів.

Хочеться відзначити витонченість, чіткість і яскравість зображення кожного елемента змісту при загальній логічності, стрункості побудови як всього атласу в цілому, так і його легенд, системи вибору умовних знаків. Атлас оформлений з великим смаком і зручний у користуванні. Так, на рамках карт даються індекси тих із них, які близькі за змістом або будь-яким чином пов'язані з картою, що розглядається.

Всі умовні знаки максимально уніфіковані. На всіх картах дається картографічна сітка, що дає можливість визначити просторове розташування об'єктів картографування. Відсутність вказівок про те, які саме проєкції використані знижує, на жаль, можливість їх використання.

Слід відзначити раціональне, на наш погляд, розв'язання питання про загальні географічні елементи, до яких в атласі відносяться лише берегова лінія та гідрографічна сітка. Всі інші географічні елементи показані лише як тематичний зміст карти (населені пункти, кордони тощо). Це дало можливість позбавитися в картах надмірної перевантаженості, сприяло поліпшенню користування картою та полегшило підготовку атласу до видання.

Встановлення творчих контактів з німецькими колегами, які зараз готують 2-й том атласу, допоможе українським радянським історикам створити історичний атлас України.

*М. О. Корольова,
І. М. Клинич,
А. С. Харченко*

Хроніка та інформація

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 30-РІЧЧЮ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

25—26 вересня в Києві відбулася республіканська наукова конференція «Комуністична партія — організатор визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників», присвячена 30-річчю знаменної події. Її організували Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Секція суспільних наук Академії наук УРСР, Вища партійна школа при ЦК Компартії України, Політуправління Червонопрапорного Київського військового округу, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, товариство «Знання» Української РСР. У роботі конференції взяло участь більше 900 чол., зокрема 120 чол. прибули з усіх областей республіки. Серед учасників конференції — ветерани Великої Вітчизняної війни, воїни Радянських Збройних Сил, партизани, комуністичні підпільники, науковці провідних науково-дослідних інститутів, вузів, вищих військових училищ, пропагандистський актив.

Конференцію вступним словом відкрив кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук.

Разом з усією нашою країною, сказав В. Ю. Маланчук, трудящі республіки готуються урочисто відзначити 30-річчя з дня перемоги у Великій Вітчизняній війні і 30-річчя визволення Радянської України від фашистських загарбників. Збройні Сили СРСР досягли блискучих успіхів під мудрим керівництвом Комуністичної партії, її Центрального Комітету. Ленінська партія, виявивши організаторський геній, спираючись на переваги радянського суспільного і державного ладу, очолила всенародну боротьбу проти ворога.

У доповідях, з якими виступили директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, чл.-кор. АН УРСР, д. і. н. В. І. Юрчук, начальник штабу Червонопрапорного Київського військового округу генерал-лейтенант І. Д. Єршов, заступник Голови Ради Міністрів УРСР, д. і. н. П. Т. Тронько, глибоко і всебічно висвітлено видатну роль Комуністичної партії Радянського Союзу — натхненника всіх наших перемог, організа-

тора визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, військової діяльності партії, партійне керівництво народною боротьбою в тилу ворога і трудовими ділами в роки війни і післявоєнний час.

Діяльність Комуністичної партії у роки Великої Вітчизняної війни, підкреслив В. І. Юрчук, являє собою одну з найяскравіших і героїчних сторінок її славної історії. Керуючись ленінським вченням про захист соціалістичної Вітчизни, КПРС виявила в жорсткій боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками непохитну волю до перемоги, повела за собою мільйони людей. Невтомна воєнно-організаторська, політична, ідейно-виховна робота партії дала змогу у ті грізні роки кожній радянській людині знайти своє місце в монолітному строю захисників Батьківщини. З самого початку війни Комуністична партія перебувала форми і методи своєї діяльності відповідно до завдань воєнної обстановки. Було створено Державний Комітет Оборони (ДКО) та ряд інших надзвичайних органів у центрі і на місцях. В армію і найважливіші галузі народного господарства було направлено кращі партійні кадри. Майже половина складу Центрального Комітету була зосереджена на воєнній роботі. За перші шість місяців війни у Збройні Сили направлено 8800 керівних партійних працівників, у політоргани — 60 тис. комуністів і 40 тис. комсомольців, а всього в армію і флот влилося більше 1100 тис. комуністів.

Центральний Комітет очолив роботу по перебудові народного господарства на воєнний лад. Величезне економічне, оборонне і морально-політичне значення мала проведена в колосальних масштабах і за найкоротший строк евакуація на Схід матеріальних і людських ресурсів. За шість місяців 1941 р. вглиб країни було перебазовано більше 1360 великих, переважно воєнних заводів і більше 10 млн. чол., зокрема з України — більше 500 великих підприємств, 3,5 млн. чол., з них — 170 тис. комуністів. Наприкінці 1941 р. багато евакуйованих підприємств почали випускати бойову техніку і озброєння.

Одним з надзвичайно важливих напрямів діяльності партії в роки війни став широкий розвиток всенародної боротьби на тимчасово окупованій території. На основі глибокого і всебічного аналізу становища, що склалося, Центральний Комітет розробив розгорнуту програму боротьби в тилу ворога, визначив її завдання, політичні та організаційні принципи партійного керівництва нею. Втілюючи в життя ці вказівки, Центральний Комітет Компартії України, обласні та районні партійні організації разом з радянськими і комсомольськими органами провели гігантську роботу на місцях по створенню партійного підпілля, що стало одним з найважливіших факторів розгортання всенародного руху в тилу ворога.

У грізні роки війни Центральний Комітет партії, місцеві парторгани перебували свою ідейно-політичну діяльність відповідно до умов воєнного часу, підпорядкувавши її єдиній меті — згуртуванню радянського народу в боротьбі проти ворога.

Соціально-політична та ідейна єдність радянського народу, його віра в правильність політики Комуністичної партії, готовність до останньої краплі крові захищати завоювання соціалізму викликали значний приплив у партію передових трудівників тилу та воїнів армії і флоту. Всього з 1 липня 1941 р. до 1 липня 1945 р. кандидатами в члени партії стали близько 5,1 млн., а членами КПРС — близько 3,3 млн. чол. Наприкінці війни, незважаючи на значні втрати, в партії налічувалося майже 6 млн. чол., тобто на 2 млн. більше, ніж у 1941 р.

Важливим етапом на шляху до повної перемоги над гітлерівським фашизмом було визволення Радянської України у жовтні 1944 р., 30-річчя якого урочисто відзначили трудящі нашої країни. Початок вигнанню ворога з української землі було покладено ще в 1942—1943 рр., після розгрому німецько-фашистських військ під Москвою, Сталінградом і Курськом.

Від с. Півнівка Ворошиловградської області до с. Лавочне на Львівщині і визволення Закарпаття — такий шлях наступальних операцій Радянської Армії на українській землі. Визволяючи Радянську Україну, сказав генерал-лейтенант І. Д. Ершов, наша доблесна армія здійснила ряд блискучих битв. Так, війська чотирьох фронтів форсували р. Дніпро на дільниці Лоев — Запоріжжя довжиною близько 750 км і до середини жовтня 1943 р. утворили на правому березі 23 плацдарми. Вперше в історії війни після тяжких наступальних боїв війська без оперативної паузи подолали водний рубіж стратегічного значення. За виявлену при цьому мужність і героїзм 2438 солдатів, сержантів, офіцерів і генералів були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

В літопис Великої Вітчизняної війни вписано немеркнучі подвиги на Дніпрі, визволення столиці Радянської України —

Києва, Корсунь-Шевченківська битва, Проскурівсько-Чернівецька, Кримська, Львівсько-Сандомирська, Карпатська операції та ін. Чимало славних сторінок вписали моряки Чорноморського флоту, Дніпровської і Дунайської флотилій.

Значного розвитку в той час набули теорія і практика підготовки і проведення стратегічної наступальної операції, як операції групи фронтів. На Україні було проведено дві такі операції: перша — військами Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного і Південного фронтів восени 1943 р. по визволенню Лівобережної України, друга — взимку і навесні 1944 р. по вигнанню ворога з Правобережної України військами 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів.

Внаслідок переможного завершення цих стратегічних операцій на Україні було досягнуто важливих воєнно-політичних результатів. Від фашистського рабства визволено мільйони радянських людей, Батьківщині повернуто металургію Півдня, руду Криворіжжя і Нікополя, вугілля Донбасу, багаті сільськогосподарські райони, а також важливі порти на Чорному морі — Миколаїв, Херсон, Одесу. Досвід проведення найбільших наступальних операцій на Україні є невичерпною скарбницею воєнного мистецтва.

Битва за Україну була великим подвигом народів нашої багаторасової Батьківщини. В запеклих боях солдати і сержанти, офіцери і генерали Червоної Армії продемонстрували перед усім світом свою політичну зрілість, високу військову майстерність, зразки сміливості і відваги. В здійсненні задумів Ставки багато творчої ініціативи вкладали Військової ради фронтів і армій. З особливою яскравістю виявився талант найвидатніших радянських полководців і воєначальників — Г. К. Жукова, О. М. Василевського, М. Ф. Ватутіна, І. С. Конєва, Р. Я. Малиновського, К. К. Рокоссовського, В. Д. Соколовського, Ф. І. Толбухіна, С. К. Тимошенка, А. І. Єременка, І. Ю. Петрова, І. Д. Черняховського, А. А. Гречка, І. Х. Баграмяна, В. І. Чуйкова, К. А. Вершиніна, К. С. Москаленка, П. К. Кошового, І. Г. Якубовського, О. С. Жадова, С. Я. Красовського, П. С. Олександровського, П. О. Ротмістрова, П. С. Рибалка, Д. Д. Лелюшенка та ін.

Душею Радянських Збройних Сил були політичні працівники, які керували партійно-політичною роботою, співмовували зусилля комуністів і всіх воїнів на успішне виконання бойових завдань. У боях за визволення України брав участь Л. І. Брежнев, який тоді був начальником політвідділу 18-ї армії.

Пліч-о-пліч з радянськими воїнами хоробро билися з німецько-фашистськими загарбниками солдати чехословацьких і польських підрозділів.

Символом мужності стали міста-герої Москва, Ленінград, Київ, Волгоград, Севастополь, Одеса, Мінськ, Новоросійськ, Керч і Брестська фортеця.

Про всенародний характер війни свідчить і партизанська боротьба в тилу ворога, яка розгорнулася з перших днів війни, а також діяльність партійного підпілля. На окупованій території України було створено десятки великих партизанських з'єднань, тисячі загонів і груп, у яких билися з ворогом сотні тисяч народних месників. На чолі партизанських з'єднань і загонів стояли мужні командири та комісари С. А. Ковпак, О. Ф. Федоров, С. В. Руднев, В. А. Бегма, Т. А. Строкач, В. М. Дружинін, О. М. Сабуров, С. А. Олексенко, М. М. Попудренко, М. І. Наумов, С. Ф. Маликов, П. П. Вершигора та ін. Партизани створювали нестерпну обстановку в тилу противника. В партійному підпіллі боролися з гітлерівськими загарбниками десятки тисяч комуністів і комсомольців.

У ході визволення території Української РСР від ворога Комуністична партія та Радянський уряд надавали першочергового значення відбудові народного господарства. Відступаючи під нищівними ударами Червоної Армії, зазначив у доповіді П. Т. Тронько, окупанти зруйнували і спалили на Україні 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, залишили без притулку близько 10 млн. чол. Тільки прямі збитки, завдані фашистськими варварами народному господарству УРСР, становили 285 млрд. крб. (у цінах 1941 р.).

Виділяючи великі кошти на відбудову народного господарства України, Комуністична партія водночас очолила патріотичний рух трудящих усієї країни за подання всебічної допомоги українському народу в ліквідації тяжких наслідків фашистської навали. З усіх кінців країни сюди йшли ешелони з верстатами, промисловим устаткуванням сільськогосподарськими машинами, худобою тощо. В результаті безкорисливої допомоги братніх народів уже наприкінці 1945 р. у республіці було введено в дію 30% виробничих потужностей, освоєно 76% довоєнних посівних площ, а протягом наступного п'ятиріччя ліквідовано наслідки війни і створено базу для дальшого просування вперед.

За небагато короткий строк відроджено провідні галузі промисловості: чорна металургія досягла довоєнного рівня в 1950 р., а вугільна промисловість — у 1951 р. На 1 січня 1945 р., тобто через три місяці після визволення України від ворога, вже працювали 26,5 тис. колгоспів, 1223 МТС, 705 радгоспів. Одночасно з відродженням паливної промисловості успішно відбудовувалась енергетична база республіки. Колективи 120 заводів і фабрик Москви, Ленінграда, Свердловська, Магнітогорська, Ташкента, Баку, Риги та інших міст брали активну участь у відбудові Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. За півтислицями Ленінського комсомолу в Донбас приїхало 44 тис. юнаків і дівчат.

В свою чергу, робітничий клас, колгоспне селянство, інтелігенція Радянської України внесли вагомий вклад у перемогу над фашистською Німеччиною. За останні

два роки війни Україна дала країні більше 63 млн. т вугілля, 4,8 млн. т залізної руди, близько 6 млн. т металу. Машинобудівні підприємства випустили оборонної продукції і товарів народного споживання на 1,6 млрд. крб. За той же період трудівники села продали державі і здали у фонд Червоної Армії 725 млн. пудів хліба.

Минуло 30 років з часу повного вигнання фашистських загарбників з української землі. Виросли нові міста, нове покоління будівників комунізму. Україна стала найбільшою металургійною, машинобудівною і паливно-енергетичною базою СРСР, республікою великої хімії і розвинутого сільського господарства. Нині вона виробляє промислової продукції у 10,2 раза більше, ніж до війни. 1973 р. валова продукція сільського господарства порівняно з довоєнним періодом збільшилася в 2,2 раза.

Значних успіхів досягнуто у розвитку науки, культури, піднесенні добробуту народу. Тільки за три роки дев'ятиріччя введено в експлуатацію понад 1 млн. квартир, що дало змогу поліпшити житлові умови більш як 5 млн. чол. У республіці працює більше 29 тис. загальноосвітніх шкіл, в яких навчаються 8,4 млн. учнів, а в 141 вузі — більше 800 тис. студентів. За останні 3,5 роки побудовано 1600 шкіл на 750 тис. місць, відкрито 4 вузи, 88 професійно-технічних училищ, розширено мережу дитячих закладів (спортивних споруд, станцій юних техніків та ін.). На Україні діє понад 800 наукових установ, створено більше 380 обчислювальних центрів, розгалужену службу інформації, працюють 154 тис. висококваліфікованих наукових працівників, зокрема 46 тис. докторів і кандидатів наук.

Матеріальна база культури республіки — це 73 театри, 25 філармоній, 16 цирків, 26 тис. клубних установ, 28 тис. масових бібліотек з книжковим фондом 310 млн. примірників, близько 29 тис. кіноустановок, 149 музеїв, 5 тис. народних музеїв, 32 тис. пам'ятників. Успішно розвивається література і мистецтво. 30 спеціалізованих видавництв УРСР щороку випускають 7—8 тис. найменувань книг загальним тиражем більше 140 млн. примірників.

Через тисячі боїв, через великі битви, тисячкілометрові партизанські рейди прийшла до нас перемога. Український народ дбайливо зберігає пам'ять про героїв Великої Вітчизняної війни. В республіці споруджено 27 тис. пам'ятників, обелісків, монументів на честь полеглих героїв. До їх могил не заростає народна стежка. Найвеличнішим пам'ятником воїнам-визволителям є підняті з руїн і попелу міста і села, трудова доблесть радянських людей — гідних спадкоємців і продовжувачів чудових бойових і трудових традицій.

На засіданнях секцій учасники конференції заслухали доповіді і наукові повідомлення, в яких розкрито різні аспекти багатогранної теми про роль Комуністичної партії у визволенні Радянської України від німецько-фашистських загарбників.

У роботі першої секції, на засіданнях якої розглядалася військова діяльність КПРС у роки Великої Вітчизняної війни (керівник — генерал-майор І. П. Мартинов — перший заступник начальника Політуправління Червонопрапорного КВО; заступник — генерал-майор С. Т. Артюшенко, взяло участь 450 чол. З доповіддю про розвиток радянського військового мистецтва в наступальних операціях на Україні виступив помічник командуючого військами Червонопрапорного Київського військового округу по вузам і позавійськовій підготовці генерал-майор В. І. Носков.

Члени секції заслухали 10 наукових повідомлень: про партійно-політичну роботу в частинах діючої армії в період визволення України (начальник Центральних курсів удосконалення політичного складу генерал-майор В. О. Малютін); про діяльність КПРС по інтернаціональному вихованню радянських воїнів (к. і. н. О. Ф. Мінгазутдінов); про роботу місцевих партійних організацій і армійських політorganів щодо зміцнення зв'язків армії й народу (к. і. н. Л. І. Ткачова); про братерське співробітництво радянського і польського народів під час боїв за визволення України (д. і. н. П. М. Калениченко); про особливості використання танкових армій у наступальних операціях по визволенню Радянської України (генерал-майор танкових військ М. Ф. Колесников — начальник Київського вищого танкового інженерного училища); про участь авіації в боях за визволення Радянської України (генерал-майор В. П. Сенченко); про роль Чорноморського флоту, Дніпровської і Дунайської флотилій у боротьбі за визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників (капітан 1-го рангу В. С. Маньков — начальник політичного відділу Київського вищого військово-морського політичного училища). Тема наукового повідомлення д. і. н. О. М. Вербила — «Історіографія військово-організаторської діяльності Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни».

З особливим інтересом було прослухано виступи генерал-лейтенанта у відставці, колишнього командира 35-го гвардійського стрілецького корпусу С. Г. Горячева про підготовку і здійснення Умансько-Ботошанської операції і вихід радянських військ на державний кордон СРСР і генерал-лейтенанта у відставці, колишнього заступника командуючого бронетанковими і механізованими військами 1-го Українського фронту І. І. Петрова про Львівсько-Сандомирську операцію та її значення. Цінність їх повідомлень полягає в тому, що обое були безпосередніми учасниками бойових дій на території України. Привернули увагу яскраві виступи Є. С. Березняка, В. М. Дружиніна, А. К. Недбайла.

Доповідь і повідомлення, відзначив керівник секції І. П. Мартинов, побудовані на широкій документальній базі, тісно пов'язані із завданнями сьогодення.

На засіданнях другої секції розглядалася тема: «Комуністична партія — організатор і керівник всенародної боротьби в тилу ворога» (керівник — д. і. н. В. І. Клоков — зав. відділом Інституту історії АН УРСР; заступник — к. і. н. доц. В. М. Нем'ятій — керівник проблемної групи Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). З основною доповіддю «Діяльність Комуністичної партії по розгортанню всенародної боротьби на тимчасово окупованій території Радянської України» виступив В. І. Клоков. У наукових повідомленнях ґрунтовно розкрито окремі аспекти цієї теми. У них, зокрема, було порушено такі питання: розвиток КПРС марксистсько-ленінського вчення про роль партизанського руху у визвольних і революційних війнах (проф. кафедри ВПШ при ЦК Компартії України Г. М. Мултих); політична робота Комуністичної партії серед населення тимчасово окупованої території Радянської України (к. і. н. Д. П. Григорович); Комуністична партія — організатор зриву військово-економічних планів німецько-фашистських загарбників на Україні (к. і. н. В. М. Нем'ятій); партизанські краї і зони, їх значення в розвитку всенародної боротьби в тилу ворога (мол. н. с. В. І. Кучер); керівна роль робітничого класу у розгортанні народної боротьби на окупованій території (перший заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР, колишній секретар Ворошиловградського підпільного обкому партії С. О. Стеценко); діяльність підпільних партійних організацій по створенню партизанських резервів (к. і. н. Є. М. Савченко); комсомол України в партизанському русі (к. і. н. І. П. Стафійчук); бойова співдружність партизанів і підпільників на окупованій території (секретар Комісії в справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР, колишній член Вінницького підпільного обкому партії В. Є. Нижник); Комуністична партія — організатор братерської співдружності народів у боротьбі проти фашистських загарбників на окупованій території республіки (директор Політвидаву України І. М. Бречак); комуністи на чолі всенародної боротьби проти фашистських загарбників та їх буржуазно-націоналістичних прислужників у західних областях Української РСР (к. і. н. В. О. Заблашинський).

При обговоренні доповідей було висловлено ряд рекомендацій щодо дальшої розробки цієї важливої проблеми. Зокрема, члени секції висловили побажання проблемній групі Інституту історії партії при ЦК Компартії України і відділу історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР розробити тематику важливих, недостатньо висвітлених в історико-партійній літературі питань. З метою дальшої розробки цієї теми слід періодично проводити наукові тематичні конференції.

На засіданнях третьої секції обговорюва-

лася проблема «Діяльність Комуністичної партії по керівництву відбудовою народно-господарства і культури Радянської України» (керівник — д. і. н., проф. М. Ф. Хорошайлов — проректор ВПШ при ЦК Компартії України; заступник — к. і. н. М. В. Коваль — старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР). Як в основній доповіді «КПРС — організатор трудового подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни» (М. Ф. Хорошайлов), так і в наукових повідомленнях показано керівну роль партії в ході відбудови народного господарства, зруйнованого гітлерівськими варварами. Відновленню діяльності партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій у визволених районах (д. і. н. П. І. Денисенко), допомозі братніх народів СРСР у відбудові народного господарства, наукових установ і культури Радянської України (д. і. н. М. О. Буцько, к. і. н. М. В. Коваль), трудовому подвигу робітничого класу і колгоспного селянства під час відродження народного господарства республіки (д. і. н. М. І. Кравчук), зокрема київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна (заступник міністра легкої промисловості УРСР, колишній начальник цеху заводу Ф. І. Ушаков), «Запоріжсталі» (колишній перший секретар Запорізького міськкому Компартії України М. П. Мойсеєнко), відбудові сільськогосподарства республіки (двічі Герой Соціалістичної Праці М. Х. Савченко), ідейно-виховній роботі партії у визволених районах України (к. і. н. Е. В. Сафонов), матеріальному забезпеченню населення визволених районів УРСР (к. і. н. Т. Т. Гриценко) були присвячені наукові повідомлення.

На пленарних засіданнях і секціях виступило 42 чол., з них 35 — учасники Великої Вітчизняної війни.

На заключеному пленарному засіданні виступив кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук. Він відзначив високий науковий і теоретичний рівень конференції, а також приділив значну увагу завданням історико-партійної науки щодо дальшої розробки діяльності КПРС у період Великої Вітчизняної війни. У рішеннях XXIV з'їзду КПРС, постановках ЦК партії з ідеологічних питань, документах травневого (1974 р.) Пленуму ЦК Компартії України, сказав він, висуваються завдання дальшого розвитку суспільних наук.

Одним з основних завдань дослідників є розкриття ролі КПРС як організатора і натхненника великої перемоги. В історико-партійних дослідженнях ще недостатньо показано, як ЦК ВКП(б), Державний Комітет Оборони, Ставка Верховного Головнокомандування та її робочий орган — Генеральний штаб розв'язували питання керівництва діючою армією, зокрема

операціями по визволенню України. Чекають своїх літописців бойові дії з'єднань, частин армії і флоту, партизанських з'єднань, боротьба партійного підпілля. Заслужують на особливу увагу питання ідеологічного і морально-політичного забезпечення перемоги, політична робота комуністів у військах, роль Військових рад, політорганів, політпрацівників.

Перед дослідниками цього важливого періоду в історії нашого народу стоїть завдання глибше показати діяльність партії щодо зміцнення обороноздатності країни в передвоєнні роки, переведення економіки країни на воєнний лад, організації титанічної праці трудівників тилу.

Головним напрямком досліджень істориків і надалі буде проблема єдності партії і народу в грізні роки війни — на фронтах, у радянському тилу, на окупованій території. Чекає висвітлення й така важлива проблема, як подвиг партизанів і підпільників. Немає ще спеціальних праць і навіть енциклопедичних довідок про прославлені партизанські з'єднання, що діяли в республіці. Заслужує на увагу дальша розробка такого важливого питання, як допомога ЦК ВКП(б) комуністам і трудящим нашої республіки в роки війни. Особливо потрібні дослідження про допомогу великого російського народу Україні, про діяльність партії по зміцненню в ході війни дружби між трудящими Радянської України та інших братніх республік. Увагу суспільствознавців повинна привернути й героїчна праця радянських людей під час відбудови народного господарства. Важливі завдання стоять перед історіографами, від яких наукова громадськість чекає цінних узагальнюючих праць. В. Ю. Маланчук особливо наголосив на своєчасному, кваліфікованому і аргументованому викритті концепцій різних фальсифікаторів історії Великої Вітчизняної війни, а також злочинів українських буржуазних націоналістів — найлютіших ворогів українського народу.

Нині перед дослідниками на перший план висувається завдання масштабного, комплексного підходу до цієї теми, високої партійності і публіцистичності у викладі фактів і подій минулого, героїчних традицій партії і народу, на яких виховуються і виховуватимуться майбутні покоління радянських людей.

В. Ю. Маланчук висловив побажання учасників конференції видати її матеріали окремою книгою.

Учасники конференції відзначили, що вона внесла певний вклад у розробку питань історії Великої Вітчизняної війни, досвіду КПРС щодо організації перемоги над фашизмом. Це сприятиме дальшому патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих на ратних і трудових подвигах радянського народу та його Збройних Сил.

В. П. Билкіна

ПРО РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ СЕМІНАР ЗАВІДУЮЧИХ КАФЕДРАМИ ВУЗІВ УКРАЇНИ

23—25 вересня ц. р. у Києві відбулася нарада-семінар суспільствознавців вищих навчальних закладів республіки. Протягом трьох днів учені обмінювалися думками про вивчення марксистсько-ленінської теорії у вузах, ідейне загартування майбутніх спеціалістів, комуністичне виховання студентської молоді. В її роботі взяли участь кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук, заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, завідувачий відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко, зав. відділом ЦК Компартії України Ф. М. Рудич, віце-президент АН УРСР академік І. К. Білолід, відповідальний працівник ЦК КПРС О. І. Сидоров, завідувачі кафедрами суспільних наук, голови рад ректорів, ректори і секретарі партійних організацій вузів, завідувачі відділами науки і учбових закладів деяких обкомів партії, відповідальні працівники партійних і радянських органів, міністерств і відомств, вчені-суспільствознавці Академії наук УРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

У вступному слові В. Ю. Маланчук відзначив, що сучасний етап комуністичного будівництва характеризується новим і особливо плідним піднесенням усієї ідейно-теоретичної діяльності Комуністичної партії, її Ленінського Центрального Комітету і Політбюро на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим.

Перекомплічним виявом партійної турботи про формування комуністичного світогляду має є прийняті останнім часом ЦК КПРС постанови «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» та «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії». Глибокий політичний і практичний зміст цих рішень, підкреслив доповідач, полягає в тому, що вони зосереджують увагу партії, всієї нашої громадськості на найбільш актуальних питаннях ідеологічної діяльності, узагальнюють позитивний досвід, вказують на істотні недоліки, визначають шляхи їх подолання.

Скликаючи цю нараду, продовжував далі В. Ю. Маланчук, ЦК Компартії України мав на меті, виходячи з глибини й масштабності поставлених Центральним Комітетом КПРС завдань, визначити конкретні першочергові кроки по їх розв'язанню, надати можливість керівникам кафедр обмінятися нагромадженням позитивним досвідом.

З доповіддю «Завдання кафедр суспільних наук вузів республіки в світлі постанови ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» виступив Ф. М. Рудич.

Грандіозні досягнення нашої країни, говорив доповідач, — це результат успішного виконання завдань визначального року дев'ятої п'ятирічки. В дальший розвиток економіки, науки і культури вагомий вкладносять і працівники вищої школи республіки. У творчому оволодінні майбутніми спеціалістами марксистсько-ленінською теорією провідна роль належить кафедрам суспільних наук. Тут плідно працюють близько 4,5 тис. викладачів, серед яких 164 професорів, докторів наук, понад 2430 доцентів, кандидатів наук.

У світлі рішень XXIV з'їзду КПРС, наступних Пленумів ЦК партії вчені-суспільствознавці багато зробили для того, щоб студенти глибоко й всебічно оволодівали марксистсько-ленінською теорією, активно вивчали найважливіші партійні документи, політику Комуністичної партії і Радянської держави, виступи Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.

В обговоренні доповіді взяли участь секретар парткому Київського державного університету д. філос. н. М. В. Дученко, зав. кафедрою політекономії Дніпропетровського університету к. е. н. О. В. Новосолов, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, чл.-кор. АН УРСР д. і. н. В. І. Юрчук, зав. кафедрою політекономії вищої партійної школи при ЦК Компартії України д. е. н. О. А. Рубан, д. і. н. О. М. Вербило, зав. кафедрою політекономії і наукового комунізму Одеського технологічного інституту холодної промисловості Л. В. Гладка, секретар комітету комсомолу Львівського політехнічного інституту О. Ф. Кожахар, директор інституту філософії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР д. філос. н. В. І. Шинкарук, секретар Київського обкому партії О. С. Капто та інші.

Як підкреслювали учасники наради-семінару, треба створювати обстановку творчого обговорення актуальних питань марксистсько-ленінської теорії, більш глибоко й всебічно пов'язувати вивчення історичних проблем з практикою комуністичного будівництва, з вихованням у студентів класового підходу до оцінки подій і явищ сучасного суспільного життя. У зв'язку з цим слід звернути особливу увагу на якість лекцій і семінарських занять, їх політичну спрямованість, а в процесі викладання су-

спільних наук ширше використовувати кіно, телебачення, інші технічні засоби навчання.

Важливо, говорили далі промовці, щоб оволодіння молоддю марксистсько-ленінською теорією не зводилося до заучення готових висновків, а допомагало самостійно мислити, бачити закономірності і перспективи суспільного розвитку. Слід вести неперимиренну боротьбу з ворожою ідеологією. Успішне вирішення цих завдань залежить від ідейно-теоретичного та наукового рівня, професійної підготовки і методичної майстерності викладачів-суспільствознавців. Кафедрам суспільних наук необхідно тісніше пов'язувати навчальний процес із завданнями профілюючих кафедр, повніше розкривати зміст і закономірності сучасної науково-технічної революції, шляхом використання її досягнень виховувати активних борців за технічний і соціальний прогрес. Видання високоякісних підручників з суспільних наук допомогли б студентам глибше і краще засвоювати твори класиків марксизму-ленізму в органічному поєднанні з практикою комуністичного будівництва, з сучасною політичною й організаційською діяльністю партії.

Велику увагу було приділено питанням дальшого вдосконалення навчальних пла-

нів, особливо у зв'язку із введенням в усіх вузах державного іспиту з наукового комунізму.

Учасники республіканської наради-семінару заслухали ряд лекцій. «Основні риси і критерії розвинутого соціалістичного суспільства» тема лекції проректора Академії суспільних наук при ЦК КПРС д. філос. н. Г. Є. Глезермана, «Проблеми вдосконалення управління соціалістичною економікою» — проф. Московського державного університету д. е. н. Г. Х. Попова, «Радянська держава і демократія в умовах розвинутого соціалістичного суспільства» — зав. кафедрою Вищої партійної школи при ЦК КПРС д. ю. н. О. П. Косицина. Про динамізм соціальної структури розвинутого соціалістичного суспільства говорив у своїй лекції професор Вищої партійної школи при ЦК КПРС д. філос. н. А. О. Амвросов. Ст. наук. співроб. Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС д. е. н. Г. А. Деборін розповів про історичне значення перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, а лектор відділу пропаганди ЦК КПРС В. Д. Смирнов висвітлював актуальні питання міжнародного становища СРСР.

Д. З. Коров'яковський

ПРО V ВСЕСОЮЗНИЙ КОНКУРС СТУДЕНТСЬКИХ ПРАЦЬ З СУСПІЛЬНИХ НАУК

На сучасному етапі комуністичного будівництва необхідно, щоб майбутні спеціалісти глибоко володіли марксистсько-ленінською теорією, були знайомі з найновішими досягненнями науки, техніки, культури, мали широкий кругозір і високі моральні якості, вміли працювати з людьми. Виступаючи на Всесоюзному зльоті студентів, Л. І. Брежнев сказав: «Глибоко, в повному обсязі опанувати програмний матеріал вузу важливо, абсолютно необхідно. Та одного цього мало. Треба навчитися весь час вдосконалювати свої знання, виробляти навички дослідника, широкий теоретичний кругозір»¹. На розв'язання цих завдань спрямовують працівників вузів важливі документи, прийняті XXIV з'їздом КПРС, а також постанови ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі ім. М. Е. Баумана та в Саратовському державному університеті ім. М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук»².

Останнім часом склалася гарна традиція проведення всесоюзних конкурсів студентських праць з проблем суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжно-

го руху. Ці конкурси ефективно допомагають у справі підготовки висококваліфікованих, всебічно розвинутих спеціалістів, відкривають шляхи для розв'язання багатьох виховних завдань. Поєднуючи освіту з вихованням, вони сприяють, по-перше, глибшому вивченню студентами марксистсько-ленінської теорії, розвитку пізнавальної активності, формуванню наукового підходу до соціальних явищ. Конкурси виробляють навички самостійних наукових досліджень, роботи з літературою, архівними матеріалами, активізують громадську діяльність студентів, прищеплюють їм навички лекційної й пропагандистської діяльності, нарешті, допомагають виявити і відібрати найбільш обдаровану молодь для підготовки наукових кадрів.

Всесоюзні конкурси набули високої популярності серед студентства, органічно ввійшли до навчального процесу, стали його невід'ємною складовою частиною. Про це свідчать такі дані: якщо в I Всесоюзному конкурсі (1967 р.) взяло участь 85 420 студентів вузів країни, то в IV (1972 р.) — майже 900 тис. або понад 40% загальної кількості студентів стаціонарного навчання³. Ще більшого розмаху досяг V Все-

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 408.

² «Радянська Україна», 25 червня 1974 р.

³ «Вопросы истории КПСС». 1971, № 5, стор. 153; «Вестник высшей школы», 1972, № 12, стор. 83.

союзний конкурс, присвячений 50-річчю присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна. Нещодавно закінчився республіканський тур цього конкурсу. 224 тис. студентів вузів республіки (вдвічі більше, ніж у IV конкурсі) взяли в ньому участь. Керівниками студентів були 4824 викладачі кафедр, з них 223 докторів наук і професорів, 2705 кандидатів наук і доцентів.

Партійні і комсомольські організації, кафедри суспільних наук Запорізького машинобудівного інституту, донецьких вузів — університету, медичного і політехнічного інститутів, Чернівецького університету, Горлівського педагогічного і Жданівського металургійного інститутів поставили роботу так, що в конкурсі взяли участь 90—100% загальної кількості студентів денної форми навчання.

Збільшилося число учасників конкурсу і серед студентів-вечірників та заочників, а також студентів-іноземців, які навчаються у вузах республіки. З 5934 студентів з інших країн у конкурсі взяли участь 2012.

На конкурс студенти подали 199 710 праць, у т. ч. з історії КПРС — 51,5 тис., філософії — 44 тис., політичної економії — 42,5 тис., наукового комунізму — 36,7 тис., історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху — понад 25 тис. Самостійність мислення, творчий підхід до проблеми, науковість характерні для багатьох праць студентів.

Під час підготовки до проведення конкурсу в республіці був створений організаційний і 5 загальних комітетів — київський, харківський, дніпропетровський, одеський і львівський. Діяли також обласні та вузівські оргкомітети, до роботи в яких залучалася велика кількість вчених, партійних і комсомольських працівників.

У багатьох навчальних закладах відбулися зустрічі учасників конкурсу з ученими і студентами — лауреатами попередніх конкурсів, проходили дні науки. З кращими працями можна було познайомитися на виставках. Хід конкурсу широко висвітлювався на сторінках республіканських, обласних, багатотиражних газет і в стіннінках. ЦК ЛКСМУ і Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР вивчили досвід організації конкурсу в більшості вузів київської і львівської зон, а також Харкова, Запоріжжя, Дніпропетровська, Одеси і поширили його в інших вузах республіки.

Після рецензування і відбору до республіканського комітету надійшло 1526 праць. Рецензування було закритим (праці подавалися під девізом). Це дало можливість об'єктивно визначити якість і зміст студентських досліджень. Багато праць студентів прорецензовано Інститутом підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Треба думати, що в майбутньому цей інститут повинен стати базовим під час проведення республіканських турів. Рецензування доцільно було б зро-

бити одним з елементів навчальної і методичної підготовки викладачів вузів — слухачів Інституту підвищення кваліфікації. Це дасть змогу поставити єдині вимоги до рецензування та якості праць.

За підсумками конкурсних комісії Центрального Комітету ЛКСМУ і Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР нагородили дипломами першого ступеня і медалями лауреата 394 авторів, дипломами другого ступеня — 351, третього — 263, заохочувальними дипломами — 334. Найбільшу кількість відмінних оцінок одержали студенти Київського університету — 110, Запорізького машинобудівного інституту — 25, Львівського університету — 17, Ужгородського й Донецького — по 10.

На заключний тур Всесоюзного конкурсу було рекомендовано 284 студентські праці, в т. ч. з історії КПРС — 127, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху — 20.

Республіканське журі відзначило змістовну працю студента Київського державного університету Ю. Шаповалова на тему: «Проти фальсифікації ролі В. І. Леніна у створенні РСДРП». Використавши праці радянських і зарубіжних вчених, автор глибоко розкрив тему, показав неспроможність силкувань буржуазних фальсифікаторів принизити роль В. І. Леніна у створенні Комуністичної партії.

Високу оцінку журі дістали дослідження студента С. Діброва «Розвиток Комуністичною партією трудової активності і творчої ініціативи робітничого класу в процесі соціалістичної індустріалізації» (Київський університет) та курсантів А. Савлечева і С. Цибулька «Військово-патріотичне та інтернаціональне виховання радянської молоді в сучасних умовах» (Київське Вище військово-авіаційне інженерне училище).

Значну частину праць, представлених на республіканський тур, присвячено діяльності місцевих партійних і комсомольських організацій. Молодь проявляє жвавий інтерес до життя своєї республіки, області, району, міста, свого колективу. В працях, написаних на місцевому матеріалі, найбільш яскраво проявляються творчість і самостійність студентів, їх уміння збирати й аналізувати матеріал.

Студентка першого курсу Київського університету Т. Молчанова підготувала цікаве дослідження на тему «Революційна й громадська діяльність Ульянових у Києві». Використавши архівні матеріали, документи Київського філіалу Центрального музею ім. В. І. Леніна, спогади соратників Володимира Ілліча, вона ґрунтовно висвітлила життя і діяльність Ульянових у Києві в 1903—1904 рр.

Оригінальні праці підготували студенти Л. Коноваленко і Л. Яновська «Соціал-демократичні організації Донбасу напередодні II з'їзду РСДРП» (Донецький політехнічний інститут), С. Лихоноз «Ленінська «Искра» на Півдні України (за матеріалами Кримської і Запорізької областей)»,

П. Каморкін і В. Собченко «Ленінська «Искра» і революційний рух студентської молоді на Україні напередодні першої російської революції» (Запорізький машинобудівний інститут), Н. Васильєва «Діяльність бойового страйкового комітету Катерининської залізниці» (Дніпропетровський університет).

Багато змістовних досліджень на місцевих матеріалах підготували студенти Ужгородського, Львівського, Чернівецького та Одеського університетів, Полтавського педагогічного інституту.

Високий ідейний і науковий рівень, оригінальність характерні для праць студентів Запорізького машинобудівного інституту ім. В. Я. Чубаря. 24 студенти вузу були лауреатами чотирьох попередніх всесоюзних конкурсів, понад 200 — республіканських. 63 студенти цього вузу удостоєні дипломів переможців республіканського туру, 25 досліджень рекомендовано на всесоюзний тур. Трьом студентам присуджено республіканську премію ім. Комсомолу України. Окремі праці демонструються на ВДНГ СРСР.

Особливий інтерес викликають дослідження студента В. Собченка. Звання лауреата IV Всесоюзного конкурсу він удостоєний за працю на тему «Пам'ятники радянським воїнам за рубежем». Запорізький обком ЛКСМУ присудив В. Собченку премію ім. М. Андросова (Михайло Андросов — один з комсомольських вождів партизанського з'єднання С. А. Ковпака). Логічним продовженням цього дослідження стала праця В. Собченка «Червоний прапор — символ честі, доблесті і слави», підготовлена ним на V Всесоюзний конкурс.

Показовим є той факт, що серед лауреатів конкурсу є прізвища секретарів факультетських комсомольських організацій Запорізького машинобудівного інституту В. Будка, С. Белікова, О. Овсієнко. І не випадково, що всі студенти денного відділення інституту беруть участь у конкурсах. За широке залучення молоді до конкурсів студентських праць з проблем суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху і з нагоди 55-річчя Комсомолу України Центральний Комітет ЛКСМУ присудив комсомольській організації Запорізького машинобудівного інституту республіканську премію ім. Комсомолу України.

Конкурси сприяли поліпшенню роботи шкіл молодого лектора й факультетів громадських професій. Під час проведення V конкурсу студенти вузів республіки прочитали на підприємствах, в колгоспах і радгоспах, вузах і школах 121 тис. лек-

цій і доповідей на теми своїх досліджень. Комсомольські організації Ужгородського університету, Миколаївського кораблебудівного інституту організували агітпоходи в різні райони областей, під час яких ознайомили трудящих з матеріалами XXIV з'їзду КПРС, 50-річчя утворення Союзу РСР та ін.

У процесі підготовки і проведення конкурсів зміцнилося ділове співробітництво викладачів і студентів, кафедр суспільних наук і комсомольських організацій, які разом працювали в складі оргкомітетів, конкурсних комісій і т. д.

У майбутньому доведеться врахувати недоліки, які виявилися під час проведення попередніх конкурсів. Так, у деяких вузах до написання праць і рефератів була залучена незначна кількість студентів, зокрема, в Кіровоградському сільськогосподарському інституті (8,1%), Львівському інституті прикладного і декоративного мистецтва (14,8%), Вінницькому політехнічному інституті (17,4%). У деяких вузах не приділялося належної уваги якості студентських праць. У результаті на республіканський тур не пройшли дослідження студентів Сімферопольського університету, Кримського медичного, Одеського інженерно-будівельного, Харківського авіаційного і фармацевтичного, Комунарського металургійного інститутів. 9 вузів Міністерства культури УРСР представили на конкурс лише 5 праць.

На жаль, деякі дослідження студентів дістали необ'єктивні оцінки інститутських і зональних оргкомітетів. Це привело до того, що на республіканському турі 42 праці були визнані «незадовільними», майже 70 — не відповідали вимогам конкурсу і були відхилені, деякі мали комплікативний характер.

У майбутньому необхідно також покращити справу інформації й пропаганди конкурсу, знайомства з дослідженнями студентів-лауреатів.

Практика довела недоцільність зональних оргкомітетів, які створюють надмірну багаточетність у проведенні конкурсів. Очевидно, варто у великих вузівських центрах створювати міські оргкомітети.

Необхідно детальніше розробити положення про конкурси, передбачивши критерії оцінок студентських праць, ступінь участі в них кафедр суспільних наук, комсомольських організацій, редакцій газет, науково-студентських товариств, а також систему заохочення студентів, наукових керівників та громадських організацій.

Б. В. Гордєєв

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Виконуючи історичні рішення ЦК КПРС, зокрема Постанову від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», археологи України збагатили радянську і світову історичну науку новими відкриттями та науковими розробками.

В галузі палеоліту проведена велика робота по виділенню певних палеолітичних культур, розроблені основи їх періодизації, зроблені науково обгрунтовані реконструкції жител палеолітичної людини; збагатилися новим змістом неолітичні культури на території нашої республіки, основну частину яких відкрито і виділено в останні десятиліття; створені нові характеристики соціально-економічної організації населення енеоліту і доби бронзи; розроблено основи періодизації і хронології передскіфських культур; просунулося вперед вивчення етногеографії племен ранньо-залізного віку, економіки, соціальної організації і культури скіфів та сарматів; поглибилася і розширилася тематика, пов'язана з вивченням античних міст і хорів Північного Причорномор'я, по-новому висвітлюються питання грецької колонізації і соціального ладу античних міст-держав та їх відносин з сусідніми племенами.

Велику роботу проводять археологи України по вивченню проблем, пов'язаних з історією слов'ян, зокрема, східних. Дослідження етнокультурних процесів на території Східної Європи, зокрема слов'янського етногенезу, займає провідне місце в роботі радянських археологів-славістів. Внаслідок проведених в останні десятиріччя досліджень по-новому визначається місце і роль слов'янських племен в європейських подіях на рубежі і в першій половині I тисячоліття н. е. Вирішуються на археологічних матеріалах шляхи і напрями розселення слов'ян, їх племінна структура.

В галузі давньоруської археології вивчаються важливі проблеми походження та соціальної структури міст, виникнення Давньоруської держави — основи трьох братніх східнослов'янських народів. Проведена велика робота по дослідженню ремесла і землеробства Давньої Русі.

Внаслідок широкого вивчення археологічних пам'яток Києва ряд проблем з історії цього важливого центру східних слов'ян значно наблизився до свого вирішення. Це, зокрема, стосується історичної топографії міста, характеру монументальної і побутової архітектури його тощо.

В останні роки значно розширилися польові археологічні дослідження на території УРСР.

Нові цікаві матеріали здобуті Кримською палеолітичною експедицією (керівник к. і. н.

Ю. Г. Колосов), яка відкрила значну кількість пам'яток мустьєрської епохи у Східному Криму. На стоянках Заскальня V і Заскальня VI під м. Білогорськом проведене стаціонарні розкопки, в процесі яких зафіксовано наявність декількох культурних нашарувань, насичених великою кількістю знахідок — крем'яних знарядь праці, пластинок і відщепів, а також кісток викопних тварин. Важливе наукове значення має виявлення тут залишків кісток трьох індивідумів неандертальців. Антропологічний матеріал дає нову інформацію до вивчення антропогенезу у Східній Європі, а також до питання про морфологічну будову неандертальської людини.

Опрацювання матеріалу з багатшарової пам'ятки епохи мустьє із Заскальної дозволяє створити культурно-хронологічну колонку для ранньопалеолітичних пам'яток Криму і суміжних районів.

Нові важливі результати дали розкопки, які проводяться в останні роки д. і. н. В. М. Даниленком на відомій пам'ятці — «Кам'яній Могилі» (Запорізька область). У гроті «Чарівника» розчищено близько 300 нових зображень людей і тварин первісної епохи, а також виявлено близько 60 плит з рисунками і скульптурними зображеннями.

Заслужують на увагу дослідження к. і. н. С. С. Березанської на поселенні поблизу хутора Гришівка (Чернігівська область), де встановлена чітка стратиграфія нашарувань із залишками неолітичних матеріалів дніпро-донецької культури і культури ямково-гребінчастої кераміки, що дозволяє строго науково вирішувати їх хронологічне співвідношення.

Значних результатів досягнуто у дослідженні численних пам'яток епохи міді — бронзи. Експедиція під керівництвом к. і. н. М. М. Шаглія проводить вивчення виявлених методом аерофотозйомки раніше не відомих великих енеолітичних поселень — протоміст трипільської культури. За площею деякі з них перевищують давні міста Месопотамії та Єгипту. Вони, очевидно, являли собою великі культурні центри трипільського суспільства, яке в IV—III тисячоліттях до н. е. становило одну з землеробських цивілізацій на території Південно-Східної Європи.

Одне із протоміст поблизу с. Майданецького Черкаської області, на якому ведуться успішні дослідження, розкинулося на площі в три квадратних кілометри. Воно було чітко розплановане. Житла розміщувалися еліпсоподібними рядами із вільною площею в центральній частині. На поселенні могло жити понад 10 тис. чол. Розкопки трипільських протоміст тривають і далі. Немає сумніву, що їх дослідників чекають нові цікаві відкриття.

Великі науково-дослідні роботи веде Інститут археології АН УРСР на Півдні України, в районах спорудження зрошувальних систем, де в останні роки удалося дослідити сотні курганів бронзового і скіфського часу.

В процесі розкопок курганів доби бронзи здобуто великий речовий матеріал, який дозволив виділити нові локальні варіанти в археологічних культурах, уточнити їх хронологію, зробити періодизацію, провести порівняльне вивчення матеріалів пам'яток ямної, катакомбної і зрубної культур, встановити зв'язки їх носіїв з населенням Приуралля і Кавказу.

Під час дослідження кургану Висока Могила виявлено поховання стародавнього землероба початку II тисячоліття до н. е., в якому поруч з іншими предметами знаходилося дерев'яне рало, яке добре збереглося і на сьогодні є найдавнішою знахідкою орного знаряддя Східної Європи. Це відкриття дозволяє по-новому ставити питання про час зародження орного землеробства у Східній Європі і його найдавніші форми.

Важливе значення для вивчення питань ідеологічних уявлень скотарських племен бронзового часу в степовій зоні Східної Європи мають антропоморфні стели та кам'яні плити з розписами, виявлені Інгульською експедицією в останні роки. На вершках курганів бронзового часу біля Отрадного і Тимофіївки Миколаївської області удалося відкрити давні святилища.

В 1969—1970 рр. поблизу с. Балки Запорізької області Північно-Рогачицька археологічна експедиція під керівництвом к. і. н. В. І. Бідзілі зрвала дослідження великого скіфського кургану IV ст. до н. е., відомого під назвою «Гайманової Могили». Під курганом виявлено сім поховань, з них чотири основні, а три належали прислузі. Центральне поховання знатного скіфа, яке знаходилося у великій камері на глибині 8 м від давньої поверхні, в давнину було пограбоване. Непорушеними виявилися дві ніші, в яких зберігся кухонний і столовий (бронзовий та срібний з позолотою) посуд. Серед знайдених речей чотири амфори, ажурна жаровня, два бронзові котли і піднос, ойнахоя, ситуа та інші. Найцінніші речі були заховані в тайнику. Серед них два ритони із срібною основою і золотими оковками, залишки трьох дерев'яних посудин з золотими оббивками по краю вінчика, срібна чаша, глек, килик і кубок.

Найбільш ваговою і багатого знахідкою є срібна чаша, обведена золотим фризом із зображенням фігур скіфів-воїнів та їх слуг. Зображення фігур надзвичайно виразні і реалістичні. Із завидною майстерністю передані риси обличчя, одяг, зброя і прикраси. Ряд курганів розкопано в цьому році. Серед них є непограбовані, які дали значний матеріал, в тому числі вироби із золота.

В 1971 р. на околиці м. Орджонікідзе Дніпропетровської області археологічна ек-

спедиція під керівництвом Б. М. Мозолевського дослідила майже дев'ятиметровий скіфський курган IV ст. до н. е., відомий під назвою «Товста Могила». Під курганним насипом на глибині 6,5—8,5 м від сучасної поверхні у великих земляних склепах відкриті дві гробниці — центральна і бічна. В центральній могилі, хоч вона і була пограбована ще в давнину, разом з кістками чоловічого скелету були виявлені залишки залізного панциря, залізни наконечники стріл, срібний посуд і близько 700 золотих пластинок-прикрас. Біля входу в склеп лежали прикрашені золотом бунчук, залізний меч в окованих золотом ножнах і велика золота нагрудна прикраса — пектораль — вагою 1150 г. Судячи по багатству виявлених у центральному похованні речей, можна вважати, що воно належало одному із найбільш могутніх скіфських вождів.

Надзвичайно цінні знахідки дала непограбована бічна могила, в якій була похована жінка, мабути, дружина вождя і дитина. Одяг жінки був обшитий багатьма золотими пластинами. Шюю прикрашала золота масивна лита гривна з напаяними фігурками левів, які полюють на молодого оленя, на руках були три широкі золоті браслети і 11 золотих перстнів. Багато дорогоцінних прикрас виявлено біля скелету дитини. Покійників супроводило четверо убитих слуг.

Відкриття повністю збереженого, не пошкодженого грабійниками поховання жінки і дитини в урочистому дорогоцінному скіфському вбранні — надзвичайно рідкісний випадок в археологічній практиці.

Під курганним насипом Товстої Могили відкрито два поховання із залишками шести коней з багатою зброєю і трьох насильно убитих слуг.

Дуже цікаві скіфські поховання у 1970—1972 рр. були відкриті Інгульською експедицією на території Миколаївської області (керівник О. Г. Шапошнікова). У них поряд з матеріалами, які характеризують господарство і побут рядових скіфів, знайдені унікальні предмети: золоті — гривна із стилізованим зображенням грифона, перстень, бляшки; срібні — кубки, браслети тощо. Вперше удалося знайти набір добре збережених дерев'яних посудин. На кришці дерев'яної коробки прекрасно виконане фарбами зображення жінки, а також фрагмент грецького напису.

Відкриті нові матеріали являють собою важливе джерело для вивчення соціальної структури скіфського суспільства і взаємозв'язків скіфів з населенням античних міст-держав Північного Причорномор'я.

Поряд з дослідженнями курганів скіфської знаті, розкопано сотні могил рядових скіфів. Внаслідок цього набагато збільшився матеріал, який дав нову інформацію до вивчення поховального обряду, культури, побуту і господарства кочових скіфів. Разом ці джерела характеризують різні за своїм соціальним станом групи, що іс-

ували в скіфському суспільстві, відбивають його соціальну диференціацію.

Пам'ятки скіфського часу вивчаються не тільки в степовій, але й у лісостеповій частині УРСР. Одним із важливих завдань цих досліджень є виявлення тих етнографічних особливостей, які б дозволили виділити, крім іраномовних, й інші етнічні групи, що входили у Скіфію Геродота.

Значно розширилися в останні роки дослідження античних пам'яток, зокрема Ольвії, Херсонеса, Боспора, Березани, а також периферійних, так званої хори. В Ольвії, крім наземних, ведуться і підводні дослідження, метою яких є виявлення і вивчення затопленої частини міста (керівник к. і. н. С. Д. Крижицький). Відкриті оборонні укріплення, житлові і господарські будинки, виноробні, металообробні і гончарні майстерні.

В центрі міста перед площею (агорою), куди ольвієполіти збиралися на народні збори та свята, була розташована священна ділянка (теменос) з храмами Аполлона Дельфінія, Зевса і Афін, священний гай, жертовники та великий вівтар, де відбувалися жертвоприношення різним богам. Гімнасіум, відкриття якого триває, був величюю спорудою з колонами. Тут проходили заняття з гімнастики та ігри. Значний інтерес викликають банні приміщення з керамічними водопроводами і водовідводами. З кожним роком метр за метром відкриваються нові ряди керамічних труб, які, звичайно, приведуть до того джерела, з якого подавалася вода.

Вражає своєю монументальністю колодязь, розташований на південь від гімнасії. Стіни його були викладені майстерно обробленими і насухо пригнаними вапняковими плитами. Колодязь розкопано на глибині 17 м, а загальна глибина його, як припускають археологи, по заляганню води близько 40 м.

На західній і східній стороні площі відкриті великі споруди з підвальними приміщеннями для зберігання товарів, на захід від теменосу — будинок ольвійського суду.

Останнім часом велика робота проведена по дослідженню житлових кварталів Ольвії від періоду її заснування до загибелі. Вченим удалося простежити еволюцію житла — від напівземлянки, однокамерних приміщень з сирцевими стінами до кам'яних будинків з підвалами, добре вимощеними дворами, водопроводами, цистернами для води і вина, рибозасолочними бочками та ін. Місто було прорізане цілою сіткою вимощених череп'ям вулиць та провулків.

Кожний рік розкопок міста дає велику кількість речового матеріалу: привозний посуд з різних центрів Греції та Риму, посуд місцевого виробництва, залізни, бронзові та кістяні виробы, твори мистецтва, велику кількість монет та ін.

Нові цікаві відкриття зроблені на некрополі Ольвії, розкопки якого ведуться протягом останніх десяти років к. і. н. Ю. І.

Козуб. Некрополь мав площу близько 500 га. За останні роки відкрити ділянка його перших століть нашої ери, яка дала велику кількість поховань з різноманітними предметами, що розкривають нові сторінки історії Ольвії, зокрема, допомагають у з'ясуванні етнічного складу населення міста.

Успішно досліджуються в останні роки залишки античного театру в Херсонесі (розкопки О. І. Домбровського). Встановлено, що театр був побудований в III ст. до н. е. і проіснував до IV ст. н. е. Удалося виявити залишки зовнішньої огорожі, дві великі лави першого ряду місць глядачів, сходи між секторами, бар'єр, який відділяв місця глядачів від оркестру. Відкриті залишки дають необхідні дані для реконструкції поки що єдиного у Північному Причорномор'ї античного театру.

При дослідженні Ольвії, Херсонеса, Березани та інших античних міст приділяється значна увага вивченню їх соціально-історичної топографії, процесів їх послідовного розвитку як торгово-економічних і політичних центрів, а також зв'язків із тогочасним населенням Східної Європи.

У цьому році виявлено два багаті жіночі поховання сарматської знаті у Нижньогородському районі в Криму (А. В. Шепинський) та в с. Ковалівка поблизу м. Миколаєва (к. і. н. Г. Т. Ковпаненко). Обидва відносяться до I ст. н. е. і були опущені у більш давні кургани доби бронзи. У них виявлено срібні і глиняні посудини, золоті браслети і шийну гривну, прикрашені дорогоцінним камінням та емаллю, сережки, перстні, багате намисто та інші предмети — шедеври давнього мистецтва.

Одним із найбільш важливих відкриттів в галузі слов'янської археології було виявлення і дослідження багатьох невідомих досі слов'янських поселень і могильників VI—VII ст. н. е. Слов'яни в той час виступали на території Європи як цілком сформована велика політична сила. В процесі свого розселення в Подунав'я вони вели війни з Візантійською імперією. Їх добре знали і багато писали про них візантійські автори VI ст. н. е.: Йордан, Прокопій Кесарійський, Менаандр Протиктор, Псевдо-Маврикій та інші. Проте археологам лише в 50-і роки нашого століття вдалося розшукати та виділити серед інших старожитностей їх місця поселень і поховань, хоч більш ранні і більш пізні пам'ятки були відомі. Створювалася хронологічна лакуна, яка унеможливила проведення порівняльного вивчення слов'янських старожитностей другої половини I тисячоліття н. е. з більш ранніми культурами, оскільки із порівняльного ряду випадали певні типологічні ланки. Це утруднювало роботу по виділенню слов'янських старожитностей серед археологічних культур першої половини I тисячоліття н. е. і визначення території, яку на рубежі і в перших століттях нової ери повинні були займати

слов'янські племена, відомі з письмових джерел під іменем венедів.

Лише після відкриття таких слов'янських поселень, як Ріпнів на Західному Бузі, Зелений Гай, Бовшів, Городок, Устя і Рашків на Дністрі, Пеньківка на Тясміні, Семенки і Самчинці на Південному Бузі, Корчак і Зимнівське городище на Волині та багато інших, стало можливе типологічне співставлення матеріалів першої і другої половини I тисячоліття н. е. та визначення тих археологічних культур, які становили основу слов'янської ранньосередньовічної культури. Ними виявились зарубинецькі пам'ятки і значна частина знахідок черняхівського типу, які займали територію у межиріччі Дніпра і верхньої Вісли. Разом з тим удалось виділити «чужі», неслов'янські пам'ятки, які належали пізньоскіфському, сарматському, фракійському і готському населенню, що жило по сусідству, а нерідко і змішувалося з слов'янськими племенами.

Крім того, дослідження слов'янських пам'яток середини I тисячоліття н. е. та більш ранніх, які проводилися д. і. н. В. Д. Бараном, кандидатами історичних наук Є. В. Максимовим, В. В. Ауліхом, А. Т. Сміленко, П. І. Хавлюком, І. П. Русановою та ін., показали, що слов'янська матеріальна культура в той час на величезній території від Західної Двіни до Ельби і від Прип'яті до Дунаю відзначалася єдністю (однотипні житла, посуд, знаряддя праці, прикраси). Про єдність ідеологічних уявлень слов'янського світу свідчить наявність на всій згаданій території однакових форм похоронного ритуалу (поховання шляхом тілоспалення з захороненням в урнах або ямках).

Отримані результати спростовують культуртрегерські «теорії» буржуазних вчених про якусь особливу роль готів в історії населення Східної Європи і домисли українських буржуазних націоналістів про від-

рубні процеси формування окремих слов'янських племен.

Значна робота ведеться по дослідженню міст і поселень давньоруського періоду.

Розкопки в Києві, в межах нагірної і подільської частини, дали значні наукові результати (керівник к. і. н. П. П. Толочко). У верхній частині міста виявлено найдавніші оборонні укріплення — рештки рову і валу VI—VII ст., а також залишки житла цього часу.

До визначних відкриттів слід віднести виявлені на Подолі у 1972—1973 рр. Київською постійно діючою експедицією добре збережені залишки зрубних житлових і господарських споруд X—XIII ст. В зоні будівництва однієї з станцій метро на Червоній площі на глибині 10—12 м від сучасної поверхні відкрито 5 зрубних будов, три з яких склали один господарський комплекс — двір з дерев'яною огорожею із вкопаних в землю дощок, яку вдалося простежити на 25-метровій довжині. Між зрубами розчищені дерев'яні вимостки.

Зрубні будови, аналогічні відомим зрубам Новгороду, Старої Ладogi, Пскова, Старої Руси, Бреста, виявлені і на Житньому ринку та в інших місцях Подолу.

Нові знахідки до кінця спростовують застарілі погляди про перевагу в Києві в XI—XIII ст. напівземлянкових споруд. Вони переконливо свідчать про єдиний архітектурний стиль і спільність історико-архітектурного розвитку північних і південно-західних районів Давньої Русі.

Важливою рисою археологічного вивчення території нашої республіки є те, що археологи України проводять свої дослідження в тісній творчій співпраці з ученими братніх республік Радянського Союзу. Все більше розвивається співпраця українських вчених з археологами братніх соціалістичних країн.

В. Д. Баран

РЕЗЮМЕ

А. Г. Митюков. Достижения и перспективы развития архивного дела в Украинской ССР. — За годы Советской власти в Украинской ССР создана разветвленная система государственных, партийных и ведомственных архивов. Впервые за всю многовековую историю Украины ее исторические источники собраны в государственных архивохранилищах. Особенно больших успехов добились архивисты республики в текущей пятилетке. О достижениях и перспективах развития архивного дела в Украинской ССР рассказывается в этой статье.

В. К. Василенко. Руководство КПСС развитием науки на современном этапе. — В статье на основе ленинских положений, решений XXIII и XXIV съездов КПСС, постановлений ЦК КПСС раскрываются основные задачи, поставленные партией перед отечественной наукой в период коммунистического строительства. На конкретных примерах показываются основные направления и формы партийного руководства развитием науки, укрепления связи науки и производства.

В. К. Криворученко. Из истории становления партийного ядра в комсомоле. — В статье показано создание, укрепление и роль партийного ядра в комсомоле. Цифры и факты, приведенные автором, подтверждают значение коммунистов в деятельности комсомола.

Ю. П. Лавров. Начало русско-японской войны и усиление революционного движения на Украине. — В статье показано, как в связи с русско-японской войной, раскрывшей гнилость военного и бюрократического строя самодержавной России и вызвавшей ухудшение положения трудящихся, на Украине под руководством большевистских организаций развивалось революционное движение рабочих, крестьян и запасных солдат.

В. Г. Сарбей. Место творческого наследия прогрессивных историков XIX в. в разоблачении буржуазно-националистической концепции истории Украины. — На примере работ А. М. Лазаревского (1834—1902), документальный материал которых опровергает буржуазно-националистические концепции «бесклассовости» украинского народа и «единого потока» в его социально-экономическом, политическом и культурном развитии, автор статьи показывает возможность и целесообразность критического использования историографического наследия в борьбе Коммунистической партии против буржуазного национализма.

SUMMARIES

A. G. Mityukov. Achievements and Prospects of Development of the Archives Affair in the Ukrainian SSR.—For the years of the Soviet power a ramified system of the state, party and departmental archives was created. First for all the century-old history of the Ukraine its historical sources are collected in the state archives depositories. Especially great successes were attained by the archives workers in the current five-year plan. The achievements and development prospects of the archives affair in the Ukrainian SSR are dealt with.

V. K. Vasilenko. The CPSU Leadership in the Development of Science at the Modern Stage.—On the basis of V. I. Lenin's conceptions, solutions of the 23d and 24th congresses of the CPSU and decisions of the Central Committee of the CPSU the author shows the main tasks put forward before the home science in the period of the communist building. Main tendencies and forms of the Party leadership in the cause of development of science and consolidation of its connection with production are exemplified.

V. K. Krivoruchenko. From the History of Formation of the Main Party Body in the Komsomol.—Creation, consolidation and role of the main party body in the Komsomol is shown in the article. Figures and facts given by the author confirm an importance of the communists' role in the Komsomol activity.

Yu. P. Lavrov. Beginning of the Russian-Japan War and Heightening of the Revolutionary Movement in the Ukraine.—The Russian-Japan war which revealed the bankruptcy of the military and bureaucratic regime of the autocratic Russia caused deterioration of the working class position and evoked in the Ukraine a rise in the revolutionary movement of workers, peasants and spare soldiers under the leadership of the bolshevist organizations.

V. G. Sarbei. The Place of the Creative Legacy of the Progressive Historians of the 19th Century in Unmasking of Bourgeois-nationalist Conception of the History of the Ukraine.—On the example of works by A. M. Lazarevsky (1834—1902) the documentary material of which disproves the bourgeois-nationalist conceptions of classless character of the Ukrainian people and "indivisible flow" in its social and economic, political and cultural development the author of the article shows the possibility and expedience of critical use of historiographic legacy in the struggle of the Communist Party against bourgeois nationalism

НОВІ КНИГИ

БРЕЖНЕВ Л. І. — Про комуністичне виховання трудящих. Промови і статті. Політвидав України, К., 1974, 543 с.

Австралия и Океания. История, география, культура. Сборник статей, изд-во «Наука», М., 1974, 216 с.

АХТАМЗЯН А. — Рапалльская политика. Советско-германские дипломатические отношения в 1922—1932 гг., изд-во «Международные отношения», М., 1974, 303 с.

Ведущая роль рабочего класса в социалистических странах. Изд. 2-е, изд-во «Мысль», М., 1974, 268 с.

ГУДОШНИКОВ Л. М. — Политический механизм Китайской Народной Республики, изд-во «Наука», М., 1974, 208 с.

ДАНИЛЕНКО В. Н. — Энеолит Украины. Этноисторическое исследование, изд-во «Наукова думка», К., 1974, 176 с.

XXIV съезд КПСС и актуальные проблемы мировой политики. Политиздат, М., 1974, 255 с.

Ежегодник германской истории. 1973, изд-во «Наука», М., 1974, 503 с.

ЗБЕНОВИЧ В. Г. — Позднетрипольские племена Северного Причерноморья, изд-во «Наукова думка», К., 1974, 175 с.

ЗЛОКАЗОВ Г. И. — VII [Апрельская] Всероссийская конференция партии большевиков, изд-во «Высшая школа», М., 1974, 77 с.

КОЛОДІЙ А. Ф., СУЛЬЖЕНКО В. К. — Буржуазний націоналізм — ворог єднання трудящих, вид-во «Знання», К., 1974, 48 с.

КОМАР Ю. И. — Рабочий класс Республики Заир. Особенности формирования и социально-экономическое положение, изд-во «Наука», М., 1974, 270 с.

КОРКОЦЕНКО Д. И., КУЛИКОВ В. И. — Коммунистическая партия в борьбе за дальнейшее развитие сельского хозяйства (1946—1958 гг.), изд-во «Высшая школа», М., 1974, 135 с.

КУЗНЕЦОВ В., ЛУНЕВ Н. — Дагомея, изд-во «Мысль», М., 1974, 132 с.

Кузница победы. Подвиг тыла в годы Великой Отечественной войны. Очерки и воспоминания. Политиздат, М., 1974, 431 с.

Сергей Лазо. Воспоминания и документы. Сборник. Политиздат, М., 1974, 239 с.

Летописи и хроники. 1973. Сборник статей, изд-во «Наука», М., 1974, 375 с.

МАЛУХИН А. М. — Китайское крестьянство в революции 1925—1927 гг., изд-во «Наука», М., 1974, 200 с.

Монгольская Народная Республика, изд-во «Наука», М., 1974, 144 с.

Народная Республика Болгария, изд-во «Наука», М., 1974, 175 с.

Национальная историография стран Юго-Восточной Азии. Сборник статей, изд-во «Наука», М., 1974, 247 с.

ОСТРОВЕРХИЙ І. І. — Ми з тобою, народе Чілі!, вид-во «Знання», К., 1974, 48 с.

ПЕРЕВОЩИКОВ К. — Индия: тысячелетия поиска, изд-во «Известия», М., 1974, 254 с.

Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. Т. 9. Февраль 1972 г.— сентябрь 1973 г. Политиздат, М., 1974, 671 с.

САВЕЛЬЕВ В. М., САВВИН В. Е. — Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне, изд-во «Мысль», М., 1974, 285 с.

Советский Союз — Народная Польша. 1944—1974. Документы и материалы. Политиздат, М., 1974, 664 с.

Социалистическая Республика Румыния, изд-во «Наука», М., 1974, 192 с.

Твердохліб В. Ю. — Революційно-визвольна боротьба трудящих Прикарпаття (1921—1939), «Вища школа», Видавництво при Львівському університеті, 1974, 122 с.

Центральная и Юго-Восточная Европа в новое время. Сборник статей, изд-во «Наука», М., 1974, 315 с.

ЯЗЬКОВА А. А. — Малая Антанта в европейской политике. 1918—1925, изд-во «Наука», М., 1974, 331 с.

Тех. редактори *Т. Р. Спекторова, Л. Б. Молдаваницька, Т. М. Шендерович*

Коректор *Л. П. Захарченко*

БФ 30142. Здано до складання 27.IX 1974 р. Підписано до друку 13.XI 1974 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₂. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 15,91. Обліково-видавн. аркушів 14,0. Зам. К-169. Тираж 6331. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ» № 11 (на українському мові). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев, 5, ул. Горького, 3. Издательство «Наукова думка», Киев, Речина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Лешня, 19. Печ. физ. листов 10,0. Условно-печ. листов 15,94. Учетно-изд. листов 14,0. Тираж 6331. Цена 40 коп.